PUBLIC LIBRARY

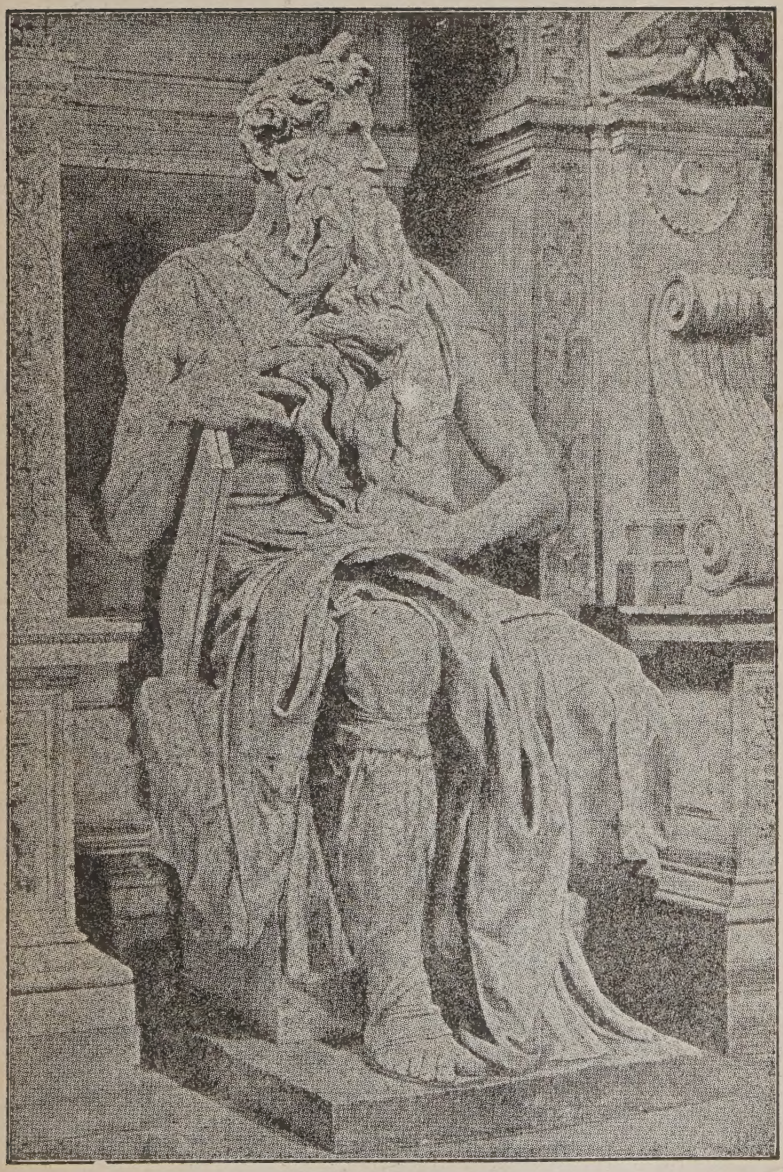

משה

ש. דובנאָוו

די אידישע געשיכטע

פאַר שולע און פאַלק

איבערזעצט פון

חיים ליעבערמאַן

— און —

מייטע ליווישיץ

ביבליש עפאָכע

מאקס נ. מייזעל
אידישער פערלאג פיר ליטעראטור און ווייסענשאפט
424 גרענד סטריט, ניו־יאָרק.
1915

Copyright 1915

MAX N. MAISEL
Publisher
NEW YORK

אינהאַלטס־פערצייכנים:

ערשטער קאַפּיטעל

געשיכטען וועגען די אבות פון אידישען פאָלק

§1, דער אוראַלטער מזרח און די סעמיטען. — §2, די בעשאַפונג פון דער וועלט און די מענשען. — §3, אדמ׳ס קינדער. — §4, דער מבול. — §5, דער דור הפלגה. — §6, דער פאָטער פון אידישען פאָלק — אברהם. — §7, די העלדישע מעשים פון אברהם און דער אונטערגאנג פון סדום. — §8, ישמעאל און יצחק. — §9, אברהמ׳ס נסיון, די עקדה.— §10, יצחק׳ס חיוראַט. — §11, יצחק און זיינע זיהן. — §12, יעקב אין מעסאָפּאָטאַמיען. — §13, יעקב און זיינע קינדער אין כנען. — §14, יוסף און זיינע ברידער. — §15, יוסף אין מצרים. — §16, יוספ׳ס ברידער אין מצרים. — §17, יעקב׳ס איבערוואנדערונג קיין מצרים. — §18, היסטאָרישע אויספיהרונגען. 7—41.

צווייטער קאַפּיטעל

די אידען אין מצרים

§19, דאָס לעבען אין מצרים. — §20, די קנעכטשאפט אין מצרים. — §21, משה׳ס יוגענד און זיין אנטלויפען אין מדבר. — §22, משה׳ס קאַמפף פאַר בעפרייאונג. — §23, יציאת מצרים, §24, היסטאָרישע אויספיהרונגען. 41—54.

דריטער קאַפּיטעל

די אידען אין מדבר

§25, פון ים־סוף ביז׳ן באַרג סיני. — §26, מתן תורה. — §27, דער עגל. — §28, דער משכן און דער אידישער לאַגער. — §29, די מרגלים, קרח׳ס אויפשטאַנד. — §30, דער דור המדבר. — §31, די עראָבערונג פונ׳ם עבר הירדן. — §32, די חלוקה פונ׳ם עבר־הירדן, משה׳ס טויט. — §33, היסטאָרישע אויספיהרונגען. 54—72.

פערטער קאפיטעל

די עראָבערונג פון כנען

§34, דאָס לאַנד און זייַנע אייַנוואוינער. — §35, דער איבערגאנג איבער'ן ירדן; דער פאַל פון יריחו. — §36, די עראָבערונג פון הרום און צפון כנען. — §37, די חלוקה פון כנען. — §38, די וויסענשאפטליכע ענטדעקונגען. 73—83.

פינפטער קאפיטעל

די צייט פון די שופטים

§39, היסטאָרישער איבערבליק. — §40, די ערשטע שופטים. — §41, דבורה הנביאה. — §42, גדעון. — §43, אבימלך. — §44, יפתח. — §45, שמשון הגבור. — §46, דער לעבענספיהר און די זיטען פון די אידען. — §47, עלי הכהן. — 83—109.

זעקסטער קאפיטעל

שאול'ס קעניגען

§51, די מלחמה מיט די פלשתים. — §52, די מלחמה מיט די עמלקים. — §53, דוד ביי שאול'ן אין הויף. — §54, דער קאמפף צווישען שאול און דוד'ן. — §55, שאול'ס אונטערגאנג. — 110—123.

זיבעטער קאפיטעל

דוד'ס קעניגען

§56, דוד אין ירושלים; זייַנע מלחמות. — §57, דאָס אינווענטיגסטע לעבען. — §58, די מרידה פון אבשלום. — §59, דוד'ס לעצטע יאָרען. — 123—135.

אכטער קאפיטעל

שלמה המלך

§60, שלמה'ס ממשלה. — §61, דאָס בויען פון דעם בית המקדש. — §62, דער אויסווענדיגסטער גלאנץ און די אינווענדיגסטע אונאָרדנונג. — §63, די צושפאָלטונג פון דער אידישער מלוכה. — 135—146.

נייַנטער קאפיטעל

מלכות ישראל און יהודה אין ערשטען יאהרהונדערט נאָך שלמה'ס טויט

§64, ירבעם און רחבעם. — §65, עמרי און אחאב. — §66, אליהו הנביא. — §67, די מלחמות מיט די ארמים. — §68, אחאב'ס קינדער.

שלישע חנביא. — §69, דער אונטערגאנג פון הויז אחאב. יחוא. — §70, עתליה. — §71, יחוא׳ס דינאַסטיע אין שמרון און די מלכים פון יהודה. 146—167.

צעהנטער קאַפּיטעל

דאָס געזעלשאַפטליכע און גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות

§72, דאָס עקאָנאָמישע און הויזליכע לעבען. — §73, די געזעלשאפט און די מלוכה. — §74, די רעליגיאָן. — §75, ליטעראטור. 167—180.

עלפטער קאַפּיטעל

דער לעצטער יאָהרהונדערט פון די צוויי מלוכות

§76, ירבעם דער צווייטער און דער נביא עמוס. — §77, מהומות אין מלכות ישראל; אשור. — §78 די מלכים עוזיהו און אחז אין יהודה. — §79, דער אונטערגאנג פון מלכות ישראל. — §80, דער קעניג אחז און ישעיה הנביא. — 180—196.

צוועלפטער קאַפּיטעל

מלכות יהודה אין דער צייט פון דער הערשאפט פון אשור און בבל

§81, חזקיהו. — §82, סנחריב׳ס אָנפאל. — §83, דאָס פאַלען פון דער אמונה אין מנשה׳ס צייטען. — §84, די בעניאונג פון דער רעליגיאָן אין יאשיהו׳ס צייטען. — §85, דער קאמפף מיט מצרים; יהויקים. — §86, יחויקים און ירמיהו הנביא. — §87, די הערשאפט פון בבל; די געפאַנגענשאפט פון יהויכין. — §88, צדקיהו; די הכנות צום אויפשטאַנד. — §89, חורבן ירושלים. — §90, דער נשיא גדליהו; די פערזויסטונג פון יהודה. — 197—219.

דרייצעהנטער קאַפּיטעל

גלות בבל

§91, די אידען אין בבל. — §92, דער אונטערגאנג פון בבל און די האָפענונג פון די אידען. — §93, שיבת ציון. — 219—231.

פערצעהנטער קאַפּיטעל

יהודה אונטער דער פערסישער הערשאפט

§94, די אויפלעבונג פון יהודה און דער בית שני. — §95, עזרא הסופר. — §96, נחמיה. — §97, די כנסת הגדולה; פורים. — §98, די צוזאַמענשטעלונג פון דעם תנ״ך. — 231—244.

כראָנאָלאָגיע פון די אידישע מלכים — — — — — — — — 245.

אינדעקס — — — — — — — — — — — — — — — 247—250.

ליסטע פון בילדער און לאַנדקאַרטען:

I. משה ..... פֿאַדערבלאַט.
II. כנען און דער אוראלטער מזרח 6
III. דער מבול 14
IV. די אידישע קנעכטשאפט אין מצרים.... 44
V. דער בארג סיני..... 58
VI. דער משכן און דער אידישער לאַגער אַרום איהם..... 63
VII. ווי כנען איז געווען צוטיילט צווישען די שבטים.... 80
VIII. אידישע מטבעות און פֿאַרצייטיגע אידישע געווערה... 111
IX. שאול'ס חרטה..... 119
X. דער בית־המקדש..... 139
XI. מזבח 142
XII. די צוויי אידישע מלוכות..... 147
XIII. דער טאָל פון ירדן..... 152
XIV. פֿאַרצייטיגע סעמיטישע אָבגעטער..... 162
XV. ישעיה'ס טרויס פון אייביגען שלום..... 195
XVI. ירמיהו קלאָגט אויפ'ן חורבן..... 216
XVII. פֿאַרצייטיגע אידישע האַרפֿען..... 222
XVIII. יחזקאל הנביא..... 224
XIX. סעמיטישע אלף־בית'ן..... 238

ביבלישע עפאָכע

Copyright 1913 Max N. Maisel publisher

כנען און דער אוראלטער מזרח.

געשיכטען וועגען די אבות פון אידישען פאלק.

§1*) דער אוראלטער מזרח און די סעמיטען. אמאל, אין די גאר אלטע צייטען, ארום פיער טויזענד יאהר צוריק, האבען אין אזיען, אין יענע לענדער וואס ליגען ביים מיטלענדישען ים, געוועלטיגט פעלקער, וואס לויט זייער אבשטאמונג און שפראך האבען זיי נעהערט צו דער סעמיטישער ראסע. פון די בריידע סטעפעס פון אראביען פלעגען די סעמיטישע שבטים איבערוואנדערען אין דער שכנ'ישער מעסאפאטאמיען (ארם נהרים), וועלכע ליגט צווישען די טייכען פרת (Euphrates) און חדקל (Tigris) אין די לענענדען פון די פעלקער האט זיך מעסאפאטאמיען גערעכנט פאר דער „וויגעלע פון דער מענשהייט". וואהרם דארט זיינען געבאהרען געוואהרען די ערשטע גרויסע קענינרייכען פון מזרח: בבל און אשור. דארטען האבען זיך די סעמיטען אזוי פערשפרייט אז מיט דער צייט האט א נרויסער טייל פון די איינוואוינער פון לאנד זיך מיט זיי אינגאנצען צומישט; די סעמיטישע שפראך איז געוואהרען די שפראך פון די באביל'אנער און אסיריער און פיעל מלכים פון בוידע קענינרייכען האבען געשטאמט פון סעמיטען.

פון מעסאפאטאמיען פלעגען די סעמיטישע שבטים אריינדרינגען אין די לענדער, וואס ליגען נעהנטער צום ברעג פון מיטלענדישען ים. טייל האבען זיך בעזעצט אין ארם אדער סיריען, טייל — אין כנען אדער פאלעסטינא. מאנכע וואנדערנדע סעמיטישע שבטים פלעגען נעהן נאך ווייטער, אויפ'ן אפריקאנישען ברעג פונ'ם מיטלענדישען ים, און זיינען אריינגעדרונגען אין עגיפטען אדער מצרים, — די דריטע גרעסטע מלוכה פון אוראלטען מזרח. אין נידרינגען און מיטלעלן מצרים האבען די סעמיטען מיט'ן נאמען היקסען אפילו געקראגען די אויבערהערשאפט אי-

*) מיט קלענערע קינדער קען מען אנהויבען פון §2.

בער די איינוואוינער פון לאנד. די דאָזיגע הערשאפט האָט נע־
דויערט עטליכע הונדערט יאהר (ארום 1600־2000 יאהר פאר דער
קריסטליכער צייטרעכנונג).

אויסער די איינזעסיגע סעמיטען, וועלכע זיינען געווארען
שטענדיגע איינוואוינער אין די פערשיידענע לענדער, זיינען נאָך
געווען וואנדערנדע סעמיטען, וועלכע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט
האַדעווען פיה, האָבען געוואוינט אין געצעלטען אויסער די שטערט
און פלעגען וואנדערען פון ארט צו ארט. די איינזעסיגע סעמיטען
פלעגען זיך אויסמישען מיט אנדערע פעלקער, אבער די וואנדערנ־
דע סעמיטען פלעגען וואוינען בעזונדער און אזוי האָבען זיי בעסער
אויפגעהאלטען דעם ריינעם טיפ (דעם קערפערליכען און נייסטי־
גען אויסזעהן) פון זייער ראסע. צו די דאָזיגע ריינע סעמיטען
האָט געהערט דער שבט פון די ע ב ר י ם . די אורעלטערען
פון דעם עברים־שבט האָבען צוערשט געוואוינט אין בבל, דער־
נאָך זיינען זיי אוועק צו צפון — קיין ארם, און פון דאנען האָבען
זיי איינגעוואנדערט אין כנען. אין כנען האָט מען די דאָזיגע גרים
א נאָמען געגעבען עברים, ד. ה. די וואס זיינען געקומען מ ע ב ר
הנהר, פון אויף יענער זייט טייך (פרת). בראש פון די עברים
איז געשטאַנען דער עלטסטער פון דער משפּחה — אברהם. אברהם
ווערט גערעכענט פאר'ן פאָטער פון דעם אידישען פאָלק.

ביי אלע סעמיטישע פעלקער זיינען געווען אלטע לענדען
וועגען דעם, ווי אזוי עס איז בעשאפען געווארען די וועלט, ווי אזוי
עס האָבען זיך בעוויזען מענשען אויף דער ערד און ווי אזוי שפּע־
טער האָבען זיך די מענשען צוטיילט אין בעזונדערע פעלקער. צו־
ערשט האָבען די באבילאנער, אסיריער, אראמעער, כנענים און
עברים געהאט די זעלבע לענדען און מסורות וועגען דער ענט־
שטעהונג פון דער וועלט און די מענשען. אבער מיט דער צייט
האָט יעדעס פאָלק געענדערט די דאָזיגע לענדען אויף זיין שטיי־
גער, לויט זיינע בעזונדערע רעליגיעזע בעגריפען און די אום־
שטענדען פון זיין לעבען. איבערהויפט האָבען זיי זיך געענדערט
ביי יענע עברים פון אברהמ'ס קינדער, וועלכע זיינען צולעצט דער־
גאנגען צו א גלויבען אין איין גאָט און האָבען זיך אבגעטיילט
פון זייערע קרוב'ישע פעלקער, וועלכע זיינען פערבליבען געצענדיע־

נער און האָבען געגלויבט אין א סך געטער. די אידישע זאָגען וועגען די אורגלטע צייטען האָבען זיך אויפגעהיט אין די אידישע הייליגע ספרים — אין דעם תנ"ך.

§2. די בעשאפונג פון דער וועלט און די מענשען. אין דעם ספר בראשית, דאס ערשטע פון די אלטע, הייליגע ביכער פון אידישען פאָלק, דערצעהלט זיך ווי אזוי עס האָבען זיך בעווי־זען מענשען אויף דער וועלט, ווי אזוי פון די מענשען זיינען גע־ווארען פעלקער, און ווי אזוי פון די דאָזיגע פעלקער האָט זיך אויס־געטייפט דאָס אידישע פאָלק.

גאָט האָט בעשאפען דעם הימעל, די ערד און אלץ וואס אויף זיי געפינט זיך אין זעקס טעג. אין אָנהויב איז די ערד געווען ווויסט און בעדעקט מיט פינסטערניש. דאן האָט גאָט געזאגט: „יהי אור!" זאָל זיין ליכט, און עס האָט זיך געווייזען ליכט. דאס איז געווען אין ערשטען טאָג פון דער בעשאפונג. דעם אנדערען טאָג האָט גאָט בעשאפען דעם רויס־און דעם הימעל. אויפ'ן דריטען טאָג האָט זיך דאָס וואסער אבגעטייפט פון דער יבשה. דאס וואס־סער האָט זיך פערזאמעלט אין ימים, אזערעם און טיכען, און אויף דער יבשה האָבען זיך בעוויזען גראזען, בוימער און אנדערע פלאנצען. אין דעם פערטען טאָג האָבען זיך בעוויזען די ליכטער אויפ'ן הימעל: דאס גרויסע ליכט, די זון, האָט אָנגעהויבען בעלייכ־טען די ערד בייטאָג, און די קלייגע ליכטער, די לבנה מיט די שטערען, האָבען בעלויכטען די ערד בייגאכט. אויפ'ן פינפטען טאָג זיינען ערשינען די ערשטע לעבעדיגע בעשעפענישען: די פישען אין וואסער און די פויגעל אין דער לופט. גאָט האָט זיי געבענשט און צו זיי געזאגט: „פרו ורבו", פרוכפערט זיך און מעהרט זיך. אין דעם זעקסטען טאָג האָבען זיך בעוויזען די פער־שיידענע מינים חיות אויף דער יבשה. דעמאָלט איז אויך בע־שאפען געווארען דאָס העכערע בעשעפעניש — דער מענש. גאָט האָט בעשאפען דעם מענשען פון שטויב פון דער ערד, האָט אריין־געבלאָזען אין איהם א לעבעדינען גייסט און האָט איהם געגעבען כח און פערשטאנד, ער זאָל קענען הערשען איבער אלע בעשעפ־נישען פון דער ערד. דער ערשטער מענש האָט זיך גערופען אדם, אלס צייכען אז ער איז בעשאפען געווארען פון דער ערד, וואס

איז אויף העברעאיש „אדמה". און אזוי האָט נאָט אין זעקס טעג בעשאפען די גאנצע וועלט, די גאנצע נאטור — די לעבעדיגע און ניט־לעבעדיגע. אויפ'ן זיבעטען טאָג, דערצעהלט דער חומש, האָט נאָט גערוהט פון זיין גאנצער ארבייט וואס ער האָט געטהאָן. דערִיבער איז דער זיבעטער טאָג פון דער וואָך, שבת, ער היום ביי אידען א טאָג פון רוה און מנוחה.

אז נאָט האָט בעשאפען דעם מענשען האָט ער איהם בעזעצט אין עדן, א פּראכטפולע געגענד אין מזרח, וואָס ווערט בעוואסערט פון פיער טייכען (מעסאפּאטאמיען). דאָ האָט אדם הראשון געלעבט אין א גאָרטען אין וועלכען עס זיינען געוואקסען פּרעכטיגע פרוכטבוימער. אין מיטען גאָרטען זיינען געוואקסען צוויי בוימער, — איינס האָט געהייסען „עץ החיים", דאס בוים פון לעבען, דאָס צווייטע — „עץ הדעת", דאס בוים פון וויסען. און נאָט האָט געזאגט צו אדמ'ען: „פון אלע בוימער פון גארטען מעגסטו עסען, אבער פון דעם בוים פון וויסען גוטס און שלעכטס זאָלסטו נישט עסען."

גליקליך און זאָרגלאָז האָט אדם געלעבט אין גן־עדן, אבער ער איז געוועזען איינזאם. דאָן האָט נאָט געזאגט: „עס איז ניט גוט דעם מענשען צו זיין אליין. איך וועל בעשאפען א הילף קענען איהם." און איינמאָל, וועז אדם איז שטאַרק געשלאָפען, האָט נאָט ארויסגענומען א ריפ פון זיין זייט. דעם אפענעם ארט האָט ער פערצוויגען מיט פלייש און הויט, און פון דעם ארויסגענומענעם ביין האָט ער בעשאפען די פרוי. און נאָט האָט געבראכט די פרוי צו אדמ'ען. וועז אדם האָט זי דערזעהן האָט ער געזאגט: „דאס איז ביין פון מיינע ביינער, און פלייש פון מיין פלייש." ד־ ערשטע פרוי האָט געקראגען דעם נאָמען חוה, דאָס הייסט, די מוטער פון אלעם לעבעדיגען, און אדם און חוה האָבען געלעבט צוזאמען אין גן־עדן. זיי האָבען געלעבט גליקליך ווי קינדער, זיינען נענאנגען נאקעט און האָבען זיך נאָר ניט געשעהמט מיט זייער נאקעטקייט.

נאָר דאָס גליק פון די ערשטע מענשען — דערצעהלט דער חומש ווייטער — האָט ניט לאנג געדויערט. די בייזע שלאנג האָט געזומען איינרעדען חוה'ן צו פערזוכען פון די פרוכט פון עץ־הדעת,

צו וועלכען גאָט האָט פערבאטען זיך אָנצוריהרען. די שלאנג האָט פערזיכערט אז ווען די מענשען וועלען פערזוכען די פרוכט פון דעם עץ־הדעת, וועלען זיי וויסען אלץ אין דער וועלט און וועלען פערשטעהן גוטס און שלעכטס גלייך מיט גאָט. חוה האָט ניט געקענט בייקומען איהר נייגעריקייט און האָט אָבגעריסען עטליכע שעהנע פירות פון דעם פארוועהרטען בוים און האָט זיי אויפגעגעסען. נאָכדעם האָט זי עס געגעבען אדמ'ן — און ער האָט אויך געגעסען. און פלוצלונג האָט זיך ביי זיי ביידען ווי די אויגען געעפענט, און זיי האָבען אָנגעהויבען צו פערשטעהן דאס, וואס זיי האָבען פריהער ניט פערשטאנען. זיי האָבען צום ערשטען מאל דערזעהן אז זיי זיינען נאקעט אין זיי האָבען זיך באלד אויפגעגעייהט גארטלען פון פייגענבלעטער. מורא האָבענדיג פאר דער זינד וואס זיי זיינען בעגאנגען האָבען זיי זיך בעהאלטען צווישען די בוימער פון גארטען, נאָר באלד האָט אדם דערהערט גאָט'ס קול וואס האָט געופען: „ווא ביסטו?" און אדם האָט געענטפערט: „איך האָב געהערט דיין שטים אין גארטען און האָב מיך געפארכט, ווייל איך בין נאקעט און האָב זיך בעהאלטען". און גאָט האָט געפרעגט: „ווער האָט דיר געזאגט אז דו ביסט נאקעט? צי האָסטו געגעסען פון דעם בוים וואס איך האָב פערזאָגט דו זאָלסט פון איהם ניט עסען?" און אדם האָט מודה געווען אז ער האָט געגעסען פון די פרוכט, וואס די פרוי האָט איהם געגעבען. חוה האָט זיך פערענטפערט אז די שלאנג האָט זי איבערגערערט. דאן האָט גאָט פערשאלטען די שלאנג, און צו חוה'ן האָט ער געזאגט: „איך וועל גרויס מאכען דיין טרויער; מיט שמערצען וועסטו קינדער געבעהרען און דיין מאן וועט געוועלטיגען איבער דיר." און אדמ'ן האָט גאָט געזאגט: „פארפלוכט זאל זיי ערד פון דיינעטוועגען. מיט צער וועסטו עסען פון איהר אלע טעג פון דיין לעבען. מיט דעם שוויים פון דיין געזיכט וועסטו עסען ברויט, ביז דו וועסט זיך צורקקעהרען צו דער ערד פון וועלכער דו ביזט גענומען, וואָרום דו ביזט שטויב, און צו שטויב וועסטו זיך אומקעהרען". און אזוי זיינען די מענשען פאר זייער ערשטער זינד פאר'משפט געווארען אויף אייביג צו מיה און ליידען. גאָט האָט מעהר ניט געוואלט לאָזען אדמ'ען און חוה'ן אין ערדן, האָט ער זיי פון דארט ארויסגעטריבען.

און זיי האָבען איצט געמוזט בעארבייטען די ערד און לעבען דורך דער מיה פון זייערע הענד.

§3. אדמ׳ס קינדער. אדם און חוה האָבען געהאט צוויי זיהן. דעם עלטערען האָט מען גערופען קין, און דעם אינגערען הבל. קין האָט זיך פערנומען מיט ערד ארבייט און הבל איז געווען א פאסטוך. איינמאל האָבען ביידע ברידער געבראכט קרבנות צו גאָט; קין האָט געבראכט פאר א מתנה א הויפען פרוכט פון דער ערד, און הבל האָט געבראכט פון די בעסטע שאָף פון זיין סטאדע. גאָט איז בעסער געפעלען געווען די אויפפיהרונג פון דעם קלענערען ברודער, האָט ער זיך געוועגדט צו הבל׳ן און צו זיין מתנה, און צו קינ׳ן און צו זיין מתנה האָט ער זיך ניט געקעהרט. דאָס האָט קינ׳ן שטארק געערגערט און ער האָט דערפיהלט א קנאה צו זיין ברודער. איינמאל ווען די ברידער זיינען געווען אלײן אין פעלד איז קין בעפאלען הבל׳ן און האָט איהם דער׳הרג׳עט. דאן האָט דער זינדער קין דערהערט גאָט׳ס קול: „ווא איז דיין ברודער הבל?" „איך ווייס ניט" האָט קין געענטפערט, „השומר אחי אנכי, בין איך מיין ברודער׳ס היטער?" אבער גאָט, וויסענדיג אלץ, האָט איהם געזאגט: „ווא׳ס האָסטו געטהאָן? די שטימע פון דיין ברודער׳ס בלוט שרייט צו מיר פון דער ערד ארויס. אצינד ביסטו פארפלוכט. די ערד וועט דיר מעהר איהרע פרוכט ניט געבען, נע ונד ווענדסטו זיין און פון קיין רוה ווענדסטו ניט ווי־סען". קין האָט חרטה געקראָגען און געזאגט: „צו גרויס איז מיין זינד צו פערצייהען. אבער דו פארטרייבסט מיך פון מיין לאנד, איך ווע׳ל זיך מוזען וואנלען אומעדום און יעדער וואס ווע׳ט מיך בעגעגנען קען מיך הרג׳ענען." דאן האָט גאָט ארויפגעלעגט אויף קינ׳ן א צייכען, או קיינער וואס ווע׳ט איהם בעגעגנען זאל איהם קיין בייז ניט טהאָן.

אין דער געשיכטע פון קין מיט הבל׳ן ווערט פארגעשטעלט דער קאמפף צוישען דעם אינגעזעסענעם ערד־ארבייטער און דעם וואנדערנדען פאסטוך. קינ׳ס קינדער האָבען זיך אלץ מעהר און מעהר אינגעווהנט צו אן אינגעזעסענעם לעבען אין דערפער און שטעדט. איינער פון קינ׳ס אבשטאמונג, יובל, דער זוהן פון למך, האָט ערפונדען די הארף און די פייפע, און א צווייטער זוהן

פון למך, תובל קין, האָט ערפונדען די קונסט פון שמיעדען כלים פון קופער און אייזען. חוץ קינ'ן און הבל'ן האָט אדב געהאט א דריטען זוהן מיט'ן נאָמען שת. פון איהם איז אויך אַרויסגעקומען א רייהע דורות. דער מענשליכער מין איז זיך אלץ מעהר און מעהר צעוואקסען, אבער ס'איז נאָך ניט געווען קיין נערעכטער צוואמענלעבען צווישען די מענשען. אין די בעציהונגען צווישען מענש און מענש איז ניט געווען קיין אמת און יושר, און עס האָט געהערשט נאר די נראבע קראפט. דער שטאַרקער האָט אונטערדריקט און בעליידיגט דעם שוואכערען, די מדות פון די מענשען זיינען געווען ווילד און פערדאַרבען.

§4. דער מבול. זעהענדיג די פערדאָרבענקייט פון די ערשטע מענשען האָט גאָט בעשלאָסען זיי צו פארטיליגען פון דער ערד כדי צו מאכען פלאץ פאר א נייעם און בעסערען מין מענשען. אין יענער צייט האָט שוין געלעבט דער צעהנטער דור נאָך אדמ'ן. צווישען זיי איז געווען בלויז איין עהרליכער מענש, מיט'ן נאָמען נח. און נאָט האָט אנטפלעקט צו נח'ן, אז ער ווילל אומברענגען אלע בעוואוינער פון דער ערד דורך א מבול אדער פערפלייצונג, און ער האָט איהם געגעבען אן עצה ווי אזוי זיך צו רעטען. „מאך זיך" — האָט גאָט געזאגט צו נח'ן — „א גרויסען, הילצערנעם קאסטען. צוטיילל איהם אינוועניג אויף קאמערען און געה אריין אהין, דו מיט דיין הויזגעזינד, און נעהם מיט זיך אויך אריין צו פאר פון יעדער לעבעדיגער בעשעפעניש. דער נאָך גרייט אן שפייז פאר דיר, פאר דיין הויזגעזינד און פאר אלע חיות אין דער תבה." און נח האָט אזוי געטהאן.

באלד נאָכדעם האָט זיך אנגעהויבען דער שרעקליכער מבול: גאנצע פערציג טעג און פערציג נעכט האָט געגאָסען רעגען אהן אויפהער. די ערד איז בעדעקט געווארען מיט א הויכען וואסער און נח'ס תבה האָט זיך אויפגעהויבען און איז געשוואומען אויף אויבערפלאך פון דעם וואסער. יעדע לעבעדיגע זאך אויף דער ערד איז אומגעקומען אין דעם מבול. נערעטעט האָבען זיך נאָר די איינוואוינער פון דער תבה. דאן האָבען די רעגענס אויפגעהערט. דאָס וואכער האָט אנגעהויבען אָבצופאלען, און די תבה האָט זיך אָבגעשטעלט אויף די הויכע בערג אררט. נח האָט גע-

דער מבול.

עפענט דעם פענסטער פון זיין תבה און האָט ארויסגעלאָזט צוערשט די ראב און דערנאָך די טויב. די פויגלען פלעגען אוועקפליהען און קומען צוריק צופליהען, ווארום זיי האָבען ניט געהאט אויף וואָס זיך אנידערצושטעלען כל זמן דאָס וואסער איז נעשטאנען אויף דער ערד. איינמאָל, ווען די ארויסגעשיקטע טויב האָט זיך מעהר ניט אומגעקעהרט צום קאסטען, האָט נח פערשטאנען אז דער מבול איז פאראיבער און עס האָט זיך נעוויזען יבשה. איז ער ארויס פון דער תבה צוזאמען מיט זיין משפחה און האָט אויך ארויסגעפיהרט די לעבענגעבליבענע חיות. ווען נח איז ארויס פון דער תבה האָט ער אויפגעבויט א מזבח, און האָט געבראכט אויף איהם א קרבן צו גאט עטליכע חיות, אלס צייכען פון דאנקבארקייט וואס זיי זיינען גערעטעט געווארען פון דעם מבול. נאָט איז געפעלען געווארען נח'ס פרומקייט. האָט ער פערשפראכען נח'ן אז ער וועט שוין מעהר קיין מבול ניט ברענגען אויף דער ערד פאר די זינד פון די מענשען, און האָט אָננעצייגט אויף דעם רעגענבויגען, וועלכער ווייזט זיך אפטמאָל אין די וואָלקענס נאָך א רעגען, אלס סמן פון אייביגען פריעדען מיט די מענשען. נאָט האָט געבענשט נח'ן מיט זיינע קינדער און האָט געזאגט צו זיי: „פרוכפערט זיך און מעהרט זיך און פילט אָן די ערד. און אייער מורא און אייער שרעק זאָל זיין אויף אלע חיות פון דער ערד און אלע פויגעל פון הימעל; יערע זאך וואס לעבט זאָל זיין פאר אייך צום עסען, ווי גרינס און גראז גיב איך אייך דאָס אלץ. נאָר ניט פערגיסט מענשליך בלוט, ווארום אין דער געשטאָלט פון נאָט איז דער מענש בעשאפען."

§5. דער דור הפלגה. נח האָט געהאט דריי זיהן: שם, חם און יפת. זיי האָבען זיך נערעטעט פון דעם מבול אין דער תבה צוזאמען מיט זייער פאָטער. נאָכ'ן מבול האָט נח מיט זיינע קינדער אָננעהויבען בעארבייטען די ערד און פלאנצען ווייניטאָקען. מיט דער צייט האָבען נח'ס זיהן געהאט קינדער און קינדסקינדער און דער מענשליכער מין האָט זיך ווידערער אמאָל אָננעהויבען פאר־מעהרען. ביסלעכווייז זיינען אויסגעוואקסען צאָלרייכע פאמיליען; די נאָהנטע קרוב'ישע פאמיליען פלעגען זיך פעראייניגען אין משפחות אדער שבטים. פון אָנפאנג האָבען די שבטים געלעבט

פרייגדליך צווישען זיך, ווי איין גרויסע חויזגעזינד, און האָבען אלע געהערט איין שפראך. געלעבט האָבען זיי גרעסטענטיילס אין טאָל שנער, אין בבל.

איינמאָל — דערצעהלט דער חומש — האָבען די איינוואוי־נער פון טאָל זיך ענטשלאָסען אויף א נעוואגטער זאך. זיי האָ־בען נענומען בויען א שטאָדט, און אין מיטען שטאָדט האָבען זיי געוואלט אויפשטעלען א הויכען טהורם, וואס זיין שפיץ זאָל דער־גרייכען צום הימעל. „דערמיט, — האָבען זיי געזאָגט, — וועלען מיר זיך מאכען א צייכען, מיר זאָלען ניט צושפרייט ווערען אי־בער'ן געזיכט פון דער ערד". אבער גאָט האָט צושטערט זייער מחשבה. ער האָט צומישט די שפראך פון די אלע מענשען און גע־מאכט זיי זאָלען רעדען פערשיידענע שפראכען, אזוי אז איינער האָט אויפגעהערט צו פערשטעהן דעם אנדערענ'ס לשון. דע־מאָלט האָבען די מענשען נעמוזט אבשטעלען דאָס בויען און זיינען זיך צוגאנגען אין פערשיידענע זייטען. די שטאָדט, וועלכע זיי האָבען אָנגעהויבען בויען, האָט מען נאָכדעם גערופען בבל, ד. ה. צומישונג. פון בבל האָבען זיך די מענשען בעזעצט אין פער־שיידענע לענדער און אָנגעהויבען צו לעבען אלס בעזונדערע פעל־קער. יעדעם פאָלק האָט נערעדט זיין אייגענע שפראך. לויט די אידישע לעגענדען האָבען זיך אלע פעלקער צוצווייגט פון נח'ס דרייי זיהן. פון שם זיינען ארויסגעקומען די פעלקער, וואס האָבען גע־וואוינט אין מערב־אזיען און וואס ווערען אָנגערופען אויף נאָמען פון זייער פאטער, סעמיטען; צום ביישפיעל: די אסיריער, אראמעער, אידען אזן אראבער; פון חם זיינען ארויסגעקומען די מצריים, די כושים, און אנדערע אזיאטישע אין אפריקאנישע פעל־קער, און פון יפת האָבען אבגעשטאָמט די עלטערען פון די אייראָ־פּאישע פעלקער.

§6. דער פאטער פון אידישען פאָלק — אברהם; די איבערוואנדערונג פון כנען. דאָס אידישע פאָלק האָט זיך אויס־געשיידט פון דער גאנצער סעמיטישער ראסע אויף פאָלגענדען אופן: איינער פון שמ'ס אבשטאָמונג מיט'ן נאָמען תרח האָט געלעבט אין אור, א שטאָדט אין בבל, ער מיט זיינע זיהן, אייניקלעך און אנדע־רע קרובים. וועז תרח'ן איז שווער געווארען צו וואוינען אין בבל,

האָט ער גענומען אלע זייגע קינדער און איינענע און האָט איבער־
געוואנדערט מיט זיי אין צפון — קיין חרן, דאס לאנד פון די
ארמים. דאָ איז דער אלטער תרח אין גיכען נעשטאָרבען און
זיינע אבגעשטאמטע האָבען זיך צוטיילט: די פאמיליע פון זיין
זוהן נחור איז געבליבען אין ארם און האָט זיך צומישט מיט די
ארמים, אָבער תרח'ס אנדערער זוהן, אברהם, האָט גענומען זיין
ווייב שרה, זיין פּלימעניק לוט און אנדערע קרובים, און האָט ארי־
בערגעוואנדערט מיט זיי אין שכנ'ישען כנען (פאלעסטינא). דאָ
האָט מען די איינוואנדערער א נאָמען געגעבען עברים, ד. ה. די
וואס זיינען געקומען מעבר הנהר, פון אויף יענער זייט טייך. און
דער דאָזיגער נאָמען איז געבליבען פאר אלע זייערע שפעטערדיגע
דורות.

אברהם, דער פאטער פון אידישען פאָלק, האָט געגלויבט אין
אן אייניגען גאָט, אלהים, דער בעשעפער פון הימעל און ערד. די
מסורה דערצעהלט אז גאָט אליין האָט געהייסען אברהמ'ן געהן קיין
כנען, זאָגענדיג צו איהם: „געה דיר פון דיין לאנד און פון דיין
געבורטס־אָרט און פון דיין פאָטער'ס הויז צו דעם לאנד וואס איך
וועל דיר ווייזען, וואָרום דארט וועט פון דיר ארויסקומען א גרויס
פאָלק."

די אידישע איינוואנדערער האָבען זיך אין כנען בעשעפטיגט
מיט פיהצוכט. זיי פלעגען וואנדערען איבער'ן לאנד און פלעגען
אויפשלאָגען זייערע געצעלטען — אמאל דאָ, אמאל האָרט. וועו
דעם גאנצען שבט פלעגט ווערען ענג אויף איין ארט, פלעגען זיי
זיך צוטיילען אין גרופּען און זיך בעזעצען אין פערשיידענע ער־
טער. אויף דעם אופן האָט זיך פון אברהמ'ס פאמיליע אָבגעטיילט
די פאמיליע פון זיין פּלימעניק לוט. ביידע פאמיליעס האָבען
געהאט א סך געצעלטען אין גרויסע הערדען שאָף. אָפט פלעגט
צווישען די פּאסטוכער פון אברהם און לוט פאָרקומען קריעג איבער
ווייד. דאן האָט אברהם געזאָגט צו לוט'ן: „אונז איז ענג צו וואו־
נען צוזאמען, לאָמיר זיך צוגעהן אין בעזונדערע זייטען." און לוט
האָט אזוי געטאָן: ער איז אוועק מיט זיינע מענשען און סטא־
דעם צו די ברעגען פון טויטען ים, וואו עס האָט זיך געפונען די
שטאָדט סדום, און אברהם האָט אויפגעשטעלט זיינע געצעלטען נע־

בען דיר שטאדט חברון, ביים פליין ממרא. דא האט ער נעשלאסען א בונד מיט די דאדטיגע הערשער פון די אמורים און געלעבט פריעדליך אלס דער עלטסטער, אדער פאטריארך, פון דעם קליינעם וואנדערנדען שבט פון די עברים, אדער העברעער.

§7. די העלדישע מעשים פון אברהם און דער אונטער־נאנג פון סדום. דאס פריעדליכע לעבען פון אברהמ'ן פלעגט אפט געשטערט ווערען דורך אומגליקען און אונרוהען. איינמאל איז אין כנען אנגעשטאנען א הונגער: עס איז ניט געווען קיין ברויט פאר די כענשען און קיין פיטער פאר די פיה. אברהם איז געצוואונגען ג־ווען זיך אריבערצוקלייבען אויף א צייט אין די שכנ'ישע געגענדען פון מצרים. דא איז אברהמ'ס פאמיליע פארגעשטאנען א גרויסע סכנה: דעם עגיפטישען קעניג פרעה איז געקומען א געדאנק צו־צוגעהמען ביי אברהמ'ן זיין שענע פרוי שרה. און ער האט זי שוין טאקע געבראכט צו זיך אין פאלאץ. נאר דא איז פלוצלונג דער קעניג און זיינע הויזמענשען קראנק געווארען אויף א הויט אויסשלאג: אויפ'ן לייב ביי זיי זיינען געווארען געשווירען און וואונדען. דער קעניג האט געזעהן אין דעם א שטראף פון גאט פאר רויבען א פרעמדע ווייב, האט ער אבגעשיקט שרה'ן צוריק צו איהר מאן און האט זיי געהייסען פארלאזען מצרים. האט אברהם מיט זיין פאמיליע זיך אומגעקעהרט קיין כנען.

אין ניכען האט אברהם און זיינע מענשען געדארפט מלחמה האלטען מיט די באבילאנער, די הערשער פון אזיען. די מלכים פון סדום און פון נאך פיער כנענ'ישע שטעדט אויפ'ן ברעג פון טויטען ים זיינען געווען אונטערטעניג צו די שטארקע מלכים פון עילם און בבל. איינמאל האבען די כנענ'ישע מלכים מורד געווען און בעשלאסען מעהר ניט צו זיין אונטערווארפען צו די פרעמדע. דאן האבען די מלכים פון עילם און בבל זיך אריינגעריסען מיט א חיל אין כנען, און זיינען בעפאלען די איינוואוינער פון סדום און די שכנ'ישע שטעדט. די זיעגער האבען פארנומען א סך רויב און האבען אויך אוועקגעפיהרט נעפאנגען אברהמ'ס פלימענינ, לוט, וועל־כער האט געוואוינט אין סדום. וען אברהם האט זיך דערפון דער־וואוסט, האט ער נענומען א מחנה פון עטליכע הונדערט מאן און האט זיך נעלאזט ליסען נאכ'ן שונא. ער האט זיי אנגעיאגט ביז

דמשק, ארם, האָט בעפרייט לוט'ן און די אנדערע געפאנגענע און האָט אָבגענומען אלץ וואס די באבילאנער האָבען אָנגערויבט אין סדום. דער קעניג פון סדום האָט זיך זעהר דערפרעהט און האָט פּאָרגעלעגט אברהמ'ן ער זאל זיך, אלס זיעגער, נעהמען די אומגע־קעהרטע רויב. נאָר דער ארענטליכער אברהם האָט נעזאָגט: „איך שוואר ביי גאָט אז איך וועל ניט נעהמען אפילו א פאָדעם אדער א שוך־בענדעל, חוץ דאָס וואָס איז אוועק אויף שפייז פאר מיינע קריעגער". דיעזער נצחון פון אברהמ'ן, זיין עהרליכקייט און גוטס־קייט האָבען זיין נאָמען בעריהמט געמאכט איבער גאנץ כנען.

נאָר עס איז ניט בעשערט געווען אז סדום און די ארומיגע שטעדט זאָלען לאנג דויערען נאָכדעם ווי זיי האָבען זיך מיט אברהמ'ס הילף בעפרייט פון פרעמדען יאָך. אין יענע שטעדט — דערצעהלט דער חומש — זיינען די מענשען געווען זעהר זינדיג און שלעכט, און זיינען געווען אריינגעטהאָן אין רציחות, רויב און אויסגעלאסענקייט. האָט גאָט אנטפלעקט אברהמ'ן אז אויף די זינדיגע אייניוואוינער פון סדום און די ארומיגע שטעדט וועט אין ניכען קומען א שרעקליכער חורבן. האָט אברהם אָנגעפאנגען צו בעטען גאָט, ער זאל זיך מרחם זיין אויף די סדום לייט, צווישען וועלכע עס זיינען אפשר פאראן אויך עהרליכע מענשען. און גאָט האָט איהם געזאגט: „אויב איך וועל געפינען אין סדום פופציג עהרליכע לייט וועל איך שוינען די גאנצע שטאָדט פון זייערטוועגען". אברהם האָט געפוועלט ביי גאָט ער זאל שוינען די שטאָדט אפילו ווען עס וועלען זיך אין איהר געפינען בלויז צעהן עהרליכע לייט. נאָר אפילו צעהן ארענטליכע מענשען האָבען זיך אויך ניט געפונען אין דער פערדאָרבענער שטאָדט. לוט איז אָנגעזאָגט געווארען וועגען דעם אומגליק וואס דארף קומען אויף סדום, איז ער מיט זיין פאמיליע שנעל אוועק פון שטאָדט. דאן האָבען זיך א גאָס נעטהאָן פון הימעל שטראָמען שוועבעל און פייער אויף סדום, עמורה און די ארומיגע שטעדט. די שטעדט זיינען פערברענט געווארען, די מענשען זיינען אומגעקומען, און די גאנצע געגענד איז פערוואנדעלט געווארען אין א טרויעריגער וויסטעניש. (לויט דער לעגענדע איז עס די וויסטעניש וואָס רינגעלט ארום ביז היינטיגען טאָג די ברעגען פון דעם נעזאָלצענעם אָדער טויטען ים). לוט

מיט זיין פאמיליע זיינען אוועק אין די בעו"נ. דאָ האָבען זיינע טעכטער געבאָרען צוויי זיהן: מואב און בן־עמי. די זיהן זיינען געווען די פאָטערס פון די צוויי פעלקער: מואב און עמון, וועלכע זיינען אין שפעטערע צייטען אויסגעוואקסען אין בעוונדערע מלוכות, צו מזרח זייט פון ירדן.

§8. ישמעאל און יצחק. אברהם און זיין ווייב שרח זיינען שוין געווען זעהר אלט און קיין קינדער האָבען זיי נאָך ניט געהאט. לויט דעם מנהג פון די מזרח לענדער האָט אברהם נעהאט נאָך א ווייב, אייגע פון זיינע דיענסטען, די עגיפטין הגר. הגר האָט איהם געבאָרען א זוהן מיט'ן נאָמען ישמעאל, נאָר ניט דעם זוהן איז בעשערט געווען צו ווערען דער יורש פון אברהמ'ן און דער פאטריארך פון דעם שבט עברים. וואָרום וועו אברהם איז שוין כמעט הונדערט יאהר אלט געווען — דערצעהלט דער תנ"ך — האָט איהם גאָט אָנגעזאָגט אז אין ניכען וועט ביי איהם געבאָרען ווערען א זוהן פון שרה'ן. אברהם האָט זיך נעווואונדערט און נעטראכט: צי קענען ביי א הונדערט יעהריגען זקן געבאָרען ווערען קינדער, און צי קען די נייניציג יעהריגע שרה נאָך נעבעהרען? נעלאכט האָט איהָ שרה, וועו איינמאל זיינען צו זיי אין נעצעלט נעקימען דריי געהיימנישפולע וואנדערער און האָבען איהר פאראויסגעזאגט אז אין א יאהר ארום וועט זי האלטען אויף די הענד איהר אייגענעם זוהן. אָבער די נבואה איז מקוים געווארען: אין א יאָהר ארום האָט שרה געבארען א זוהן, וועלכען מען האָט א נאָמען נעגעבען יצחק. אויפ'ן אכטען טאָג האָט מען דאס קינד מל געווען. דאָס זעלבע האָבען נאָך פריהער געטהאָן אברהם און אלע זכרים פון זיין פאמיליע, אלס סמן פון אייביגען בונד צווישען גאָט אין דעם אידישען פאלק. פון יענער צייט אָן וועט דאָס זעלבע געטהאָן ביו היינטיגען טאָג מיט אלע ניי געבארענע אינגלעך ביי אידען.

אין זיין קינדהויט פלעגט יצחק ליעב האָבען זיך שפיעלען מיט זיין ברודער ישמעאל'ן. אָבער שרה'ן איז ניט געפעלען געווען וואס איהר זוהן און דער זוהן פון דער דיענסט ווערען אויפגעצויגען ווי צוויי גלייכע יורשים פון אברהמ'ן. האָט זי געפאדערט פון איהר מאן, ער זאל ארויסטרייבען פון זיין הויז ישמעאל'ן און זיין מוטער הגר. אברהמ'ן האָט זעהר באנג געטהאָן וואס ער דארף

בעלזידינען ישמעאל'ן, נאר ער האָט געמוזט טהאָן שרה'ס פער־
לאנג. האָט ער נעהייסען הגר'ן אוועקגעהן מיט ישמעאל'ן פון זיין
הויז, און האָט איהר געגעבען אויפ'ן וועג ברויט און א לאגעל מיט
וואסער. הגר איז מיט איהר זוהן אוועק אין מדבר און האָט
דאָרט פערבלאָנדזעט. דאָס וואסער פון לאגעל האָט זיך אויס־
געלאָזט און זיי האָבען ניט געהאט וואס צו טרינקען. דאָן האָט
הגר איבערגעלאָזט איהר קינד אונטער א קוסט און האָט געזאָגט:
„איך וויל ניט זעהן ווי אזוי מיין קינד וועט אויסגעהן פון דורשט".
און אלזיין האָט זי זיך געזעצט פון וווייטענס און האָט זיך ביטער
צעוויינט. פלוצלונג האָט זי דערהערט די שטימע פון א מלאך
פון גאָט: „וואס איז דיר, הגר? ניט האָב קיין מורא: גאָט
האָט דערהערט די שטימע פון דיין קינד. הויב אויף דיין זוהן און
פיהר איהם פאר דער האנד, וואָרום איך וועל איהם מאכען פאר א
גרויס פאָלק." הגר האָט אויפגעהויבען די אויגען און האָט באלד
דערזעהן א ברונען מיט וואסער. זי איז אוועק, האָט אָנגעפילט דעם
לאָגעל מיט וואסער און האָט אָנגעטרונקען איהר זוהן. ישמעאל איז
געבליבען וואוינען אין מדבר. ער איז געווארען א פלינקער רייטער
און בויגענשיסער. די קינדער און אבגעשטאָמטע פון ישמעאל'ז
האָבען אומגעוואנדערט אין דעם אראבישען מדבר צו דרום זייט
פון פאלעסטינא. ישמעאל ווערט גערעכענט פאר דעם פאטער פון
די אראבער.

§9. אברהמ'ס נסיון, די עקדה. אין יענער צייט האָט זיך
אברהם איבערגעצויגען פון חברון אין דער שטאָדט גרר, אין דרום־
מערב פון פאלעסטינא. לעבעדיג דאָ צווישען געצענדיעגער איז
ער דאָך געבליבען טריי דעם גלויבען אין אן אייניציגען גאָט. אייני־
מאל האָט גאָט געוואלט אויספרובען אברהמ'ן און האָט צו איהם
געזאגט: „נעהם דיין זוהן, דיין אייניציגען, וואס דו האָסט ליעב,
יצחק'ן, און געה אין דעם לאנד מוריה, און ברענג מיר איהם דאָרט
פאר א קרבן אויף איינעם פון די בערג וואָס איך וועל דיר זאָגען."

שווער איז געווען אברהמ'ן צו דערפילען דעם דאָזיגען פער־
לאנג פון גאָט, אבער ער האָט ניט געוואלט עובר זיין אויף גאָט'ס
וואָרט. איז ער אויפגעשטאנען בעגינען צו טאָגען, האָט אָנגעזאָ־
טעלט זיין עזעל, האָט מיטגענומען יצחק'ן און זיך געלאָזט אין וועג

אריין צום אָנגעציינטען אָרט. יצחק האָט געמיינט אז זיין פאטער וועט ברענגען פאר א קרבן א שעפס אדער א בארָן. וועז אברהם האָט שוין צונעגרייט אלץ צו ברענגען דעם קרבן, האָט איהם יצחק געפרענט: „אָט איז דאָס פייער און דאס האָלץ, אוז וואו איז דער שעפס פאר דער עולה?" אברהם האָט שווייגענדיג געמומען זיין זוהן אוז איהם געבונדען, חאָט איהם אוועקגעלענט אויפ'ן מזבח אויף דעם האָלץ, אוז האָט שוין אויסגעשטרעקט זיין האנט מיט'ן מעסער, נאָר אין דעם אויגענבליק האָט ער דערהערט א קול פון הימעל: „אברהם, אברהם, זאָלסט ניט אויסציהען דיין האנט צום אינגעל אוז זאָלסט גאָר ניט טהאָן צו איהם. איצטער וויים איך אז דו ביסט גאָטספאָרכטיג, וועז דו האָסט ניט פערמיטען פון מיר אפילו דיין אייניצינגען זוהן". וועז אברהם האָט אויפגעהויבען זיינע אויגען אָט ער דערזעהן ניט וויט א בארָן, וועלכער האָט זיך פארפלאנטערט מיט די הערנער אין די קוסטעם. דער גליקליכער אברהם האָט ארונטערגענומען זיין זוהן פון דעם מזבח אוז אנשטאט איהם האָט ער געבראכט דעם בארָן פאר א קרבן צו גאָט. גאָט האָט ניט געוואלט קיין מענשליכע קרבנות, אזוי ווי עס פלעגען אין יענער צייט ברענגען די היידנישע אינוואוינער פון כנען לכבוד זייערע געצען. מיט דער עקדה האָט ער נאָר געוואלט אויספרובען זיין ליעבלינג, אברהמ'ן, אוז ער האָט זיך איבערצייגט, אז דער אידישער פאטריארך איז איהם איבערגעבען מיט דער גאנצער נשמה אוז איז גרייט צו אָפּפערען אלץ אבי נאָר צו דערפילען דעם רצון פון גאָט.

§10. יצחק'ס הייראט. שרה, אברהמ'ס ווייב, איז געשטאָרבען אין עלטער פון הונדערט אוז זיבען־אוז־צוואנציג יאהר. אברהם האָט ביטער בעקלאגט זיין ווייב אוז האָט זי מקבר געווען נעבען חברון, אין דער מערת המכפלה, אויף א חלק ערד, וואס ער האָט נעקויפט ביי די חתים. נאָכדעם האָט דער עלטער פאטריארך נעמומען טראכטען וועגען נעפינען א ווייב פאר יצחק'ן. האָט ער צוגערופען זיין נעטרייען דיענער אוז הויז־פיהרער, אליעזר, אוז האָט איהם געזאגט: „שווער מיר אז דו וועסט ניט נעהמען פאר מיין זוהן א ווייב פון די כנענ'ישע טעכטער, צווישען וועלכע מיר וואוינען, נאָר דו וועסט נעהן אין מיין געבורטס־לאנד אוז דאָרט

וועסטו אויסקלייבען א ווייב פאר מיין זוהן." אליעזר האָט נע־ שוואַרצן, האָט נענומען צעהן קעמלען, האָט זיי אָננעלאָדען מיט אלדאָם גוטס און איז אוועק קיין ארם, ד. ה. מעסאָפּאָטאָמיען. אין א קורצער צייט ארום איז ער אָננעקומען אין דער שטאָדט וואו עם האָבען געוואוינט אברהמ'ס קרובים, פון זיין ברודער נחור'ס צד.

הינטערן שטאָדט, ביים ברונען, האָט זיך אליעזר אָבגעשטעלט מיט זיינע קעמלען. דער טאָג האָט זיך שוין גענייגט צום אונטער־ גאַנג און עם האָט זיך דערנאָחנטערט די שטונדע וועו די מיידלעך פון שטאָדט פלעגען ארויסגעהן צום ברונען שעפּען וואַסער. אליעזר איז געבליבען וואַרטען ביז די מיידלעך וועלען ארויסקומען, און האָט ביי זיך אזוי בעשלאָסען: „איך וועל בעטען איינע פון זיי מיך אָנצוטרינקען, און אויב זי וועט אָנטרינקען ניט נאָר מיך, נאָר אויך מיינע קעמלען, וועל איך וויסען אז די האָט גאָט בעשערט פאר א ווייב צו יצחק'ן." פלוצלינג איז אָננעקומען א יונגע מיידעל מיט א קרוג אויף איהר אקסעל. זי איז ארונטער צום ברונען, האָט אָננעשעפּט דעם קרוג מיט וואַסער און האָט נענומען ארויפגעהן. איז איהר אליעזר אנטקעגען געלאָפען און האָט איהר נעזאָגט: „לאָז מיר זיך אָנטרינקען פון דיין קרוג". דאָס מיידעל האָט שנעל ארונטערגעלאָזען דעם קרוג פון אקסעל, האָט גענעבען אליעזר'ן זיך אנטרינקען און האָט נעזאָגט: „איצט וועל איך אויך אָנשעפּען פאר דיינע קעמלען צו טרינקען". און אראפּלאָזענדיג זיך וויעדער צום ברונען האָט זי אָננעשעפּט וואַסער פאר די קעמלען. מיט ליעבשאפט האָט אברהמ'ס טרייער דיענער געקוקט אויף דער גוטער מיידעל. וועו זי האָט אָננעטרונקען אלע קעמלען, האָט ער ארויסגענומען א גאָלדענעם אויררינגעל און צוויי פינגערלעך, האָט עם דערלאָנגט דער מיידעל, און האָט איהר געפרעגט: „זאָג מיר וועמעס טאָכטער ביסטו, און צי איז אין דיין פאָטער'ס הויז פאראן א פלאץ פאר אונז איבערצונעכטינען?" דאָס מיידעל האָט נעענטפערט, אז זי איז רבקה, די טאָכטער פון בתואל און אין אויי־ ניקעל פון נחור, און אז עס איז אין זייער הויז פאראן ארט צו נעכ־ טינען און נענוג שפייז פאר די פיה.

דא איז רבקה אוועקגעלאָפען אהיים און האָט דערצעהלט איהר מוטער ומנען אלץ וואס איז פעשעהן. איז רבקה'ס ברודער, לבן,

ארוים אליעזר'ן אנטקענען און האָט איהם געבראכט אין הויז פון זיינע עלטערען. אליעזר איז געווען געריהרט פון דיזער גאסט־פרײנדשאפט און האָט דערצעהלט רבקה'ס עלטערען און איהר ברודער דעם צוועק פון זיין קומען, און האָט ערקלערט, אז גאָט אליין, זעהט אויס, האָט בעשטימט רבקה'ן צו זיין די ווייב פון איהר קרוב יצחק'ן. און בתואל און לבן האָבען געענטפערט: „אָט איז רבקה פאר דיר, נעהם זי און זאָל זי זיין די ווייב פון דעם זוהן פון דיין האר". אליעזר האָט ארויסגענומען די זילבערנע און גיל־דערנע חפצים און קלײדער און האָט געגעבען דער כלה, איהר מו־טער און איהר ברודער. אויף מאָרגען האָבען די עלטערען געבענשט רבקה'ן און זי געלאָזט געהן מיט אליעזר'ן קיין כנען. וועז אליעזר און רבקה זיינען צוגעפאהרען צום ארט וואו עס זיינען ge־שטאנען אברהם'ס געצעלטען, האָבען זיי בעגעגענט יצחק'ן אין פעלד. וועז רבקה האָט זיך דערוואוסט וועד דאס איז האָט זי גענומען א טוך און פארדעקט איהר געזיכט. נאכער האָט יצחק אריינגעפיהרט רבקה'ן אין געצעלט פון זיינע עלטערען און זי איז געווארען זיין ווייב, און ער האָט זי ליעב געקראָגען. אברהם האָט נאָכדעם געלעבט נאָך א קורצע צייט און איז געשטארבען אין טיע־פען אלטער, צו הונדערט און פינף־און־זיעבציג יאהר. מען האָט איהם מקבר געווען נעבען שרה'ן אין דער מערת המכפלה, ביי חברון.

§11. יצחק און זיינע זיהן. נאָך אברהם'ס טויט איז יצחק געווארען דער עלטסטער, אדער פאטריארך, פון דעם אידישען שבט. ער האָט אויך געוואוינט אין דרום־כנען, און האָט זיך בעשעפטיגט ניט נאָר מיט פיהצוכט, נאָר אויך מיט ערדארבייט. פון זיין פרוי רבקה האָט יצחק געהאט צוויי זיהן, א צווילינג. דעם ערשטען האָט מען גערופען עשו, און דעם אנדערען — יעקב. וועז די קינ־דער זיינען אונטערגעוואקסען, האָט מען אָנגעהויבען בעמערקען אז זיי אונטערשיידען זיך איינער פון אנדערען אין זייערע neigungen. עשו האָט ליעב געהאט די יאגד און איז געווען א מענש פון פעלד, און יעקב האָט ליעב געהאט דאס רוהיגע לעבען פון דעם פאסטוך און איז געווען א הויז־זיצער, א יושב אהל.

איינמאָל האָט זיך עשו צוריקגעקעהרט פון יאגד א מיערער און

א הונגעריגער. דערזעהענדיג ביי יעקב'ן א געקעכטס פון לינזען, האָט ער איהם געבעטען ער זאָל דאָס איהם נעבען צו עסען. און יעקב האָט איהם געזאגט: „פארקויף מיר דערפאר די בכורה". (עשו האָט זיך גערעכענט פאר'ן עלטערען ברודער, און דער עלטערער האָט נאָכ'ן פאָטער'ס טויט געדארפט ווערען דער עלטסטער פון דער.פאמיליע). עשו האָט געענטפערט: „איך בין טויט הונגעריג, אויף וואס דארף איך די בכורה?" און יעקב האָט געגעבען זיין ברודער זאָט אָבצוועסען און עשו'ן האָט גאָר ניט באנג געטהאָן וואס ער האָט פערקויפט זיין רעכט אויף דער בכורה פאר א טאָפ לינזען. נאָר יצחק האָט עס אזוי ווי ניט בעמערקט, און האָט זיך אויך ווייטער פערהאלטען צו עשו'ן אזוי ווי צום ערשטען זוהן. עשו פלעגט אפט ברענגען פון יאגד פרישען פאנג, פלעגט צוגרייטען דערפון געשמאקע מאכלים און עס אונטערטראָגען זיין פאטער; ער איז געווען יצחק'ס ליעבלינג, און דער בעשיידענער יעקב איז געווען דער מוטער'ס ליעבלינג.

ווען יצחק איז געווארען אלט און איז שוין כמעט בלינד געווען, האָט ער איינמאל צוגערופען עשו'ן און איהם געזאגט: „מיין זוהן, אָט בין איך שוין אלט און איך וויים ניט דעם טאָג פון מיין טויט. נעהם דיין בויגען, גיה אין פעלד, פאנג פון מיינעטוועגען א חיה און גרייט מיר צו מיין בעליעבטע שפייז, און איך וועל דיך בענשען אויידער איך שטארב." רבקה האָט געהערט יצחק'ס ווערטער און איהר האָט באנג געטהאָן וואָס די פאָטערליכע ברכה וועט אָנקומען עשו'ן און ניט איהר ליעבלינג יעקב'ן. האָט זי עס דערצעהלט יעקב'ן און האָט איהם אן עצה געגעבען ער זאָל אויסנארען פון דעם פאטער די ברכה פריהער פון דעם ברודער. אויף דער מוטער'ס ראָט האָט יעקב גלייך געבראכט פון דער סטאדע צוויי ציגעלעך און פון זייער פלייש האָט רבקה געמאכט יצחק'ס בעליעבטען מאכל. דערנאָך האָט זי אָנגעטהאָן יעקב'ן עשו'ס יאגד-קלייד, האָט איהם בעדעקט די הענט און די האלז מיט דער פעל פון די ציגעלעך, (וואָרום עשו איז געווען א האָרינער) און האָט איהם געהייסען אטראגען צום פאטער די צוגעגרייטע שפייז. און יעקב איז געקומען צום פאָטער און געזאגט: „אָט בין איך, דיין עלטערער זוהן עשו. איך האָב געטהאָן וואָס דו האָסט מיר געהייסען. אצינד עס אָב און

בענש מיך." דער בלינדער יצחק האָט ארומגעטאפט זיין זוהן און מיט פערוואונדערונג געזאָגט: „הקול קול יעקב, והידים ידי עשו, דער קול איז יעקב'ס, און די הענד—עשו'ס". דער אלטער האָט פונדעסטוועגען געגלויבט אז פאר איהם שטעהט עשו און האָט איהם נעבענשט אזוי: „נאָט זאָל דיר געבען פון דעם טוי פון הימעל און פון די פעטקייט פון דער ערד, און פיעל קאָרן און ווייַן; עם זאָלען דיר דיענען פעלקער, און עם זאָלען זיך בוקען צו דיר קעניגרייכען, און זיי א האר צו דיינע ברידער." ווי נאָר יעקב איז ארוים האָט זיך עשו אומגעקהרט פון דער יאגד, האָט צונעגרייט שפייז פון זיין פאנג און האָט עם געבראכט דעם פאָטער. יצחק האָט זיך דערשראָקען און געפרעגט: „ווער־זשע איז דאָ פריהער געווען און האָט צוגענומען ביי מיר די ברכה?" עשו האָט פערשטאַנען אז זיין ברודער איז איהם פערלאָפען דעם וועג און ער האָט אויסגערופען אין פערצווייפלונג: „פאָטער, צי האָסטו דען נאָר איין ברכה? בענש מיך אויך." און יצחק האָט געזאָגט: „איך האָב שוין יעקב'ן געבענשט אז ער זאָל זיין א האר איבער זיינע ברידער; און דיר וועל איך ווינשען אז דו זאָלסט זיך פערטיידיגען מיט דיין שווערד, און וועז דיין ברודער'ס הערשאפט וועט דיר ווערען שווער, ווען מאכט אראבווארפען זיין יאָך פון דיין האלז." פון דעמאָלט אָן האָט עשו געטראָגען א שנאה צו זיין ברודער יעקב'ן. „ער האָט צוערשט אויסגענארט ביי מיר די בכורה, און נאָכהער אויך די ברכה וואס איז געווען בעשטימט פאר מיר", האָט זיך עשו געקלאָגט. און ער האָט בעשלאָסען צו הרג'ענען יעקב'ן אזוי שנעל ווי דער פאטער וועט שטארבען. דערוויסענדיג זיך פון עשו'ס מחשבה, האָט רבקה געראפען יעקב'ן און איהם נעזאגט: „אנטלויף צו מיין ברודער לבן אין חרן, און פערבלייב בארט ביז עם וועט נעשטילט ווערען דער צארן פון דיין ברודער." יצחק האָט אויך געראטען יעקב'ן ער זאָל גיהן צו לבן'ן קיין מעסאפאטאמיען און דארט זיך נעפינען א ווייב פון דער אייגענער משפחה. יעקב האָט אזוי נעטהאָן און האָט זיך אוועקגעלאָזט אין ווייטען וועג אריין.

§12. יעקב אין מעסאָפאָטאָמיען. לאנג איז יעקב גענאנגען פון כנען קיין מעסאפאטאמיען. אין איין ארט אין מעסאָפאָטאָמיען, וואו עם האָט איהם פערכאפט די נאכט, האָט דער וואנ־

דערער זיך נעלעגט שלאָפען און צוקאָפענס האָט ער זיך נעלעגט א שטיין, און ער האָט געזעהן א וואונדערליכען חלום: עס שטעהט א לייטער, וואס זיין שפּיץ דערגרייכט ביז'ן הימעל, און מלאכים געהען אויף איהם אראב און ארויף. און ער האָט דערהערט א שטימע פון גאָט: „איך בין מיט דיר און וועל דיך היטען איבעראל, און נאָכדעם וועל איך דיר אומקעהרען צו דיין פאטערלאנד." יעקב האָט זיך אויפגעכאפט און זיך געפרעהט איבער דעם פיעל פערשפּרענגדען חלום. דעם שטיין אויף וועלכען ער איז געשלאָפען האָט ער אוועקגעשטעלט פאר א דענקמאל, כדי, ווען ער וועט זיך אומקעהרען אהיים, זאָל ער אויף דעם הייליגען ארט אויסבויען א הויז צו גאָט. אין שפּעטערע צייטען איז אויף דעם דאָזיגען ארט געגרינדעט געווארען די אידישע שטאָדט בית־אל (גאָט'ס הויז).

נאָך לאנגע וואנדערונגען איז יעקב אָנגעקומען צו א פעלד. אין מיטען פעלד איז געשטאנען א ברונען און ארום ברונען זיינען געווען אויסגעלעגט פאסטוכער מיט זייערע סטאדעס שאָף. דאס איז געווען א פעלד נעבען חרן. די פאסטוכער האָבען יעקב'ן דערצעהלט אז זיי קענען זיין פעטער לבן'ן. דערווייל איז אין פעלד אָנגעקומען רחל, לבן'ס איינגערע טאָכטער, אָנצוטרינקען איהרע שאָף. דער ברונען איז געווען צוגעדעקט מיט א גרויסען שטיין, און פאר דער יונגער מיידעל איז שווער געווען דעם שטיין אראב־צונעהמען. וועז יעקב האָט פון די פאסטוכער דערהערט וועט די מיידעל איז, איז ער צוגעלאָפען צום ברונען, האָט אראבגעוואלצט דעם שטיין און האָט אָנגעטרונקען רחל'ס שאָף. דאן האָט ער איהר געזאגט אז ער איז איהר שוועסטערקינד, און ער האָט זי געקושט און איז געווען אזוי געריהרט פון דער בעגעגעניש, אז ער האָט זיך צע־ווייגט. רחל איז געלאָפען אהיים, און באלד איז געקומען איהר פא־טער. לבן האָט מיט פרייד בעגעגענט זיין פלימעניק און איהם געבראכט אין זיין הויז. און יעקב איז פערבליבען צו וואוינען אין לבן'ס הויז.

אויסער רחל'ן האָט לבן געהאט נאָך אן עלטערע טאָכטער, לאה. לאה האָט געהאט שוואכע אויגען, אבער רחל איז געווען זעהר א שעהנע. יעקב האָט ליעב געקראָגען רחל'ן און האָט געזאגט צו לבן'ן: „איך וועל דיר דיענען זיבען יאהר, אויב דו וועסט מיר נע־

בען פאר א ווייב דיין אינגערע טאכטער רחל." לבן האָט איינגע־
שטימט און יעקב האָט אבגעדיענט ביי זיין פעטער זיבען יאהר.
ער האָט געפיטערט זיינע סטאדעס ביי טאָג און זיי געהיט ביי
נאכט; ער האָט פלייסיג געארבייט פאר זיין געליעבטער רחל, און
די זיבען יאהר דיענסט זיינען באר איהם פערלאָפען ווי עטליכע
טעג. נאָר לבן האָט אבגענארט זיין פלימעניק. וועז די זיבען
יאהר זיינען אוועק האָט ער אנשטאט רחל'ן איהם געגעבען פאר
א ווייב איהר עלטערע שוועסטער לאה. וועז יעקב האָט זיך בע־
קלאָגט אויף דער דאָזיגער רמאות, האָט איהם לבן געזאָגט: „עס
איז ביי אונז ניט אָנגענומען אויסצוגעבען די אינגערע שוועסטער
פאר דער עלטערער; דיען ביי מיר נאָך זיבען יאהר און איך וועל
דיר געבען רחל'ן אויך." יעקב איז פערבליבען דיענען, און אויף
אזא אופן האָט ער געקראָגען צוויי ווייבער. די ניט געליעבטע
ווייב לאה האָט געהאט א סך קינדער; זי האָט געבאָרען זעקס
זיהן: (ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר און זבולן) און א טאָכ־
טער (דינה). רחל אבער האָט קיין קינדער ניט געהאט און דאס
האָט איהר פערשאפט פיעל צער. ערשט אין א לאנגער צייט ארום
היאָט זי געהאט א זוהן, יוסף. לויט דעם מנהג פון די מזרח־לענ־
דער האָט יעקב געהאט נאָך קינדער פון זיינע צוויי דיענסטען,
בלהה און זלפה. די ערשטע האָט געהאט צוויי זיהן: דן און נפתלי
און די אנדערע — אויך צוויי: גד און אשר.

וועז ביי יעקב'ן איז שוין געווארען א גרויסע געזינד האָט ער
ערקלערט לבן'ן אז ער וויל זיך צוריקקעהרען אהיים, אין כנען.
אבער לבן האָט איהם ניט געוואלט אווקלאָזען, וויל יעקב האָט
גוט געוואוסט ווי צו האָדעווען פיה און האָט שטאַרק פערמעהרט
די סטאדעס פון זיין האר. לבן האָט דעריבער איינגערעדט יעקב'ן
צו בלייבען, און האָט איהם צוגעזאגט פערשיידענע הבטחות. לבן
האָט געשענקט יעקב'ן א טייל פון זיינע סטאדעס, און אין עטליכע
יאהר ארום איז יעקב געווען זעהר רייך אין שאָף, ציגען, קעמלען
און אויך קנעכט און דיענסטען. אבער לבן האָט אלץ ניט געלאָזט
יעקב'ן צוועקגעהן. האָט איינמאל יעקב געמומען זיינע וויבער,
זיינע קינדער, זיינע קנעכט און סטאדעס און איז בשתיקה מיט
זיי אוועק. די אנטלאָפענע זיינען שוין געווען אריבער דעם טייך,

וועו לבן מיט זיינע מענשען האָבען זיי פּלוצלונג אָנגעיאגט. לבן האָט געשטראפט יעקב'ן פאר וואס ער האָט זיך אַרויסגע'גנב'עט, נאָר יעקב האָט איהם געענטפערט, אז ער האָט איהם געטריי גע־דיענט צוואנציג לאנגע יאהר, און אז איצט וויל ער זיך שוין אום־קעהרען אהיים מיט זיין פאמיליע און מיט זיין עהרליך אָנגעלעבטען פערמעגען. נאָך לאנגע וכוחים זיינען זיך יעקב און לבן צוגאנגען. זיי האָבען אויפגעשטעלט נעבען ירדן א בערגעל פון שטיינער, כדי אבצוצייכענען די גרעניצען פון זייער ערה, און האָבען זיך געגע־בען א שבועה קיינמאל אייגער דעם אנדערען ניט טשעפּען. דאן האָט זיך לבן אומגעקעהרט קיין מעסאפּאטאמיען, און יעקב האָט זיך געלאָזט קיין כנען.

§13. יעקב און זיינע קינדער אין כנען. צוריקקעהרענ־דיג צו זיין געבאָרנלאנד, האָט יעקב בערעכענט אז איהם וועט אויסקומען זיך צו בענגענען מיט זיין ברודער עשו'ן, פון וועל־כען ער איז אמאל אנטלאָפען, און ער האָט געוואָלט שלום מאכען מיט איהם. האָט ער געשיקט פאָראויס שלוחים צו עשו'ן, וועלכער האָט געוואויגט אויפ'ן בארג שעיר, איהם צו בעטען צו שליסען פריעדען מיט איהם. נאָר די שלוחים זיינען באלד געקומען צוריק און געמאלדען, אז עשו געהט שוין אנטקעגען זיין ברודער און מיט איהם נעהען פיער הונדערט מאן. יעקב האָט זיך שטאַרק דערשראקען און האָט מתפּלל געווען צו גאט ער זאל איהם בעשי־צען. דאן האָט ער צוטיילט זיינע מענשען און סטאדעם אויף צוויי מחנות. פון פאָרנט האָט ער געשטעלט די קנעכט און דיענס־טען און אייניגע סטאדעם, וועלכע ער האָט בעשטימט פאר א מתנה עשו'ן, און הינטען זיינען געגאנגען יעקב'ס וויבער און קינדער מיט'ן איבעריגען צוג. וועו עשו איז שוין געווען נאָר נאהנט איז יעקב אריסגעטראטען פאראוים און האָט זיך זיבען מאל פארנייגט פאר איהם צו דער ערד. עשו איז שטאַרק נעריהרט גע־ווארען פון זיין ברודער'ס אונטערטעניגקייט, און ער האָט איהם ארומגענומען און געקושט און זיי האָבען זיך ביידע צעוויינט. די אלטע שנאה איז פערגעסען געווארען. עשו האָט זיך פון אנפאנג ענטזאגט אָנצונעהמען די מתנות פון דעם ברודער, נאָר יעקב האָט איהם שטאַרק געבעטען און ער האָט זיי נענומען. דאן האָבען זיך

די ברידער צושיידט. עשו איז אוועק צוריק אין שעיר און פון איהם איז שפעטער ארויסגעקומען דאָס קריגעריש פֿאלק אדום, וואָס האָט געלעבט אין דרום־כנען. און יעקב האָט אויף דערווייל אויפגעשלאָגען זיינע געצעלטען נעבען דער שטאָדט שכם, אין מיטל־כנען.

נאָר דאָ איז געשעהן א טרויעריגע פאסירונג. דער זוהן פון דעם קעניג פון שכם, וועלכער האָט אויך געהייסען שכם, האָט דערזעהן יעקב'ס טאָכטער דינה איינמאָל וועז זי איז געגאנגען אליין שפאצירען, און האָט זי געפאנגען. שכם האָט דינה'ן געוואלט נעהמען פאר א ווייב, נאָר יעקב האָט ניט געקענט געבען זיין טאָכטער פאר א ווייב צו אייניעם פון א פרעמדען פֿאלק. אבער דער יונגער קעניג האָט מיט גוואלד געהאלטען דינה'ן אין זיין הויז. דאן האָבען יעקב'ס מוטיגע זיהן שמעון און לוי בעוואפענט זייערע מענשען און זיינען פלוצלונג בעפאלען די איינוואוינער פון שטאָדט. זיי האָבען ג'הרג'עט דעם קעניג מיט זיין זוהן און האָבען בעפרייט זייער שוועסטער און זיינען מיט איהר אוועק.

נאָך דער דאָזיגער געשעהענעם האָבען די ארומיגע פעלקער פון כנען זיך אָנגעהויבען פערהאלטען פיינדליך צו יעקב'ן און זיין שטאָם, און יעקב און זיין פאמיליע האָבען געמוזט אוועקוואנדערען צו דרום, צו דעם ארט וואו שפעטער איז געשטאנען די שטאָדט בית־אל. אין דיזען אָרט האָט יעקב אמאל גענעכטיגט וועז ער איז געלאָפען פון עשו'ן, און ער האָט איצט אויף דעם פלאץ אויסגעבויט א מזבח צו גאָט. ער האָט אויך געהייסען זיין הויזגעזינד פערניכטען אלע געצענבילדער, וואס זיי האָבען געבראכט מיט זיך פון מעסאפאטאמיען, פון דעם הויז פון לבן, דעם געצענדיעגער. דאָ — דערצעהלט דער חומש, — האָט זיך גאָט וויעדער בעוויזען צו יעקב'ן און איהם געהייסען פון היינט און ווייטער זיך רופען מיט'ן נאָמען ישר א ל (א ל מיינט גאָט). ציהענדיג ווייטער צו חברון, וואו עם האָט נאָך געלעבט דער אלטער יצחק, האָט זיך יעקב אָבגעשטעלט אין וועג, ניט ווייט פון דער שטאָדט בית־לחם. דאָ האָט רחל געבאָרען א צווייטען זוהן, וועלכען זי האָט א נאָמען געגעבען בנימין, און איז אין קימפעט געשטאָרבען. יעקב האָט מקבר געווען זיין געליעבטע פרוי אין מיטען וועג און האָט געַ־

שטעלט א מצבה אויף איהר קבר. דאן איז ער אָנגעקומען צו זיין פאָטער יצחק'ן אין חברון און איז דאָ פערבליבען וואוינען. אין ניכען איז יצחק געשטאָרבען, הונדערט און אכציג יאהר אלט. מען האָט איהם מקבר געווען, אזוי ווי פריהער רבקה'ן אין דער מערת המכפלה, נעבען חברון, אין אברהם'ס פאמיליען־קבר. דער עלט־סטער און פיהרער פון דעם אידישען שבט איז איצט געוואָרען יעקב.

§ 14. יוסף און זיינע ברידער. פון אלע צוועלף זיהן האָט יעקב אם שטאַרקסטען ליעב געהאט יוסף'ן, רחל'ס זוהן. יוסף איז געווען זעהר א שעהנער. דער פאָטער האָט איהם אויסדער־וועהלט פון אלע זיינע ברידער און האָט איהם געשענקט א העמד אין רייכע קאָליערן. די ברידער האָבען יוסף'ן מקנא געווען און האָבען איהם ניט ליעב געהאט, און מיט זיינע אונפאַרזיכטיגע רייד און האנדלונגען האָט ער נאָך די קנאה פארשטאַרקט. אויך מאל האָט יוסף געזעהן א חלום און ער האָט איהם דערצעהלט זיי־נע ברידער: „איך האָב געזעהן" — האָט ער געזאָגט — „אין חלום ווי מיר אלע זיינען אין פעלד און מיר בינדען גארבען; פלוצלינג האָט זיך מיין גארב אויפגעהויבען און איז געבליבען שטעהן, און אייערע גארבען האָבען זיך געשטעלט ארום איהם, און האָבען זיך געבוקט צו איהם." זיינע ברידער זיינען אין כעס געוואָרען און האָבען געזאָגט: „צי דענקסטו אז דו וועסט אמאל זיין הערשער איבער אונז?" און זיי האָבען איהם נאָך שטאַרקער פערהאסט. א צווייטען מאל האָט יוסף דערצעהלט דעם פאָטער און די ברידער, אז איהם האָט זיך גע'חלומ'ט ווי די זון, די לבנה און עלף שטערען בוקען זיך צו איהם. יעקב האָט אָנגעשריען אויף יוסף'ן און גע־זאָגט: „שוין זשע דענקסטו, אז איך און דיין מוטער און דיינע עלף ברידער וועלען קומען זיך בוקען צו דיר צו דער ערד?"

איינמאל האָבען די ברידער געפיטערט זייערע הערדען אין שכם און יעקב האָט געשיקט יוסף'ן אהין צו זעהן אויב זיי זיי־נען געזונד און אויב די פיה איז גאנץ. דערזעהענדיג יוסף'ן פון ווייטען האָבען די ברידער געזאָגט: „אט געהט דער בעל־החלומות; לאָמיר איהם הרג'נען און אריינווארפען אין א גרוב און דעם פאָטער וועלען מיר זאָגען, אז א ווילדע חיה האָט איהם פארצוקט. און דע־

מאָלט וועלען מיר זען וואס עס וועט ארויסקומען פון זיינע חלומות".
וען ראובן, יעקב'ס עלטסטער זוהן, האָט דאס דערהערט, האָט ער
אָנגעהויבען איינרעדען די ברידער, אז עס איז ניט רעכט צו הרג־
ענען יוסף'ן, און אז בעסער וואָלט געווען אריינווארפען איהם לע־
בעדיגערהייד אין א גרוב. ראובן האָט עס געזאָגט מיט דער
כונה צו ראטעווען שפעטער יוסף'ן און איהם אבפיהרען צום פא־
טער. ווי נאר יוסף איז צוגעקומען, האָבען די ברידער איהם אויס־
געטהאָן די פיעל־פארביגע העמד און האָבען איהם אריינגעווארפען
אין א גרוב, וואס האָט זיך געפונען דאָ אין פעלד, און אליין האָ־
בען זיי זיך געזעצט עסען. גראד דעמאָלט איז פארבייגעצויגען א
האנדעלס־קאראוואן פון ישמעאלים, אָדער אראבישע סוחרים, מיט
קעמלען אָנגעלאָדען מיט סחורה. און יהודה האָט אן עצה געגע־
בען אז די ברידער זאָלען פארקויפען יוסף'ן צו די ישמעאלים פאר
א קנעכט. זיי האָבען אזוי געטהאָן און האָבען איהם פארקויפט
פאר צוואנציג זילבער־שטיקער, און די ישמעאלים האָבען יוסף'ן
אוועקגעפיהרט מיט זיך. ראובן איז דערביי ניט געווען. וען
ער איז צוריקגעקומען און האָט דערזעהן, אז יוסף איז אין גרוב
ניטא, האָט ער אויסגעשריען אין פערצווייפלונג: „דאס קינד איז
נישטא, און איך — וואוהין קען איך איצט געהן?" און די ברידער
האָבען גענומען יוסף'ס העמדעל, האָבען זי איינגעטונקט אין די
בלוט פון א ציגעלע און האָבען זי געבראכט צו יעקב'ן און גע־
זאגט: „אָט דאָס האָבען מיר געפונען; דערקען, איז עס יוסף'ס
העמד אָדער ניט?" יעקב האָט דערקענט יוסף'ס העמד און האָט
אויסגעשריען: „עס איז מיין זוהן'ס העמד, א ווילדע חיה האָט
איהם אויפגעגעסען, פארצוקט איז יוסף!" דער אומגליקליכער פא־
טער האָט פון פערצווייפלונג צוריסען זיינע קליידער און פיעל טעג
האָט ער געווויינט נאָך זיין אומגעקומענעם זוהן. מען האָט איהם
געפרובט טרייסטען, נאָר ער האָט געזאָגט: „איך וועל זיך ניט
טרייסטען, נאָר אין טרויער וועל איך נידערען צו מיין זוהן אין
קבר."

§15. יוסף אין מצרים. און די ישמעאלים האָבען יוסף'ן
אוועקגעפיהרט קיין מצרים און האָבען איהם דאָרט פארקויפט פאר
א קנעכט. געקויפט האָט איהם פוטיפר, דער עלטסטער פון די

לייבוועכטער פון פּרעה, דעם קעניג פון מצרים. און דער ארענט־ליכער און פּעהיגער יוסף האָט געפונען חן אין די אויגען פון זיין האר. ניט לאנג האָט ער געדיענט אלס פּשוט׳ער קנעכט. אין גיכען איז ער געווארען דער אויפזעהער פון פּוטיפּר׳ס הויז און האָט אָננעהויבען פיהרען זיין גאנצע ווירטשאפט. יוסף׳ן וואָלט זיך גוט געלעבט אין הויז פון דעם ענגיפּטישען האר, נאָר דאָ האָט געטראָפען אן אונגליק. יוסף, מיט זיין שעהנער גע־שטאלט, איז שטארק געפעלען געווארען פּוטיפּר׳ס ווייב און זי האָט איהם געמומען איינערדען ער זאָל ווערען איהר מאן. נאָר דער איידעלער יוסף האָט זיך ענטזאגט צו בענעהן א פארברעכען געגען זיין גוטען בעל־הבית. איינמאָל, ווען פּוטיפּר׳ס ווייב איז שטארק צוגעשטאנען צו יוסף׳ן און ער האָט מעהר נישט געוואלט הערען איהרע רייד, האָט ער גענומען לויפען פון הויז. אבער זי האָט איהם אָננעכאפט פאר׳ן מאנטעל און איהם געוואלט צוהאלטען. נאָר יוסף זיך ארויסגעריסען און איז ארויסגעלאָפען, איבערלאָ־זענדיג זיין מאנטעל אין איהרע הענד. דאן האָט די דערצארנטע בעל־הבית׳טע אויפגעהויבען א געשריי, עס זיינען זיך צונויפגעלאָ־פען די הויז־מענשען און זי האָט פאלש ערקלערט אז דער אידישער קנעכט האָט זי געוואלט בעליידיגען. ווען פּוטיפּר האָט דאָס דער־הערט, האָט ער גענלויבט די פאלשע רייד פון זיין פרוי און האָט געהייסען אריינוואַרפען יוסף׳ן אין תפיסה.

לאנג איז יוסף געזעסען אין געפענגניס, אבער אויך דאָ האָט ער אלעמען ערשטוינט מיט זיין חכמה און איידעלקייט. דער אויפ־זעהער פון דער תפיסה האָט איהם געמאכט פאר׳ן אויבערהאר אי־בער אלע געפאנענע. צוויישען די געפאנגענע זיינען געווען צוויי דיענער פון פּרעה׳ס הויף, וועלכע האָבען זיך געהאט אין עפעס פּערזינדינט: דער שר המשקים — דער עלטסטער קעניגליכער וויין־גיסער, און דער שר האופים — דער הויפט בעקער. איינמאָל האָט זיך זיי ביידען גע׳חלום׳ט אונרוהיגע חלומות און זיי האָבען זיך געוועגדט צו יוסף׳ן ער זאָל זיי זייערע חלומות בעשיידען. יוסף האָט אויסגעהערט די חלומות און האָט פּאראויסגעזאגט דעם וויין־שענער, אז ער וועט שנעל בעפרייט ווערען פון דער תפיסה, און דעם

בעקער, אז ער וועט אין ניכען פער'משפט וועלן צום טויט. און ווי יוסף האָט פּותר געווען, אזוי איז געשעהן.

אין צוויי יאהר ארום נאָך דער דאָזיגער געשיכטע האָט פּרעת אליין געהאט א מאָרגעם חלום. עס האָט זיך איהם גע'חלום'ט, אז פון טייך זיינען ארויס זיבען שעהנע און פעטע קיה און האָבען זיך געפּאשעט אין גראז, און נאָך זיי זיינען ארויס זיבען קיה, מיאוסע און מאָגערע, און די מאָגערע קיה האָבען אויפגענעסען די פעטע. און ווייטער האָט זיך פּרעה'ן גע'חלום'ט, אז זיבען פּולע זאָנגען אין פעלד זיינען אויפגענעסען געוואָרען פון זיבען דאָרע זאָנגען. דער קעניג האָט זיך אויפגעכאפּט שטאַרק דערשראָקען, און האָט גע־לאָזט רופען זיינע חרטומים און מכשפים. אבער אפילו זיי האָ־בען ניט נעקענט בעשיידען פּרעה'ן זיינע צוויי חלומות. דעמאָלט האָט דער וויינשענקער, וועלכער איז אמאָל געזעסען אין תפיסה, דערצעהלט פּרעה'ן, אז אין געפענגניס זיצט א איד, יוסף, וועלכער פערשטעהט ריכטיג פּותר צו זיין א חלום. דער קעניג האָט בע־פעהלען תיכף ומיד צו ברענגען יוספ'ן צו איהם. אז יוסף האָט אויסגעהערט פּרעה'ס חלומות האָט ער געזאָגט: „די זיבען פעטע קיה און די זיבען פּולע זאָנגען בעדייטען זיבען זיבען געראָטענע יאהר; און די זיבען מאָגערע קיה און די זיבען לעריגע זאָנגען בעדייטען זיבע יאהר פון הונגער. פּריהער וועלען אין דעם לאנד מצרים אָנ־שטעהן יאהרען פון גערעטענים און עס וועט זיין א גרויסע שפּע אין ברויט, אבער נאָכדעם וועלען קומען זיבען יאהר פון אונגערע־טענים און עס וועט זיין א גרויסער הונגער אין לאנד. גאָט האָט עס אנטפּלעקט פּרעה'ן אין חלום כדי ער זאָל בעצייטענס וואָרנען דאָס לאנד נעגען דעם אומגליק. זאָל פּרעה בעשטימען מענשען, וועלכע זאָלען אין די גראָטענע יאהרען אויפקלייבען די איבעריגע תבואה אין שפייכלער און דאָס פאָלק וועט אין די ניט־גראָטענע יאהרען זיך שפייזען מיט דעם אבגעשפארטען ברויט און וועט ניט דארפען הונגערען.“ דער דאָזיגער קלוגער בעשייד איז פּרעה'ן זעהר געפעלען געוואָרען. „איצט וויים איך, האָט ער געזאָגט צו יוספ'ן, אז עס איז ניטאָ קיין קלוגערער פון דיר. פון איצט אָן און ווייטער וועסטו זיין דער ממונה איבער מיין הויז און ייין וואָרט וועט געהאָרכען דאָס גאנצע פאָלק מיינם.“ פּרעה האָט געגעבען

יוסף'ן זיין פינגערל, האָט איהם אָנגעטהאָן א גאָלדענע קייט און האָט בעפעהלען איהם צו פיהרען איבער די גאסען פון שטאָדט אין דעם קעניגליכען רייטוואָגען. וועו דער נייער שני־למלך איז געפאָהרען איבער די גאסען, האָבען זיך אלע טיף געבוקט פאר איהם.

אויף אזא אופן איז יוסף פון אן אומגליקליכען שקלאף געוואָרען א הערשער, וועלכער האָט פערנומען אין מצרים דעם צוויי־טען פלאץ נאָכ'ן קעניג. נאָכדעם האָט ער געזומען פאר א וויב די טאָכטער פון א גרויסען עגיפטישען האר, מיט'ן נאָמען אסנת. זי האָט איהם געבאָרען צוויי זיהן, מנשה און אפרים. אין א קורצער צייט ארום האָבען זיך אָנגעהויבען יאהרען פון גערעטענישן, אזוי ווי יוסף האָט פאָראויסגעזאָגט. און יוסף האָט אויפגעקליבען ריעזיגע אוצרות מיט תבואה. און שפעטער, וועו עס זיינען געקומען די ניט־געראָטענע יאהרען האָט ער די דאָזיגע תבואות געטיילט דעם הונגעריגען פאָלק. אין מצרים איז געווען אזוי פיעל ברויט אין די קעניגליכע שפייכלער, אז אפילו פון אנדערע לענדער איז מען געקומען אהער קויפען ברויט.

§16. יוסף'ס ברידער אין מצרים. אין יענער צייט איז אין כנען אויך געווען א שווערער הונגער. יעקב האָט זיך דערוואוסט אז אין מצרים זיינען דאָ אוצרות מיט תבואה, האָט ער געשיקט אהין זיינע זיהן אויסצוקויפען דאָרט ברויט. געגאנגען זיינען צעהן פון יעקב'ס זיהן. בלויז דער אינגסטער, בנימין, איז געבליבען מיט'ן פאטער. יעקב'ס זיהן זיינען אָנגעקומען קיין מצרים און זיינען אויפגעטראטען פאר יוסף'ן, וועלכער האָט געהאט די השגחה איבער דעם פערקויף פון דער תבואה. יוסף האָט דערקענט זיינע ברידער, אבער זיי איהם האָבען ניט דערקענט; זיי איז אפילו אויף די געדאנקען ניט ארויף אז דער דאָזיגער שטאָלצער הערשער פון מצרים איז זייער פערפאלענער ברודער. יוסף האָט זיך געמאכט אזוי ווי ער וואָלט זיינע ברידער ניט דערקענט; און ער האָט זיי אָנגעפאנגען שטרענג אויסצופרעגען פון וואנען זיי זיינען און נאָך וואס זיי זיינען געקומען. די ברידער האָבען איהם דערצעהלט, אז איין ברודער איז ביי זיי פערפאלען געווארען און אייגער איז געבליבען מיט'ן פאטער, און אז זיי זיינען געקומען

פון כנען קויפען ברויט. יוסף האָט זיך געמאכט אווי ווי ער וואָלט ניט געגלויבט זייערע רייד, און האָט געזאָגט: „ניין, איהר זייט שפּיאנען און איהר זייט געקומען אויסקוקען די שוואכע ערטער פון אונזער לאנד." אומזיסט האָבען די ברידער געטענה'ט אז זיי האָבען ניט קיין שלעכטע כונות. יוסף האָט זיי געזאָגט: „אויב איהר זייט באמת עהרליכע לייט, דאן ברענגט מיר אויך אייער אינגערען ברודער אהער, און ביז יענער צייט וועט איינער פון אייך בלייבען ביי מיר פאר א משכון." די ברידער האָבען זיך איבערגעקוקט צווישען זיך און געזאָגט איינער צום אנדערען: „דאס ווערען מיר נעשטראפט פאר דאס, וואס מיר האָבען אמאל געטהאן צו אונזער ברודער יוסף'ן; מיר האָבען דעמאלט געזעהן זיינע ליידען, געהערט ווי ער האָט זיך געבעטען ביי אונז, אבער מיר האָבען אויף איהם קיין רחמנות ניט געהאט און איהם פארקויפט פאר א קנעכט." אזוי האָבען זיי גערעדט צווישען זיך און האָבען גאָר ניט חושד געווען, אז יוסף, וועלכען זיי האָבען גערעכענט פאר א מצרי, פערשטעהט זייער שפּראך. נאָר יוסף, הערענדיג זייערע ווערטער, איז אָבגענאנגען אָן א זייט און האָט זיך שטיל אויסגעוויינט. נאָכדעם האָט ער געהייסען אָנפילען זייערע זעק מיט תבואה און אריינלעגען דאָס געלט וואס זיי האָבען מיטגעבראכט צו בעצאָהלען פאר דער תבואה. איינעם פון די ברידער, שמעון'ן, האָט ער פערהאלטען פאר א משכון, און די איבערינע האָט ער געלאָזט געהן אהיים.

און די ברידער זיינען נעקומען אהיים און האָבען דערצעהלט יעקב'ן אלץ וואס איז געשעהן. יעקב האָט מיט ביטערקייט געזאָגט: „איהר וועט מיך אינגאנצען אומברענגען; יוסף איז ניטא, שמעון'ן האָט איהר געלאָזט אין מצרים, און איצט ווילט איהר נאָך נעהמען אהין בנימין'ן אויך. ניין, איך וועל איהם ניט אוועקלאָזען פון זיך." נאר וען דאס געקויפטע ברויט איז אויסגענאנגען און עס איז נויטיג געווען וויעדער צו פאהרען קיין מצרים, האָט יעקב געמוזט לאָזען בנימין'ן אהין צוזאמען מיט זיינע איבעריגע ברידער. דער אלטער פאָטער האָט געבענשט זיינע אברייזענדע קינדער, און געבעטען צו גאט עס זאָל מיט זיי קיין אומגליק ניט געשעהן אין פרעמדען לאנד.

§17. יעקב'ס איבערוואנדערונג קיין מצרים. וועז יעקב'ס זיהן זיינען צום צווייטען מאל אנגעקומען קיין מצרים, האט שוין יוסף מעהר ניט געקענט פארלייקענען זיין אבשטאמונג; ער האט זיך געלאזט דערקענען צו זיי און געזאגט: „איך בין אייער ברודער יוסף, וועלכען איהר האט פארקויפט קיין מצרים." די בריידער האבען זיך אזוי דערשראקען אז זיי האבען גאר ניט געקאנט ענטפערען; נאר יוסף האט זיי בערוהיגט און געזאגט: „זאל אייך ניט פארדריסען וואס איהר האט מיך פארקויפט, ווייל גאט אליין האט מיך געשיקט אהער צו פארהיטען אייער לעבען. ער האט מיך געמאכט פאר א ראטגעבער צו פרעה'ן און פאר א מושל איבער'ן גאנצען לאנד מצרים. איצט געהט שנעל צוריק צו מיין פאטער און ברענגט איהם אהער צופיהרען, איהם מיט זיינע מענשען און הערדען. איהר וועט דא אלע וואוינען נעבען מיר." ביי די רייד האט יוסף ארומגענומען זיינע בריידער און זיי געקושט, און זיי האבען אלע געווייגט קול פאר פרייד. אז פרעה האט דערהערט, אז עס זיינען געקומען יוספ'ס ברידער, האט ער געהיסען זיי געבען פערד און גרויסע רייטוועגען, זיי זאלען ברענגען צופיהרען קיין מצרים יעקב'ן מיט זיינע מענשען או זיין גאנצען אייגענטום.

וועז די בריידער זיינען צוריקגעקומען צום פאטער קיין כנען און האבען איהם דערצעהלט אז יוסף לעבט נאך, האט ער זיי צוערשט ניט געגלויבט. נאר זעהענדיג די רייטוועגען, וואס יוסף האט געשיקט, האט ער אויסגערופען: „גענוג פאר מיר! מיין זוהן יוסף לעבט, איך וועל געהן איהם זעהן אייהר איך שטארב." באלד האט יעקב אלע זיינע קינדער מיט זייערע וויבער, און זייגע אייניקלעך, דיענער און הערדען, און זיין גאנץ פערמעגען, פערלאזען כנען זוז זיינען אוועק קיי מצרים. ריהרענד איז געווען די בעגעגניש צווישען יוסף'ן און זיין פאטער. לויט יוספ'ס עצה און מיט דער הסכמה פון פרעה'ן האט זיך יעקב מיט זיין גאנצער משפחה בעזעצט אין דעם בעסטען טייל פון מצרים, אין גשן. דא איז געווען גוטער וויייד פאר די פיה און די אידישע איינוואנדערער האבען געקענט, אזוי ווי פריהער, זיך פערנעהמען מיט פיהצוכט. זיי האבען גלעבט אבגעשיידט פון די מצריים, צו וועלכע זיי זיי-

נען געווען פרעמד מיט זייער שפּראַך און מיט זייער אַרט לעבן.

וועז יעקב איז געקומען קיין מצרים איז ער אלט געווען הונ־דערט און דרייסיג יאהר. ער האָט נאָך גע'לעבט זיבצעהן יאהר. פּאר'ן טויט האָט ער געבענשט אלע זיינע זיהן, און אויך די זיהן פון יוסף'ן, אפרים און מנשה. וועז יעקב איז געשטאָרבען האָט יוסף מיט זיינע ברידער אריבערגעפיהרט זיין קערפּער קיין כנען און איהם בעהאלטען אין דער מערת המכפּלה און זיינען אוועק צו־ריק קיין מצרים. דאָ האָט יוסף גע'לעבט ביז הונדערט און צעהן יאהר, און פּאר זיין טויט האָט ער אָנגעזאָגט זיינע אייגענע, אז זיי זאָלען אמאל אריבערפיהרען זיין טויטען קערפּער אין זיין גע־בורטס'לאנד כנען. לויט דעם מנהג פון מצרים האָט מען יוספ'ס קערפּער באלזאמירט, כדי עס זאל זיך לאנג קענען האלטען און זיי האָבען איהם אריינגע'לעגט אין אן ארון, וועלכען מען האָט אריינ־געשטעלט אין איינעם פון די עניפּטישע קברים.

18 §. היסטאָרישע אויספיהרונגען. *) אז די אידען שטאמען אב פון יענע סעמיטען, וואס האָבען אין טיעפּען אל־טערטום גע'לעבט אין בבל, זאָגט עדות די איבערראשענדע עהנ־ליכקייט, וואס איז פּאראן צווישען די אידישע און באביל־נישע לענדען וועגען די אוראלטע צייטען. די גע'לעהרטע פון אונזער צייט האָבען גענאכט אויסגראָבונגען אויך יענע ערטער, וואו עס זיינען אמאל געשטאַנען די מלוכות פון אשור און בבל. און דא האָבען זיי ענטדעקט טאפּלען און מאָנומענטען, אויך וועלכע עס זיינען אויסגעקריצט אסירישׂ־באביל־נישע לע־נענדען אין א שפּראך, וואס איז עהנליך צו העברעאיש. אין די דאָזיגע אויפּשריפטען, וועלכע זיינען גענאכט געווארען מיט דריי־פּיער טויזענד יאהר צוריק, דערצעהלט זיך וועגען דער בעשאפונג פון דער וועלט, וועגען די ערשטע מענשען, וועגען דעם מבול, און דער געבורט פון פּעלקער, כמעט אזוי ווי אין תנ"ך. אויך לויט דער באביל־נישער מיטאלאגיע זיי־נען דער הימעל און די ערד לכתחלה געווען צוזאמענגענאָסען אין

*) אלץ וואָס קומט אין איינגענומענע שריפט קען אויסגעלאָזט וועד־רען מיט קלענערע קינדער.

איין ענדלאָזען תהו ובהו (כאָאָס), און דערנאָך האָבען זיי די געטער אָבגעטיילט און האָבען בעשאפען די וועלט אין פערלויף פון זיבען טעג. די אסירישׂ־באבילאָנישע לעגענדע פון מבול דערצעהלט דאָס זעלבע וואס דער תנ"ך; נאָר אנשטאט נח'ן רעטעט זיך דאָרט אין א שיף דער קעניג, קסיסוטרא, וועלכען דער גאָט, בעל, האָט געווארנט וועגען דעם קומענדען אומגליק. אנטקעגען דער אידישער מסורה פון דעם טהורם פון בבל און דער צומישונג פון שפראכען איז פאראן א באבילאָנישע לעגענדע ווי אזוי מענשען־ריעזען האָבען מורד געווען קעגען די געטער און זיי האָבען אויפגעשטעלט א ריעזיגען טהורם מיט'ן צוועק ארויפצוקלעטערען אויפ'ן הימעל, און ווי אזוי די נעטער האָבען דעם דאָזיגען בנין אומגעווארפען אויף די קעפ פון זיינע בויער. חורבות פון דעם דאָזיגען ריעזיגען טהורם האָבען נאָך עקזיסטירט אין אלטערטום, אין באָרסיפ, אין דער נעגענד פון דער שטאָדט בבל.

די שייכות פון אידישען פאָלק מיט בבל וועלט אָנגעווייזען אין תנ"ך גופא, אין דער ערצעהלונג וועגען דעם סעמיטישען שטאם פון תרח'ן, וועלכער האָט איבערגעוואנדערט פון אור בבל קיין ארם. אין ארם איז נעבליבען א טייל פון דעם שטאם (די גרופע פון נחור און לבן), וועלכער האָט זיך אויסגעמישט מיט די ארמים, אבער דער אנדערער טייל, אונטער דער פיהרערשאפט פון אברהמ'ן, איז אוועק קיין כנען און האָט זיך דאָ בעזעצט אויף א צייט, אונטער דעם נאָמען — „עברים."

אין כנען האָט זיך דער אידישער שבט גופא באָנאנדערגעצווייגט אויף עטליכע בעזונדערע שטאמען. צוערשט האָבען זיך פון איהם אויסגעטיילט צוויי קליינע פעלקערשאפטען: מואב און עמון, וועלכע האָבען געוואוינט אין מזרח זיין פון ירדן. (דאס איז די ערצעהלונג וועגען לוט'ן, וועלכער האָט זיך אָבגעטיילט פון אברהמ'ס פאמיליע און וועגען זיינע צוויי זיהן, מואב און בן־עמון). אויסער די האָבען זיך אין דעם מדבר, וואס רינגעלט ארום דרום כנען, בעוויזען צוויי וואנדערנדע אראביש שבטים, וועלכע זיינען פערוואנדט מיט די אידען: די ישמעאלים און די מדינים (לויט דער מסורה זיינען דאס די

אבגעשטאמטע פון אברהמ׳ס זייטיגע זיהן, ישמעאל און מדין). דעם דרום־מזרח ברעג פון כנען האָט פארנומען דער שבט אדום. (לויט דער ביבעל — די קינדער פון עשו, אברהמ׳ס אייניקעל). די דאָזיגע אלע פעלקערשאפטען, וועלכע זיינען נעווען פערוואנדט מיט די אידען, האָבען זיך ביסלעכווייז צונויפגעמישט מיט די איינוואוינער פון כנען, און האָבען פערלאָרען די רייַנקייט פון זייער ראסע. בלויז יענער שבט וואס איז ארויסגעקומען גלייך פון אברהמ׳ן, דורך זיין זוהן יצחק׳ן, און אייניקעל יעקב׳ן, האָט אויפגעהיט די רייַנקייט פון זיין ראסען־טיפ און זיינע אייגענע זיטען. דער דאָזיגער שבט האָט געלעבט פאטריארכאליש, ווי איין גרויסע פאמיליע, אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם עלטסטען אין דער משפחה (פאטריארך). זיי האָבען זיך אויפגעהאלטען אין דרום כנען, נעבען חברון, און האָבען געפיהרט א פריעדליכען לעבען פון פאסטוכער און ערד־ארבייטער. אָפטמאָל פלעגט דיזער שבט, צוליעב אונגערעטענגיש אדער אנדערע סבות, אריבערוואנדערען אין די שכני׳שע פלשתי׳שע לענדער אדער אין מצרים, נאָר אויך צווישען די פרעמדע שבטים האָט ער אבגעהיט די מנהגים פון זיינע עלטערען און זיין אייגענעם אינפאכען לעבענספיהר. מיט די ארומיגע כנעני׳שע פעלקער פלעגען די אידען שליסען בונדען, און אָפטמאָל פלעגען זיי זיי העלפען אין מלחמות געגען די פרעמדע.

די עלטסטע, אדער די פאטריארכען, פון אידישען שבט האָבען געגלויבט אין אן איינציגען גאָט, דער בעשעפער פון הימעל און ערד (אלהים). זיי האָבען געבויט אין פערשיידענע ערטער מזבחות צו גאָט, אויף וועלכע זיי פלעגען ביי פייערליכע געלעגנהייטען ברענגען קרבנות פון די קלענערע פיה. די אידען האָבען ניט געהאט, אזוי ווי זייערע שכני׳שע שבטים, קיין ממשות׳דיגע פארשטעלונג פון גאָט. זעלטען נאָר בעגעגנט מען ביי זיי הויזליכע געצענבילדער, וועלכע זיי האָבען איבערגענומען ביי די קרובי׳שע שבטים. אזוי, צום ביישפיעל, האָט יעקב׳ס ווייב, רחל, אוועקפאָהרענדיג פון דער הויז פון איהר פאָטער לבן הארמי, פערנומען ביי איהם עטליכע קליינע געצענ־

בילדער (תרפים) אפנים מיט דער האָפנונג אז זיי וועלען זי היטען אין וועג. די הויכע רעליגיעזע בענריפען פון די אידען האָבען אין יענער צייט ערשט אָנגעהויבען געבאָרען ווערען. נאָר ביי די בעסערע מענשען האָט שוין אָנגעהויבען צייטיג ווערען דער גערואנק פון איין נאָט; עס איז געווען קענטיג אז די רעליגיאן פון די אידען וועט ניט זיין עהנליך צו די אנדערע רעליגיאנען פון דעם מזרח.

נאָכדעם ווי די אידען פון יעקב'ס אדער ישראל'ס שטאם האָבען א לענגערע צייט נעלעבט אין דרום כנען, האָבען זיי אָנגעהויבען זיך אריבערציהען אין די נאָהנטע געגענדען פון מצרים, וואס איז געווען אָבגעטיילט פון כנען מיט א ווייסטענישן. צוערשט האָט זיך דאָ בעזעצט יוסף'ס שטאם (די ערצהלונג וועגען יוסף'ן מיט זיינע ברידער), און שפעטער — אויך די איבעריגע „בני־ישראל", דאָם הייסט די אידישע שבטים. פון דער צייט הויבט זיך אָן א נייע פעריאדע אין דער געשיכטע פון אידישען פאָלק.

צווייטער קאפיטעל.

די אידען אין מצרים.

§19. דאָם לעבען אין מצרים. א סך יאהרען זיינען פארבייגעגאנגען, איידער יענער צייט וועו דער שטאם פון יעקב, אדער ישראל, האָט איבערגעוואנדערט פון כנען אין דעם שכני'שען מצרים. דער אידישער שטאם, וועלכער איז פון אָנפאנג בעשטאנען פון אין אדער צוויי צעהנדליג נעזינדען, האָט זיך מיט דער צייט פארמעהרט און זיך צעוואקסען אין א צאָלרייכען פאָלק. דאָם דאָזיגע פאָלק האָט זיך א נאָמען געגעבען „בני־ישראל", ישראל'ס קינדער, צו אונטערשיידען זיך פון די איבעריגע קרוב'ישע פעלקער, וועלכע האָבען נערעבענט זייער אבשטאמונג פון אברהם'ן און יצחק'ן, אבער ניט פון יעקב'ן.

די אידען האָבען געוואוינט אין גושן, א נענענד אין מזרח מצרים, וואס ווערט בעוואסערט פון אן אויסגוס פון דעם טייך

ניל. דאָ האָבען זיי געהאט בריטע ווײדען פאר זייערע סטאדעס און זיי האָבען געקענט פריי אומוואנדערען איבער'ן לאנד. דאָך האָבען פיעל פון זיי ביסלעכווייז זיך צוגעוועהנט צו אן איינגעזעסענעם לעבען, האָבען אָנגעהויבען וואוינען אין הייזער אנשטאט געצעלטען, און האָבען זיך אלץ שטארקער און שטארקער פערמעהרט. בייס איינוואנדערען קיין מצרים, דערצעהלט די מסורה, האָבען די פאמיליען פון יעקב'ס צוועלף זיהן פערמאָגט אין גאנצען ארום זיבעציג נפשות. די דאָזיגע פאמיליען האָבען מיט דער צייט זיך צוואוקסען אין שבטים, וועלכע האָבען געצעהלט זייערע מיט־גליעדער אין די טויזענדער. יעדער שבט האָט זיך אָנגערופען מיט'ן נאָמען פון יענעם פון יעקב'ס זיהן, פון וועלכען ער האָט אָבגעשטאמט. דער עלטסטער איז געווען דער שבט ראובן, וועלכער האָט זיך אויף אין מצרים פערנומען מיט פיהצוכט. דער צאָלרייכסטער איז געווען דער שבט יוסף, וועלכער איז צופאָלען אויף צוויי שטאמען (נאָך די נעמען פון יוסף'ס צוויי זיהן). נאָכדעם זיינען געגאנגען די שבטים שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולן, דן, אשר, גד, נפתלי און בנימין. יעדער שבט האָט געהאט זיינע עלטסטע און פיהרער, אבער קיין הויפט עלטסטער איבער אלע שבטים איז ניט געווען. פונדעסטוועגען איז דער באנד צווישען די שבטים ניט איבערגעריסען געוואָרען. עס האָבען זיי צוואמענגעבונדען דיזעלבע רעליגיעזע בעגריפען און די עראינערונג אז זיי שטאמען פון דיזעלבע אבות — אברהם, יצחק און יעקב, אדער ישראל.

די אירען האָבען זיך ניט געמישט מיט די מצריים, פונדעסטוועגען האָט דער לעבענספיהר און די זיטען פון די מצריים געהאט אויף זיי א גרויסע ווירקונג. די מצריים זיינען אין די אלטע צייטען געווען דאס געבילדעטסטע פאָלק אין דער וועלט. זיי האָבען געהאט גרויס בעפעלקערטע און רייכע שטעדט, פּרעכטיגע טעמפּלען פאר זייערע געטער, פּריסטער, וואס זיינען געווען בעקאנט מיט א סך וויסענשאפטען, און קריעגער, וואס פלעגען אונטערנעהמען וועלכע קריעגסצוגען. די עגיפּטישע מלכים, אדער פּרעה'ס, פלעגען אויפשטעלען, מיט די הענד פון טויזענדער שקלאָפען, אונגעהויער גרויסע פאלאצען, פּיראמידען און קברים. די

מצריים האָבען שוין דעמאָלט געקענט א סך קונסטען, ווי צום בייִ־ שפּיעל די קונסט פון בויען, בעוואַסערען פעלדער, די קונסט זון שרייבען. די אידען האָבען איבערגענומען פון זיי אייניגע נוצלי־ כע קונסטען און מלאכות; אנדערע האָבען אפילו נאָכגעטהאָן די עגיפּטישע מנהגים און פיהרונגען. אבער קיין פאָלשטענדיגע דער־ נעהנטערונג צוויישען די דאָזיגע צוויי פעלקער איז ניט געווען און האָט ניט געקאָנט זיין; פארקעהרט, צוויישען זיי האָט נעהערשט א שטענדיגע שנאה. די עגיפּטישע רעליגיאן מיט איהר גראָבער פארגעטערונג פון חיות, האָט ארויסגערופען אן עקעל בייִ יענע אידען, וועלכע האָבען אבגעהיט דעם גלויבען אין אן איינציגען גאָט. די מצריים, וויידער, האָבען מיט פעראכטונג געקוקט אויף דעם אידישען פאָלק, וואס איז זיי נעווען פרעמד און האָט זיך אונ־ טערשיידט פון זיי מיט זייער ארט לעבען און רעליגיאן. וואס שטארקער די אידען האָבען זיך פערמעהרט, אלץ פיינדליכער האָ־ בען די מצריים זיך צו זיי פערטראגען. די פרעה'ס און זייערע בע־ אמטע האָבען נענומען אונטערדריקען די אידען אלם פרעמדע, און שפּעטער האָבען זיי אנגעהויבען זיי בעהאנדלען ווי א בעזיעגטען פאָלק, ווי הערשער זייערע שקלאפען.

§20. די קנעכטשאפט אין מצרים. משה'ס געבורט. אין א לאנגער צייט ארום נאָך יוספ'ס טויט איז אין מצרים אויפ־ געשטאנען א נייער קעניג, וועלכער האָט ניט ליעב געהאט די אידען. ער האָט נעזאגט צו זיין פאָלק: „דאָס אידישע פאָלק פארמעהרט זיך און קען ווערען שטארקער פון אונז. און ווען עס וועט טרע־ פען בייִ אונז א מלחמה מיט אן אנדער מלוכה קענען זיי זיך נאָך פעראייניגען מיט אונזערע פיינד." און כדי דאָס אידישע פאָלק זאָל ניט ווערען שטארק איז בעשלאָסען געווארען צו מאכען זיי פאר קנעכט. די פרעה'ס האָבען נענומען צווינגען די אידען צו שווערע ארבייט פאר די נוצען פון דער מלוכה. מען האָט זיי גע־ נויט צו גראבען ערד, בויען שטעדט, פאלאצען און דענקמעלער פאר די מלכים, קנעטען ליים און מאכען ציגעל פאר די דאָזיגע בנינים. עס זיינען בעשטימט געווארען בעזונדערע אויפזעהער, וועלכע האָבען שטרענג אכטונג געגעבען אז די דאָזיגע געצוואונגענע ארבייט זאָל אויסגעפיהרט ווערען. אויף דעם אופן זיינען אויס־

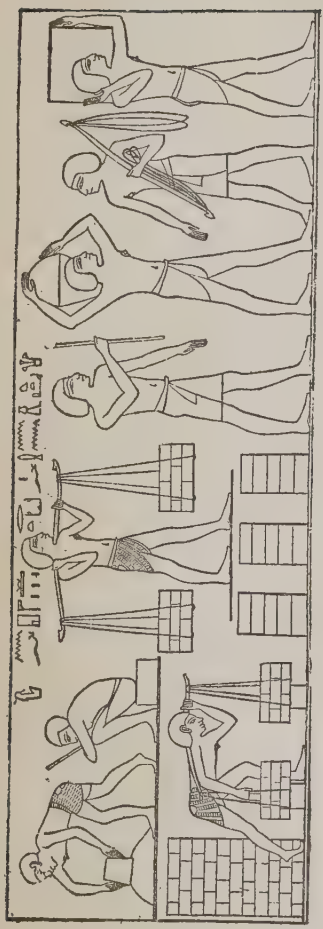

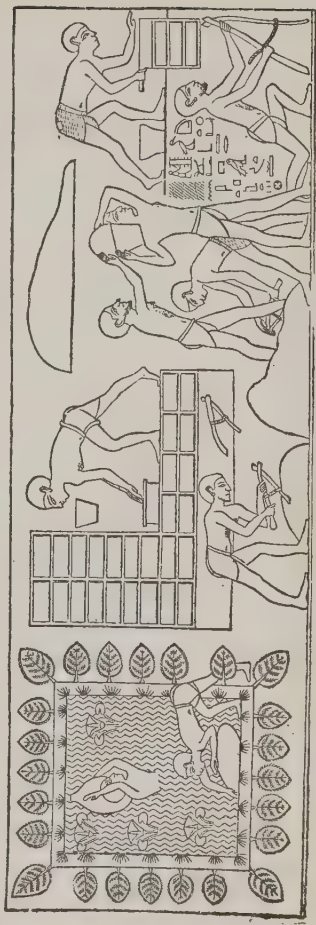

ים ראה מצרים במלחמה ברכב וברגל

געבויט געווארען פאר פּרעה'ן צוויי שטעדט: פּיתם און רעמסס. אבער ווי מען האָט די אידען ניט געפּייניגט האָבען זיי זיך פּונ־דעסטוועגען אלץ ווייטער געמעהרט, צום גרויסען פערדרוס פון די מצריים. דעמאָלט האָט פּרעה ארויסגעלאָזען א בעפעהל, אז מען זאָל אלע נייגעבאָרענע אידישע אינגלעך דערטרינקען אין טייך, און נאָר די מיידלעך זאָל מען לאָזען לעבען. דער דאָזיגער בע־פעהל איז אויסגעפיהרט געווארען מיט אונערבארמליכער שטרענג־קייט. דאָס אידישע פאָלק איז נעווען אין סכנה אינגאנצען פער־ניכטעט צו ווערען.

אין יענער טרויעריגער צייט איז ביי איינעם פון שבט לוי, מיט'ן נאָמען עמרם, געבאָרען געווארען א זוהן. דריי מאָנאָטען צייט האָט די מוטער אויסגעבעהאלטען דאָס קינד, אז די מצריים זאָלען עס ניט קענען געפינען און דערטרינקען, אָבער ענדליך האָט זי שוין עס ניט געקענט לענגער פערבאָרגען. דאָן האָט די מוטער געמומען א קעסטעלע, אריינגעלעגט אהין דאָס קינד און האָט עס בעהאלטען צווישען דעם געדיכטען ראהר אויפ'ן ברעג פון טייך ניל. דעם קינד'ס שוועסטער, מרים, האָט זיך געשטעלט פון ווייטען צו זעהן וואס מיט איהם ווערט געשעהן. צו יענער צייט איז פּרעה'ס טאָכטער געגאנגען צום טייך זיך באָדען, בעגלייט פון איהרע דיענסטען. דערזעהענדיג צווישען די ראהר דאָס קעס־טעלע, האָט זי געהייסען עס עפענען. אין קעסטעלע איז געלעגען א קליין אינגעלע און געווויינט. פּרעה'ס טאָכטער האָט רחמנות געהאט אויף דעם עופ'עלע און געזאָגט: „דאָס מוז זיין א אידיש קינד." דאָ איז צו דעם קעניג'ס טאָכטער צוגענאנגען מרים, וועל־כע איז געשטאנען פון ווייטען, און האָט געפרעגט: „זאל איך נעהן רופען אן אם פון די אידישע פרויען?" קריגענדיג די ער־לויבניש, איז זי אוועק און האָט באלד געבראכט איהר מוטער. פּרעה'ס טאָכטער האָט געזאָגט צו דער פרוי: „נעהם דאָס קינד און האָדעווע עס אוים פאר מיר און איך וועל דיר בעצאָלען." די מוטער האָט מיט פּרייד געמומען דאס קינד און עס אָנגעהויבען אויפצויהען. וועז דאס אינגעל איז אויסגעוואקסען האָט מען איהם געבראכט צו פּרעה'ס טאָכטער און זי האָט איהם ערצוינגען

ביי זיך ווי איהר אייגענעם זוהן. זי האָט איהם א נאָמען נענע־
בען משה, ד. ה. „ארויסגעצויגענער" פון וואסער.

§21. משה'ס יוגענד און זיין אנטלויפען אין מדבר.
הגם משה איז געוואקסען פריי אונטער דעם שוץ פון דער קע־
ניגליכער פאמיליע, האָט ער דאָך ניט פערגעסען די קנעכטשאפט
און ליידען פון זיינע פאָלקס־ברידער. מיט א געפיהל פון ביטער־
קייט און פערדרוס האָט ער צוגעזעהן ווי מען פארקנעכט זיי־
נע ברידער, מען נויט זיי צו טהאָן שווערע ארבייט און מען בע־
לידיגט זיי אויף טריט און שריט. איינמאָל איז דער יונגער
משה ארויסגענאנגען אָנצוקוקען די ארבייט פון די אידען, און ער
האָט דערזעהן אז א מצרי שלאָגט איינעם פון די ארבייטער. דאס
האָט משה'ן זעהר אויפגעבראכט. זעהענדיג אז ארום איז קיינער
ניטאָ, האָט ער ג'הרג'עט דעם שלעכטען מצרי, און זיין קערפער
האָט ער פערשארט אין זאמד. אבער אין גיכען האָט זיך פרעה
דערפון דערוואוסט און האָט געוואלט בעשטראפען משה'ן. דאָן
איז משה אנטלאָפען פון מצרים אין דעם מדבר, וואס ליגט ביים
רויטען ים (ים־סוף) צווישען מצרים און כנען. אין מדבר איז
משה אָנגעקומען צו אן ארט, וואו עס האָט אומגעוואנדערט דער
פאסטוכער שבט מדינים, וועלכער איז געווען פערוואנדט צו די אי־
דען. דאָ האָט ער זיך אָבגעשטעלט נעבען א ברונען, און האָט
דערזעהן ווי עס זיינען אָנגעקומען זיבען פאסטוכער־מיידלעך
און האָבען גענומען אָנשעפען וואסער צו געבען טרינקען
זייערע שאָף. דאָס זיינען געווען די זיבען טעכטער פון דעם
מדינ'ישען פריסטער יתרו. די מיידלעך האָבען נאָך קיין צייט
ניט געהאט אָבצוטהאָן זייער ארבייט, ווי עס זיינען אָנגעלאָפען
פאסטוכער און זיי אוועקגעטריבען פון ברונען. משה איז גלייך
געקומען די בעלידיגטע מיידלעך צו הילף און האָט אָנגעטרונקען
זייערע שאָף. די מיידלעך זיינען געקומען אהיים און האָבען דער־
צעהלט זייער פאָטער, אז עפעס א וואנדערער פון מצרים האָט זיי
היינט בעשיצט פון די גראבע פאסטוכער. דער מדינ'ישער כהן
האָט פארבעטען משה'ן אין זיין הויז און האָט זיך צו איהם שנעל
צוגעבונדען. משה'ן איז געפעלען געוואָרען צו לעבען מיט דיזע
פשוט'ע מענשען, ער האָט גענומען פאר א וויב יתרו'ס טאכטער

צפורה, און איז געווארען איינער פון דיזער פריעדליכער פאסטו־
כער־פאמיליע.

אבער אויך דאָ האָט ער ניט אויפגעהערט צו טראכטען וועג־
נען דער קנעכטשאפט פון זיינע ברידער און ווי אזוי זיי צו בע־
פרייען. איינמאל האָט משה געפיטערט די סטאדע פון זיין שוועהר,
און איז פארנאנגען ווייט אין מדבר, צום בארג חורב (סיני). דא,
דערצעהלט דער חומש, האָט זיך איהם בעוויזען א וואונדערליכע
זעהונג. ער האָט דערזעהן א געדיכטען דאָרנבוים איינגעוויקעלט
אין פלאמען, וואס האָט נעברענט און נעברענט און איז דאָך ניט
פערברענט געווארען. און פלוצלינג האָט ער דערהערט א שטימע
פון דעם פייער: „טרעט ניט צו אהער; נעהם ארונטער די שיך
פון דיינע פיס, ווייל דער ארט אויף וועלכען דו שטעהסט איז הייי־
ליג. איך בין דער גאָט פון דיין פאָטער, דער גאָט פון אברהם,
יצחק און יעקב. איך האָב דערזעהן דעם פיין פון מיין פאָלק אין
מצרים און האָב דערהערט זיין געשריי. איך ווייל איהם בעפרייען
פון דעם יאָך פון מצרים און ברענגען איהם אין א לאנד, א רייכען
און א ברייטען, אין א לאנד וואָס רינט מילך און האָניג, אין כנען.
און איצט געה, און איך וועל דיך שיקען צו פּרעה'ן און פיהר ארויס
מיין פאָלק פון מצרים." מיט ציטערניש און פאָרכט האָט משה
אויסגעהערט די דאָזיגע ווערטער און דאן האָט ער ציטערנדיג גע־
זאגט: „ווער בין איך דען אז איך זאָל געהן צו פּרעה'ן און בע־
פרייען די אידען? און וואן איך וועל קומען צו די אידען און וועל
זיי זאגען, אז דער גאָט פון אונזערע עלטערען האָט מיך געשיקט,
און זיי וועלען מיך פרעגען: „ווי הייסט ער?", וואס וועל איך זיי
זאגען?" און גאָט האָט געזאָגט: „איך בין דער וואס איז געווען
און וועט זיין. זאג די אידען: יהוה (אייביגער; וועזענטליכער),
דער גאָט פון אייערע עלטערען האָט מיך געשיקט צו אייך. נעה
און קלייב צוזאמען די עלטסטע פון די אידען, און זאג זיי אז איך
וועל בעפרייען מיין פאָלק פון דער קנעכטשאפט פון מצרים; און צו
פּרעה'ן, דעם קעניג פון מצרים, זאָלסטו זאגען, אז דער אידישער
גאָט פאָדערט, ער זאל לאָזען די אידען נעהן אין מדבר צו דיענען
צו זייער גאָט." משה האָט וויעדער ציטערנדיג בעמערקט אז ער
איז א שטאמלער, און אז איהם וועט זיין שווער זיך אויסצודריקען

פאר פּרעה'ן. אבער גאָט האָט צוגעזאָגט משה'ן אז ער וועט איהם ביישטעהן און האָט איהם געהייסען זיך נעהמען צו הילף זיין על־טערען ברודער אהרנ'ען. צורודערט פון אלץ וואס ער האָט געהערט, האָט משה זיך אומגעקעהרט אין הויז פון זיין שוועהר, האָט נע־נומען זיין ווייב און קינדער און איז אוועק מיט זיי פון מדין צוריק קיין מצרים.

§22. משה'ס קאַמפּף פאר בעפריאונג. משה האָט זיך בעגעגנט מיט זיין ברודער אהרן אין וועג און זיי האָבען ביידע געזומען ארבייטען פאר דער בעפריאונג פון זייער פאָלק. קומע־דיג קיין מצרים האָבען זיי אָנגעזאָגט די אידען די בשורה, אז זיי וועלען אין גיכען בעפרייט ווערען פון קנעכטשאפט. די שקלא־פען, אויסגעמאַטערטע פון שווערער ארבייט, האָבען זיך שטאַרק דערפרעהט. נאָכדעם איז משה מיט אהרנ'ען ערשינען פאר פּרעה'ן און זיי האָבען איהם ערקלערט דעם פערלאַנג פון אידישען גאָט, אז ער זאָל אָבלאָזען די אידען אין מדבר צו דיענען צו איהם. נאָר פּרעה האָט מיט צאָרן געענטפערט: „ווער איז דאס אייער גאָט אז איך זאָל איהם פאָלגען? איך קען ניט אייער גאָט, און די אי־דען וועל איך ניט אָבלאָזען. וואַרום קומט איהר, משה און אהרן, און שטערט דאָס פאָלק פון דער ארבייט?" נאָכדעם האָט פּרעה בעפעהלען די עניפּטישע אויפזעהער זיי זאָלען פארגעבען די אידען נאָך שווערערע ארבייטען. פריהער פלעגט מען די שקלאפען געבען גרייטען שטרוי צו מישען מיט לייס אויף מאכען ציגעל. אבער איצטער האָט מען זיי נעצוואונגען צו קלייבען שטרוי אויף די פעל־דער און געפאדערט האָט מען, אז זיי זאָלען יערען טאָג ארויסגע־בען דריצלבע צאָל ציגעל וואָס פריהער. אויף צו אכטונג געבען אויף דער ארבייט האָבען די עניפּטישע אויפזעהער געזומען ארויס־העלפער פון צווישען די אידען אליין. און וען די ארבייטער פלע־גען ניט בעווייזען צו מאכען דעם געפאַדערטען סכום ציגעל, פלעגען די מצריים שלאָגען די אידישע אויפזעהער. דאן האָבען די אידישע אויפזעהער געזומען בעשולדיגען משה'ן מיט אהרנ'ען אז מיט זייער אריינמישען זיך האָבען זיי אויפגעוועקט פּרעה'ס צאָרן און נאָך פערערגערט די לאגע פון די אידען.

דעמאָלט, דערצעהלט דער חומש, האָט משה, אויף גאָט'ס בע־

פעהל, בעשלאָסען אײַנצושרעקען דעם גרויזאמען קעניג פון מצרים. עס איז נויטיג געווען צו ווייזען דעם געצענדיענערישען פּרעה, אז דער אידישער גאָט איז אלמעכטיג, אז ער קען בעפרייען זיין פאָלק אויף א וואונדערלעכען אופן און שטרענג בעשטראפען די אונטער־דריקער. און משה האָט געלאָזט וויסען פּרעה'ן אז אויב ער וועט נישט אָבלאָזען די אידען מיט גוטען וועט גאָט אָנשיקען אויף מצרים פערשיידענע פּלאָגען. דער קעניג איז געבליבען פער'עקשנ'ט און די וואַרנונגען פון גאָט'ס שליח זיינען מקוים געווארען. צוערשט איז דאס נאנצע וואסער פון דעם טייך ניל געווארען רויט ווי בלוט און די מצריים האָבען עס ניט געקענט טרינקען; די פיש פון טייך איז אויסגעשטאָרבען און די לופט איז דערפון שטאַרק פערפעסטעט געווארען (דם). אין א קורצער צייט ארום איז דאס גאנצע לאנד, ערד און וואסער, פארפליצט געווארען מיט פרעש (צפרדע). זיי האָבען זיך פארפיהרט אויף אין די הייזער און האָבען נישט געלאָזט די מענשען לעבען. פּרעה האָט זיך דערשראָקען און האָט נעשיקט רופען משה'ן מיט אהרנ'ען און זיי נעזאגט: „בעט צו גאט ער זאל אָבטהאָן די פרעש פון מיר און מיין פאָלק, און דאן וועל איך אָבלאָזען די אידען." אבער ווי נאָר זיין בקשה איז ערפילט געווארען און די פרעש זיינען פערשוואונדען האָט פּרעה חרטה געהאט און וויעדער ניט געוואלט פריילאָזען די אידען. דאן האָט גאָט אָנגעשיקט אויף מצרים א נייע שטראָף: דאָס גאנצע לאנד איז בעדעקט געווארען מיט קליינע פליגעלעך (כנים), וועלכע האָבען געביסען די מענשען און די פיה. די חרטומים האָבען געזאגט צו פּרעה'ן: „דאס איז א פינגער פון גאָט". נאָר דער קעניג איז אלץ געבליבען אייגנע'עקשנ'ט. באלד נאכדעם האָט זיך אין לאנד בעווייזען א שרעקליכער היישעריק (אַרבה), וואס האָט פּערניכטעט אלע תבואות אויף די פעלדער; עס האָט אויסגעבראכען א מגפה (דבר) און האָט אוועקגעלעגט א סך פיה; עס איז אראב־געקומען א האָגעל (ברד) און האָט צובראכען די בוימער און גע־הרג'עט א סך מענשען און בהמות; אויף די מצריים איז אָנגעפאלען א קרעץ (שחין) פון וועלכער די הויט האָט זיך בעדעקט מיט וואונ־דער און געשווירען; און צולעצט איז אין לאנד מצרים אָנגעשטאנען אזא נעריכטע פינסטערניש (חשך) אז דריי טעג האָבען די מענשען

ניט נעקענט זעהן אייגער דעם אנדערען און זיינען ניט אויפגעשטאנען פון זייערע פלעצער.

דער חומש דערצעהלט, אז די אלע אומגליקען האבען אל פי כם נעטראפען נאר די מצריים און ניט די אידען. נאך יעדער מכת פלענט דער אנגעשראקענער פרעה רופען משה'ן און איהם בעטען ער זאל מתפלל זיין צו גאט ער זאל אבטהאן די צרה, צוזאגענדיג דערפאר אבצולאזען די אידישע שקלאפען; אבער יעדען מאל האט ער חרטה געהאט. נאך דער נייגטער מכה — די דריי טעג פינסטערניש — האט שוין פרעה מסכים געווען אבצולאזען די אידען אין מדבר, אבער מיט דעם תנאי אז זייערע הערדען זאלען בלייבען אין מצרים. אבער משה האט מיט שטאלץ געזאגט: „באלד וועסטו אונז אלעמען אבלאזען און וועסט נאך אפילו אליין אונז נעבען פיה אויף צו ברענגען קרבנות צו אונזער גאט." און ווירקליך, ווען גאט האט אנגעשיקט אויף מצרים די צעהנטע און לעצטע מכה, מכת בכורות, פון וועלכער עס זיינען אויסגעשטארבען אלע בכורים פון די מצריים, צוויישען זיי אויך פרעה'ס עלטסטער זוהן, — דעמאלט איז דעם קעניג'ס גרויזאמע הארץ ווייך געווארען. אין מיטען נאכט האט ער געפופען משה'ן מיט אהרנ'ען און האט זיך ביי זיי געבעטען זיי זאלען וואס שנעלער אוועקפיהרען די אידען פון מצרים. די מצריים האבען אונטערגעאיילט די אידען, זאגענדיג: „געהט אייך אוועק, אז ניט וועלען מיר אלע אויסשטארבען." אויף אזא אופן האבען די אידען נאך א לאנגער קנעכטשאפט מיט אמאל נעקראגען פרייהייט.

§23. יציאת מצרים. די אידען האבען זיך שנעל צוגענריים אין וועג אריין. אין איין פריהלינגס-מארגען, דעם פופצעהנטען טאג אין חדש ניסן, זיינען פון מצרים ארויסגעגאנגען אלע אידען, זעקס הונדערט טויזענד אין צאל. צו זיי זיינען אויך צוגעשטאנען א סך מענשען פון אנדערע פעלקער („ערב רב"). משה איז געגאנגען בראש פון די בעפרייטע. די אידען זיינען אזוי אייליג ארויס פון מצרים, אז זיי האבען אפילו קיין צייט ניט געהאט אבצובאקען זיך ברויט אויפ'ן וועג. זיי האבען מיטגענומען זייער טויג, וואס איז נאך ניט געווען זויער, און האבען אויף אבגעבאקט מצות. אלס זכר דערפון איז ביי די אידען געווארען

א מנהג יעדען יאהר אין פערלויף פון זיבען טעג, פסח, צו עסען מצות אנשטאט דעם נעוועהנליכען געזייערטען ברויט. אז די אי־דען זיינען ארויס פון מצרים האבען זיי זיך נעלאזט נעהן צום מדבר, וואס לינט אויפ'ן וועג קיין כנען. עטליכע טעג און נעכט זיינען זיי נעגאנגען אין דער וויסטענישּ. די תורה דערצעהלט, אז בייטאג פלעגט פאראויס פון די וואנדערער נעהן א וואלקען־זייל, צו וויי־זען זיי דעם וועג, און ביינאכט פלעגט זיי בעלייכטען דעם וועג א פייערדיגער זייל. וועז זיי וואלטען געווען נעהן מיט דיזען גראדען וועג וואלטען זיי נאר ניך דערגרייכט די גרעניצען פון זייער איי־גען לאנד; אבער משה האט זיך ניט ענטשלאסען צו נעהן מיט'ן גלייכען וועג, מורא האבענדיג אז די איינוואוינער פון דרום כנען זאלען ניט ארויסגעהן פלוצלינג מיט געווער געגען די אידען, וועל־כע זיינען נאך ניט געווען צוגעגרייט פאר מלחמה. דעריבער האט דער פיהרער פון די אידען זיך פארנומען צוריק און האט זיך אב־געשטעלט מיט'ן פאלק ביים צונג פון רויטען ים (ים סוף), אויפ'ן גרעניץ פון מצרים, וואו עס איז געשטאנען א טעמפעל פון דעם עגיפטישען גאט בעל צפון, דער גאט פון מדבר.

דערווייל האבען די מצריים חרטה געהאט וואס זיי האבען ארויסגעלאזט זייערע קנעכט, די אידען. פרעה האט זיך דערוואוסט, אז די אידען האבען זיך פארקעהרט צום ים האט ער נערעכענט, אז האם בלאנדזען זיי, און אז דער גאט צפון האט זיי פארשטעלט דעם וועג צום מדבר. האט דער עגיפטישער קעניג נענומען א נרוי־סען חיל מיט פערד און אייזערנע רייטוועגען און האט זיך אוועק־נעיאגט נאך די אידען צו צווינגען זיי זיך אומצוקעהרען קיין מצרים. די מצריים האבען אנגעיאגט די אידען ביים ים־סוף. וועז די אידען האבען דערזעהן דעם שונא'ס חיל האבען זיי זיך שטארק דערשרא־קען און א סך פון זיי האבען אנגעהויבען קריענען אויף משה'ן און געזאגט: „צו־וואס האסטו אונז ארויסגעפיהרט פון מצרים? צי זיינען אין מצרים קיין קברים ניטא וואס דו האסט אונז געבראכט אהער צו אומקומען אין דער וויסטענישּ?" אבער משה האט די שוועכלינגע ערמוטיגט. „האט נישט קיין מורא" — האט ער גע־זאגט — „איהר וועט נאך היינט זעהן דעם נס, וואס גאט וועט מיט אייך טהאן. היינט זעהט איהר נאך די מצריים, אבער איהר וועט

זיי שוין קיינמאל מעהר ניט זעהן". און ווירקליך, אין דער נאטור איז געשעהן עטוואס אונגעוועהנליכעס, דערצעהלט דער תנ"ך. א שטארקער מזרח־ווינד האט אבגעטריבען אן א זייט די וואסער אין דעם שמאלען וואסער־צונג פון רויטען ים, אזוי אז אין איין ארט האט זיך כמעט געוויזען דער גרונד פון ים. די אידען זיינען שנעל אריבער אויף דעם דאזיגען ארט אזוי ווי אויף דער טריקענעש. אבער וועז די מצריים האבען זיך א וואהרף געטהאן נאך זיי האט זיך דאס וואסער צוריק א גאס געטהאן אין זיין פריהערדיגען פלאץ און אין איין אויגענבליק איז דאס גאנצע עגיפטישע חיל מיט זיינע רייטווועגען און פערד דערטרונקען געוואָרען.

גרויס איז געווען די פרייד פון די אידען וועז זיי זיינען איבער־גאנצען פטור געוואָרען פון זייערע שונאים. אויס'ן ברעג פון רויטען ים האט דאס באפרייטע פאלק געזונגען שירה, לויבענדיג גאט און זיין שליח משה'ן. משה'ס שוועסטער, מרים, האט גענומען א פויק אין די הענד און האט אויך געזונגען א זיעג־ליער און נאך איהר זיינען ארויס פרויען מיט פויקען אין די הענד און האבען געזונגען און געטאנצט. די שירה האט זיך אנגעהויבען מיט די ווערטער: „זינגט צו גאט וויל ער האט זיך דערהויבט, דעם פערד מיט זיין רייטער האט ער געוואָרפען אין ים!" דאס פאלק האט זיך נעפרעהט ביי דעם גראנק אז ער איז בעפריייט געוואָרען פון פיעל־יעהרינער קנעכטשאפט און געהט אין דעם לאנד פון זיינע עלטערען, קיין כנען.

§24. היסטארישע אויספיהרונגען. לויט דעם תנ"ך האבען די אידען געלעבט אין מצרים 430 יאהר. פון די וויסענשאפטליכע פארשונגען אין דער נעשיכטע פון דעם מזרח איז נאך ניט מעגליך פעסטצושטעלען גענוי וועז די אידען האבען זיך בעזעצט אין מצרים און וועז זיי זיינען פון דארט ארויס. פונדעסטוועגען איז מעגליך דורך די דאזיגע פארשונגען צו בעשטימען פיעל־וועניג די פערבינדונג צווישען דער אידישער געשיכטע און דער געשיכטע פון מצרים אין יענער וויייטער עפאכע.

אויפ'ן עגיפטישען טראהן פלעגען זיך די קעניגליכע דינאסטיעס אפט בייטען. די קעניגליכע ממשלה פלענט פערחאפען דאס אייגער, דאס א צווייטער פון די עניפטישע קריעגספיהרער

אדער פרעמדע בעזיעגער, און האלטען זי א געוויסע צייט אין זיין אייגענער דינאסטיע. אין דער צייט ווען עס האָט געהערשט די 17טע דינאסטיע, אין ערך 2000 יאָהר פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, איז א בעדייטענדער טייל פון מצרים געווען בעזיגט פון וואנדערנדע סעמיטען פון מדבר, וועלכע די עגיפטישע אויפשריפטען רופען „שאסו" (וואנדערער, בעדואינען) און די שפעטערע גריכישע שרייבער רופען אָן „חיקסען". די היקסען האָבען אין פערלויף פון דריי אדער פיער הונדערט יאהר נעווען אין מצרים און האָבען דאָרט בעפעסטיגט זיי־ער „פאסטוכער־דינאסטיע". פאר איינעם פון די פרעה'ס פון אָט יענער סעמיטישער דינאסטיע, זעהט אויס, האָבען די אידען אינגעוואנדערט קיין מצרים. דעמאָלט האָט עס געלעבט יענער פרעה, וועלכער האָט, לויט דער ביבלישער ערצעהלונג, געמאכט דעם אידען יוסף פאר זיין שני־למלך און האָט ערלויבט זיינע קרובים איבערוואנדערען פון כנען און זיך בעזעצען אין דער עגיפטישער פראווינץ גושן. אין גושן האָבען די אידען געלעבט אלס פריידליכע פאסטוכער, און טיילוויז ערדארביי־טער, ביז עס האָט זיך געענדיגט די הערשאפט פון די היקסען אין מצרים. אַרום 1600 יאָהר פאר דער איצטיגער צייטרעכ־נונג איז די פרעמדע פאסטוכער־דינאסטיע ארונטערגעווארפען געווָארען אין מצרים האָט זיך צוריק בעפעסטיגט די מעכטיגע נאציאָנאלע דינאסטיע פון די פרעה'ס, די טעבאנישע אדער די 18טע. די שנאה פון די תושבים צו זייערע געווען אונטער־דריקער, די היקסען, האָט זיך איצט פארשפרייט אויף אלע סע־מיטען־פאסטוכער, און איבערהויפט אויף די אידען, וועלכע האָ־בען געוואוינט אין גושן. און מען האָט זיי געמאכט פאר קנעכט. די מלכים פון דער נייער דינאסטיע, פאר וועלכע מיליאָנען שקלאפען האָבען געבויט שטעדט, פראכטפולע טעמפלען, דענק־מעלער און פיראמידען, האָבען איינגעשפאנט אויך די אידען אין דער דאָזיגער צוואנג־ארבייט. איינער פון די דאָזיגע מלכים איז עס געווען דער „מלך חדש", דער נייער קעניג, פון וועלכען עס זאָגט זיך אין חומש, אז ער האָט פיינט געהאט די אידען און האָט זיי געהייסען פערשקלאפען.

פון די צוויי שטעדט וואס די אידען האבען אויסגעבויט אין מצרים, פיתם און רעמסס, איז דער אנדערער נאמען נאך צוויי פרעה'ס פון דער 19טער דינאסטיע, רעמסס דעם ערשטען, און רעמסס דעם צווייטען. פאר רעמסס דעם צווייטען (אין יאחר 1300), וועלכער איז בעריהמט פאר זיינע גרויסע ארבעטען אין ריזיגע געביידען האבען די אידען איבערגעלעבט די גאנצע ביטערקייט פון דער קנעכטשאפט אין מצרים. ערשט אין דער צייט פון זיין נאכפאלגער מענעפטא דעם ערשטען, וועלכער האט פון מצרים אנגעהויבען צו זינקען צולעצט די מירות פון די קנעכט אין לאנד אינוועניג און די אנפאלען פון וואנדערעגדע שבטים פון דרויסען, האבען די פערשקלאפטע אידען געקענט זיך בעפרייען פון זייערע אונטערדריקער. זיי האבען איננאנצען פערלאזען מצרים און זיינען אוועק אין די שכנ'ישע מדבריות, וואו עס האבען אומגעוואנדערט זייערע קרוב'ישע סעמיטישע שבטים. אויף אזא אופן איז יציאת מצרים פארגעקומען, לויט די חשבונות פון די ענציפטאלאגען, ארום 1250 יאהר פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג, דאס הייסט, ארום 3150 יאהר פאר אונזער צייט.

דער העלד פון דער בעפרייאונג פון דעם אידישען פאלק איז געווען דער גרעסטער פון זיינע זיהן — משה. ער קומט ארויס פון דעם פריסטער־שבט, לוי, וועלכער, זעהט אויס, איז געשטאנען נעהנטער צו די מצריים איידער די איבעריגע שבטים. די שקלאפעריי פון די אידען וועקט אויף אין משה'ן א געפיהל פון רעליגיעזען און נאציאנאלען פראטעסט. ער פערלאזט דאס לאנד פון קנעכטשאפט און וואוינט לאנג אין דעם דערבייאיגען מדבר, נעבען בארג סיני אדער חורב. דא האבען געלעבט די קינים, וועלכע זיינען געווען א צווייג פון די מדינים און זיינען דערביבער געווען פערוואנדט מיט די אידען. משה נעהמט זיך פאר א ווייב די טאכטער פון א כהן פון דעם דאזיגען שבט. עס איז פאראן א השערה, או די קעניטען זיינען מיט זייער גלויבען געשטאנען נאהנט צו דעם אידישען גלויבען אין אן אייניציגען גאט, און זיי האבען געהאלטען דעם אידישען גאט פאר דעם גאט פון זייער שבט און האבען געריעט צו איהם אויפ'ן הייליגען

בארג סיני. אויף אזא אופן האָט זיך משה אין דער וויסטעניש נעבען מצרים געקראָגען פריינד צווישען די קעניטען. ערמוטטערט דערפון, קעהרט ער זיך אום קיין מצרים, הויבט אויף דעם נייסט פון זיין פערשקלאפטען פאָלק, און אזוי ווי די ענפּמישע מלוכה איז נעווען אבגעשוואכט, נוצט משה אויס די נעלעגנהייט און פיחרט ארויס זיינע פאָלקסברידער פון מצרים אין דער וויסטעניש. די בעפרייטע קנעכט לאָזען זיך אוועק צו די וואַנדער־ערטער פון דעם פריינדליכען שבט, די קינים, דאָרט וואו עס איז געשטאַנען דער הייליגער בארג סיני.

דריטער קאַפּיטעל.

די אידען אין מדבר.

§25. פון ים־סוף ביז'ן בארג סיני. פון ים־סוף האָט משה אוועקגעפיהרט די אידען אין מדבר שור. דאָ אין דעם זאמדיגען מדבר האָבען די וואַנדערער שטארק געליטען פון א דוחק אין וואַסער. אין איין אָרט האָבען זיי געפונגען וואסער, אָבער מען האָט עס ניט געקענט טרינקען, ווייל עס איז געווען ביטער. דאס פאָלק האָט אָנגעהויבען קריעגען אויף משה'ן. דאָן האָט משה אריינגעוואָרפען אין דעם וואסער א געווייסען האָלץ, און דאָס וואסער איז געוואָרען זים. נאָכדעם האָבען זיי אָנגעטראפען אין מדבר אן אָאזיס, (אן אָרט אין א וויסטעניש וואס איז בעדעקט מיט פלאַנצען), מיט'ן נאָמען אלים, וואו עס האָבען געשלאָגען קוואלען און עס זיינען געוואקסען פאלמען.

פון דאנען זיינען זיי אוועק אין מדבר סין, און דא האָט זיי אויסגעפעהלט שפּייז. דאס פאָלק האָט וויעדער אנגעפאנגען צו קלאָגען אויף משה'ן און אהרן, און געזאגט: „אין מצרים זיינען מיר געזעסען איבער'ן קעסעל פלייש און נעגעסען ברויט צו דער זעט, און איצט האָט איהר אונז ארויסגעפיהרט אין דער וויסטעניש, צו טויטען אונז אלעמען דורך הונגער". אויף מאָרגען אין דערפריה, וועו די אידען זיינען אויפגעשטאנען, האָבען זיי דער־

זעהן אויף דער ערד ארום זייער לאנגער עפעס ווייסעס, אזוי ווי קלעפינע גרייפעלעך. *)

„אט האט אייך נאט געשיקט ברויט" — האט משה געזאגט — „איהר וועט עס קלייבען יעדען פריהמארגען צו אין מאס אויף א מענשען. און דעם זעקסטען טאג פון וואך זאלט איהר אנקלייבען צוויי מאל אזוי פיעל, כדי אנצוגרייטען אויף שבת". די אידען האבען געטומען קלייבען די ווייסע גרייפעלעך, און האבען עס א נאמען געגעבען מן. פון דעם מן האבען זיי זיך געבאקט זיסע קוכען און געסאכט זופ. דער מן פלעגט פאלען יעדען פריהמארגען. און בייטאג פלעגט ער צוגעהן פון די שטראהלען פון דער זון און פערשווינדען. ער האט געשפייזט די אידען די גאנצע צייט פון זייער וואנדערונג אין דער ווייסטעניש.

אין קורצען נאכדעם זיינען די אידען אנגעקומען אין א בארגיגען געגענד, רפידים. דא איז אויף זיי אנגעפאלען דער ווילדער שבט עמלקים, וואס האט זיך אומגעטריבען אין דעם מדבר. משה האט ארויסגעשיקט אנטקעגען די עמלקים א מחנה קריעגער אונטער דער פיהרערשאפט פון זיין תלמיד און העלפער יהושע בן־נון. דער יונגער העלד האט אבגעשלאגען דעם אנפאל פון די מדבר־רויבער, און די בערוהיגטע אידען האבען זיך נעריהרט ווייטער אין וועג אריין.

אין א קורצער צייט אהום זיינען זיי אנגעקומען אין מדבר סיני (דער האלב־אינזעל סיני). זיי האבען זיך אויסגעלאגט מיט זייער לאנגער נעבען דעם הייליגען בארג חורב, וועלכער וועלט אויף אנגערופען מית'ן נאמען פון דעם מדבר סיני, דארט וואו אמאל האט זיך נאט בעוויזען צו משה'ן אין א ברענענדיגען דארנבוים. ארום דעם בארג האבען געלעבט די מדינים, צווישען וועלכע דער אידישער פיהרער האט פערבראכט זיין יוגענד. וועו יתרו האט זיך דערוואוסט, אז זיין איידים משה איז אנגעקומען, איז ער געגאנגען צו איהם. יתרו האט זיך דערפרעהט וועו מען האט איהם דערצעהלט ווי אזוי די אידען האבען זיך בעפרייט פון דעם יאך פון

*) אין אויניגע ערטער אין אראבישען מדבר טריפט אפטמאל פון די קוסטעם א מין געדיכטע זאפט, וואס איז זיס ווי האניג. די אראבער קלייבען עס אויף און עסען עס.

מצרים. לעבענדיג אין דעם אידישען לאגער, האָט יתרו בעמערקט, אז משה איז פון בעגינען ביז שפעט בייגאכט פארנומען מיט פער־ וואלטען דאס פאָלק און ריכטען זיינע משפטים. און ער האָט איהם געזאגט: „רו טהוסט נישט גוט וואס דו פערוואלטסט דאס פאָלק אליין; דו וועסט דאָך אזוי פערמאטערען זיך און דאס פאָלק. מיין עצה איז, אז דו זאלסט אויסקלייבען פון צווישען פאָלק עהר־ ליכע און קלוגע לייט, און זאלסט זיי בעשטימען פאר עלטסטע, וועמען איבער טויזענד מענשען, וועמען איבער הונדערט, און וועי־ מען איבער צעהן. זיי וועלען פערוואלטען דאס פאלק, און פסק'נען אלע זיינע משפטים, און צו דיר וועלען זיי זיך וועגדען נאָר אין בעזונדערס וויכטיגע ענינים". משה'ן איז דער פלאן געפעלען ג־ וואָרען און ער האָט געטהאָן ווי זיין שווער האָט איהם געראטען.

§26. מתן תורה. צוויי חדשים זיינען אריבער זינט די אידען זיינען ארוים פון מצרים. די אידען זיינען געווען פריי און זיינען געגאנגען קיין כנען, דארט צו אָנהויבען לעבען אלס א זעלבסטשטענדיג פאלק. אָבער אידער זיי זיינען אריינגעטראטען אין דעם אייגענעם לאנד, האָבען די בעזונדערע אידישע שבטים גע־ דארפט פעראייניגט ווערען דורך אייגהייטליכע געזעצען און כללים פון לעבען. ביז איצט האָבען די אידען אויפגעהאלטען זייער אל־ טען גלויבען אין אן אייניציגען גאָט און אבגעהיט אייניגע מנהגים. וואס זיי האָבען גע'ירש'עט פון זייערע אבות. אבער קיין קלארען בעגריף וועגען גאָט און וועגען דעם אמת'ן גלויבען האָבען זיי ניט געהאט; זיי האָבען אויך ניט געהאט קיין פעסטגעשטעלטע ג־ זעצען פון געזעלשאפטליכען און מאָראלישען לעבען. זייענדיג לאנג אין מצרים, האָבען אייניגע דארט איבערגענומען היידנישע מנהגים. עס איז דעריבער נויטיג געווען צו ווייזען די אידען אין וואס עס בעשטעהט זייער אמת'ע אמונה און נאָך וועלכע געזעצען זיי דארפען זיך פיהרען. די דאָזיגע גרויסע נעשעהעניש איז פאר־ נעקומען ביים בארג סיני.

נאָכדעם ווי די אידען האָבען אויסגעשלאָגען זייערע נעצעלטען נעבען דעם דאָזיגען בארג, האָט זיי משה צוואמענגערופען און זיי געזאגט אין נאָמען פון גאָט: „איהר האָט געזעהן וואס גאָט האָט געטהאָן צו די מצריים. ער האָט אייך געטראגען אויף אדלער־

יסים בואב עלי

פֿליגעל און אייך געבראכט צו איהם. אויב איהר וועט פֿאלגען גאָט און וועט אָבהיטען זיינע געבאָט וועט איהר זיין פֿאר איהם דאָס טייערעסטע פון אלע פעלקער אויף דער ערד. איהר וועט זיין א קעניגרייך פון כהנים און א הייליגעס פאלק". אויסהערענדיג די דאָזיגע וועדטער, האָט דאס פאָלק אויסגעשריען: „אלץ וואס גאָט האָט געזאגט וועלען מיר פֿאלגען!" נאָכדעם האָט משה אנגעזאגט די אידען זיי זאָלען זיך וואשען און רייניגען אין פערלויף פון צוויי טעג, כדי צו מאכען זיך גרייט פאר דער גרויסער געשעהעניש. אויפֿן דריטען טאָג אין דערפריה האָט משה ארויסגעפיהרט די אידען פון לאגער און האָט זיי אויסגעשטעלט אין א לאנגער קייט ביי די פיס פון דעם בארג סיני, און האָט זיי אנגעזאגט, אז העכער אויפֿן בארג זאָל קיינער ניט ארויף.

פון פריהען מאָרגען איז דער בארג געשטאנען אייגעהילט אין געדיכטע וואלקענס; דונערען האָבען געקנאלט און בליצען האָבען געבליצט. דער שפיץ פון בארג האָט אלע וויילע אויפגעפלאקערט. דער גאנצער סיני איז געשטאנען אין פלאמען און אין רויך. משה איז ארויף אין דער הויך און צווישען קראכענדע דונערען און פייערדיגע בליצען האָט זיך פון דעם שפיץ פון בארג צולאזט א מעכטיגע שטים. און דאס פאָלק האָט דערהערט פאלגענדע וועדטער, אין וועלכע עם זיינען ענטהאלטען די גרויסע געבאָטען פון דער אידישער רעליגיאָן:

א) איך בין גאָט, דיין גאָט, וואס האָט דיך ארויסגעפיהרט פון לאנד מצרים, פון דעם הויז פון קנעכטשאפט.

ב) זאָלסט ניט האָבען קיין אנדערע געטער חוץ מיר; דו זאָלסט זיך ניט מאכען קיין אבגעטער און קיין געשטאלט, וואס איז אין הימעל אויבען, און אויף דער ערד אונטען, און אין וואסער אונטער דער ערד. און זאָלסט זיך צו זיי ניט בוקען, און זאָלסט זיי ניט דיענען.

ג) דו זאָלסט ניט ארויסרעדען גאָט'ס נאָמען צו פאלשקייט.

ד) געדענק צו האלטען הייליג דעם טאג שבת: זעקס טעג זאָלסטו ארבייטען און טהאָן דיין מלאכה, און דער זיבעטער טאג זאָל זיין א רוה־טאג צו דיין גאָט; זאָלסט ניט טהאָן קיין ארבייט, דו, און דיין זוהן און דיין טאכטער, דיין קנעכט און דיין דיענסט,

און דיין פיה, און דער פרעמדער וואס וואוינט אין דיינע טויערן.

ה) זאלסט אבגעבן כבוד דיין פאטער און מוטער, כדי עס זאלן לאנג זיין דיינע טעג אויף דער ערד וואס גאט גיט צו דיר.

ו) זאלסט ניט מאָרדן.

ז) זאלסט ניט זיין אויסגעלאסטן.

ח) זאלסט ניט גנב'ענען.

ט) זאלסט ניט פאלש עדות זאגן געגן דיין חבר.

י) זאלסט ניט גלוסטן דאס הויז פון דיין פרוינד; זאלסט ניט גלוסטן די ווייב פון דיין פרוינד און זיין קנעכט און זיין דיענסט, זיין אקס און זיין עזל און אלץ וואס געהערט צו דיין פרוינד.

דאס פאלק, וואס איז געשטאנען צופוסענס דעם בארג סיני האט מיט ציטערניש אויסגעהערט די דאזיגע הויכע געבאטען פון גלויבען, גוטסקייט און עהרליכקייט, און איז זיך צוגאנגען איבער די געצעלטען. אבער משה איז נאך געבליבען אויפ'ן בארג סיני פערציג טעג און פערציג נעכט. דא, דערצעהלט דער חומש, האט איהם גאט איבערגעגעבען נאך פיעל געזעצען, ותעלכע לערנען ווי אזוי יעדער איד דארף לעבן און זיך אויפפיהרען אין זיין פאמיליע און אין דער גזעלשאפט. כדי צו פעראייביגען די תורה וואס איז געגעבען געווארען אויפ'ן בארג סיני האט משה אויסגעקריצט די וויכטיגסטע צעהן געבאט אויף צווויי שטיינערנע טאוולען, אדער לוחות, וועלכע האבען גערארפט געהיט ווערען צוויישען פאלק ווי א הייליגקייט. אלע איבעריגע געזעצען זיינען שפעטער פערשריבען געווארען אין א בוך, מיט'ן נאטען „ספר הברית", דאס בוך פון בונד.

§27. דער עגל. נאר ניט דאס גאנצע אידישע פאלק האט פערשטאנען די גרויסע אמת'ען וואס זיינען ארויסגעזאגט געווארען אויף דער הויך פון בארג סיני. צוויישען די אידען זיינען געווען א סך פינסטערע מענשען וואס האבען אוועקגעטראגען פון מצרים פאלשע בעגריפען און א נייגונג צו געצענדיעגסט. די דאזיגע מענשען האבען געווארט, אז דער אידישער גאט זאל, אזוי ווי די הייד־נישע אבגעטער, פארגעשטעלט ווערען אין דער געשטאלט פון א נעצענבילד, וועלכען מען קען זעהן מיט די אויגען און אנטאפען מיט

די הענד. זעהענדיג אז משה זאמט זיך לאנג אויפ'ן בארג סיני, האבען זיי געגומען פארערען פון אהרנ'ען, אז ער זאל זיי מאכען א בילד פון גאט אין דער געשטאלט פון א קאלב, עהנליך צום עגיפ־טישען נעץ, דעם אקס אפיס. אהרן איז געצוואונגען געווען צו טהאן דעם ווילען פון דעם פראסטען המון. די אידען האבען געבראכט צו אהרנ'ען זייער גאלדענע צירונג. ער האט דאם גאלד צושמאל־צען און אויסגעאסען דערפון א נעץ אין דער פארמע פון א קאלב. דאם פאלק האט אננעהויבען טאנצען ארום דעם גאלדענעם קאלב און האט געשריען: „אט איז אונזער גאט, וואס האט אונז ארויס־געפיהרט פון מצרים". פאר'ן עגל האט מען אויסגעבויט א מזבח און מען האט געבראכט קרבנות פון הויזליכע פיה. און דאם פאלק האט געהוליעט און זיך פרעהליך געמאכט.

דערווייל האט משה, נאך פערציג טעג זאמען אויפ'ן הייליגען בארג, זיך אומגעקערהרט אין אידישען לאגער און אין די הענד האט ער נעהאלטען צוויי לוחות מיט די עשרת הדברות אויסגעקריצט אויף זיי. נאך פון דערווייטענם האט ער דערהערט דעם טומעל פון א סך שטימען. אריינטרעטענדיג אין לאגער און דערזעהענ־דיג ווי דאם פאלק טאנצט ארום א גאלדענעם קאלב, איז ער אריינ־גענאלען אין א שרעקליכען צארן. ער האט געטראגען פון סיני צום פאלק די לעהרע פון דעם אמת'ן גאט און פלוצלינג זעהט ער ווי דאם דאזיגע פאלק טאנצט ארום א נעץ! פאר כעם האט משה א שליידער געטהאן די שטייגערנע לוחות אויף דער ערד און האט זיי צושמעטערט אויף שטיקלעך. דאן האט ער געחאפט דעם גאלדע־נעם נעץ און איהם אריינגעווארפען אין פייער. דערנאך האט משה אויסגערופען: „ווער צו גאט — צו מיר!" און געקומען זיינען אלע פון משה'ס אייגענעם שבט לוי, וועלכע האבען זיך ניט פעראומ־וועריגט דורך בוקען זיך צום נעץ. בעוואפענטע לויים האבען זיך ארויפגעווארפען אויף דעם המון, וואס האט זיך געבוקט צום גאל־דענעם קאלב און א סך פון זיי ג'הרג'עט.

א לאנגע צייט איז משה געווען אין כעם אויף די אידען פאר דער בענאנגענער זינד, נאר ענדליך, זעהענדיג אז דאם פאלק האט חרטה, איז זיין כעם געשטילט געווארען. משה האט אויסגעהאקט נייע לוחות, און האט אויף דאם ניי אויסגעקריצט אויף זיי די

עשרת הדברות. צופוסענס פון בארג סיני האָט מען אויפגעשטעלט א נייעם מזבח פון צוועלף גרויסע, ניט ארומגעהאקטע שטיינער, נאָך דער צאָל פון די צוועלף אידישע שבטים. וועו משה איז צום צווייטען מאָל ארונטער פון בארג סיני מיט די נייע לוחות איז זיין געזיכט געווען ארומגעריינגעלט מיט א שטראהלענדען שיין. די אידען האָבען דערפיהלט א יראת־הכבוד צו זייער גרויסען פיהרער און האָבען אָנגעהויבען גלויבען אז גאט רעדט צו זיי דורך איהם.

§23. דער משכן אוו דער אידישער לאָגער. וועו די אידען האָבען געלעבט אין מדבר סיני האָט זיי משה געהייסען אויסבויען א בעווענלעכען געצעלט, וועלכער זאָל דינענען אלס גאָט'ס הויז פאר'ן וואנדערנדען פאלק. מיט פרייד האָבען זיך די אידען גענומען פאר דער ארבייט. יעדערער, ווער וויפיעל ס'האָט געקענט, האָט געבראכט עפעס פון בוי־מאטעריאל: האָלץ, מעטאָלען, פערשיידענע געווענבען, און פעל פון חיות. פאר אויפזועהער איבער דער ארבייט האָט משה בעשטימט צוויי מענשען, בצלאל אוו אהליאב, וועלכע האָבען זיך אין מצרים אויסגעלערנט די קונסט פון בויען. אין גיכען איז דער געצעלט פארטיג געווען. אין מיטען געצעלט איז געשטאנען אן ארון, בעפוצט פון אויבען מיט געפלייגעלטע פיגורען, אדער כרובים; אין דעם דאָזיגען ארון האָט מען געהיט דאס גרעסטע הייליגטום פון פאלק — די שטיינערנע לוחות מיט די עשרת הדברות. דער געצעלט איז געווען ארומגעריינגעלט מיט א הויף, אוו אין מיט'ן הויף איז געשטאנען א מזבח פאר קרבנות. דער דאָזיגער גאנצער געביי האָט געהייסען אהל־מועד, אדער משכן. אהרן אוו זיינע זיהן זיינען בעשטימט געווארען פאר די כהנים פון דעם משכן אוו א סך לויים האָבען דאָרט געדיענט אלס ארוים־העלפער. פאר די הייליגע דיענער איז בעשטימט געווארען א בעזונדער קליידונג.

דער אהל־מועד איז געשטאנען אין מיטען פון דעם אידישען לאגער. דער דאָזיגער לאגער איז געווען אויסגעשטעלט אזוי ווי א קריעגס־לאגער, וואורום די אידען האָבען זיך געגרייט איינצונעהמען כנען. משה האָט געמאכט פאר א חוב אויף אלע געזונטע מאנסלייט, אָנפאנגענדיג פון דעם עלטער פון צוואנציג יאהר, צו דיענען

דער בית־המקדש אויף הר־הבית אין ירושלים

אין מיליטער. בלויז די לויים, וועלכע זיינען נעווען בעשטימט פאר'ן משכן, זיינען נעווען פריי פון מיליטערדיענסט. אינגאנצען, אויסער די לויים, זיינען נעווען צוועלף שבטים (וואהרום יוסף'ס שטאם האט זיך געטיילט אויף צוויי שבטים, אפרים און מנשה). זיי זיינען נעווען אויסגעשטעלט ארום דעם משכן אין קריעגס־צעלטען. אם נאהנטסטען צום משכן זיינען געשטאנען די נעצעלטען פון דעם שבט לוי, צו וועלכען עם האבען געהערט משה, אהרן און אלע בעדיענער פון דעם משכן. ארום דעם שבט לוי האבען נעלאגערט די איבערינע צוועלף שבטים, צו דריי אויף יעדער זייט; יעדע דריי שבטים האבען געבילדעט א בעזונדער מחנה, און האבען געהאט אן אייגענע פאהן. יעדער שבט האט געהאט זיין עלטסטען. וועז מען האט זיך געדארפט לאזען אין וועג אריין פלעגען די כהנים בלאזען אין שופרות, און אלע מחנות פלעגען זיך אנהויבען ריהרען אין דער זעלבער ארדנונג ווי זיי זיינען געשטאנען; די לויים זיינען געגאנגען אין מיטען, טראגענדיג אויף די הענד דעם אהל מועד און דעם ארון קודש, און ארום זיי — די פיער מחנות מיט זייערע פאהנען. צו די אידען איז צוגעשטאנען א מחנה פון מדינים, אונטער דער פיהרערשאפט פון חובב, א ברודער פון משה'ס ווייב. חובב האט נוט געקענט אלע וועגען פון דעם מדבר און איז געווען ניצליך פאר די אידען אלס א געניטער וועגווייזער.

§29. די מרגלים; קרח'ס אויפשטאנד. אן ערך א יאהר האבען די אידען אבגעלעבט אין מדבר סיני. נאכדעם ווי זיי האבען געפייערט דעם צווייטען פסח נאך זייער בעפריאונג פון מצרים, האבען זיי זיך אין פריהלינג געלאזט געהן ווייטער צו כנען. נאך א צייט וואנדערען זיינען זיי אנגעקומען קיין קדש. דאס איז געווען אן אזוים, ניט ווייט פון דעם גרעניץ פון דרום כנען. עס איז געקומען די צייט אריינצוטרעטען אין דעם אייגענעם לאנד. די אידען האבען אויפגעשלאגען זייער לאגער אין קדש און האבען אויסגעקליבען פון צווישען זיך צוועלף מענשען, צו אייגעם פון איטליכען שבט, און זיי געשיקט פאראוים קיין כנען אויסצוקוקען דאס לאנד, צו זעהן וואס פאר אן ערד דארט איז, וואס זיינען איהרע פלאנצען און די מענשען וואס וואוינען דארט. צוויי שען די דאזיגע אויספארשער, אדער מרגלים, זיינען געווען די

קריגספיהרער יהושע בן־נון פון שבט אפרים און כלב בן יפונה פון שבט יהודה. די מרגלים זיינען דורכגענאנגען דאס גאנצע לאנד כנען, פון דרום ביז צפון, און האָבען עם אויסגעקוקט. נעבען חברון האָבען זיי אבגעשניטען עטלעכע פירות פון בוימער און עטלעכע ענגלעז וויינטרויבען, וועלכע זיינען געווען זעלטען מיט זייער גרויס, און האָבען עם מיטגענומען צו וויזען די אידען.

- אין פערציג טעג ארום זיינען די מרגלים געקומען צוריק אין אידישען לאגער אין קדש און האָבען דערצעהלט פאלגענדעס: „מיר זיינען דורכגענאנגען דאס גאנצע לאנד כנען. די ערד דאָרט איז ווירקליך רייך און פרוכטבאר, און אָט זיינען איהרע פירות. נאָר דאָס פאלק וואס וואוינט דארט איז זעהר שטארק, און זיינע שטעדט זיינען גרויסע און בעצעסטיגטע. מיר האָבען דארט געזעהען מענשען־ריעזען, אנטקעגען וועלכע מיר האָבען אויסגעזעהן ווי פלינען". און די שליחים, אויסער כלב'ן און יהושע'ן, האָבען ערקלערט, אז עס איז קיין האָפנונג ניטא איינצונעהמען כנען. די רייד פון די מרגלים האָבען ארויסגערופען גרויס טרויער אין פאלק. א סך האָבען געווויינט, און די וואס האָבען זיך נאָך ניט אבגעוואהנט פון קנעכטשאפט, האָבען געשריען, אז מען דארף זיך אומקעהרען צוריק קיין מצרים. כלב און יהושע האָבען געפרובט בערוהיגען דאס פאלק: „אויב גאט וועט זיין בארמהערציג מיט אונז וועט ער אונז אריינפיהרען אין דיזען לאנד, און וועט עס אונז אבגעבען, אבוואהל דארט וואוינען שטארקע מענשען. שרעקט אייך ניט פאר זיי!" אבער דער אויפגערעגטער המון האָט ניט געהערט די צוויי מוטיגע שליחים און האָט אפילו געוואלט זיי פערשטיינען.

דאָס אלץ האָט משה'ן טיף געקרענקט. ער האָט ענדליך פערשטאנען, אז מיט אזעלכע מענשען, וואס די לאנגע קנעכטשאפט אין מצרים האָט דערשלאגען זייער מוט, וועט זיין אונמעגליך אייניצונעהמען כנען, און אז מען דארף וואַרטען ביז עס וועט אויפקומען א נייער דור, וואס וועט זיין אויפגעוואקסען אין פרייהייט. האָט ער ערקלערט די אידען, אז זיי וועלען אומוואנדערען אין דעם מדבר נאָך פערציג יאָהר, אזוי לאנג ביז עס וועט אינגאנצען אויסשטארבען דער אלטער דור וואס איז ארויס פון מצרים, און

עם וועט אויסוואקסען דער יונגער דור, וואָס וועט זיין מעהר מוטיג און פעהיג אויף נעווואגטע מלחמות, און זיי, די נייע מענשען, וועלען אַרייַנטרעטען אין כנסן. און משה האָט בעפעהלען צו לאָזען זיך וויי־טער וואַנדערען איבער דער בריטֿער וויסטענישׂ, פּאַזע דעם רויטען ים. וועז דאָס פּאָלק האָט עס דערהערט איז עס אַריינגעפּאַלען אין טיעפען טרויער. אייניגע ענטשלאָסענע מענשען האָבען ניט געוואָלט פּאָלגען משה'ן. זיי האָבען זיך אָבגעטיילט פון לאָגער און זיינען אַוועק גלייך אין די בערג, אין דער זייט פון כנען. נאָר דאָ זיינען פון די בערג אַרונטערגעלאָפען די ווילדע עמלקים און האָבען זיי צוטרי־בען.

נאָך דער דאָזיגער געשיכטע האָט זיך דער גרעסטער טייל אידען אונטערגעגעבען דעם ווילען פון משה'ן. אָבער אין א נעוויסען טייל פון פּאָלק האָט נאָך נעגליהט אן אונצופריעדענקייט מיט דער אונ־בעגרענצטער מאכט פון דעם גרויסען פיהרער. די דאָזיגע אונצופרי־דענקייט האָט אַרויסגעפּלאַצט אין דעם אויפשטאַנד פון קרח'ן. צוויי הונדערט און פופציג חשובֿ'ע לייט, וועלכע זיינען געווען אָנגע־פיהרט פון קרח'ן פון שבט לוי, און דתן און אבירם פון שבט ראובן, האָבען מורד געווען נעגען משה'ן און אהרנ'ען. „נענוג אייך צו הער־שען!" — האָבען געשריען די מורדים — אונזער נאַנצע עדה איז הייליג; וואַרום זשע שטעלט איהר זיך העכער פון דעם גאַנצען פּאָלק פון נאָט?" זיי האָבען פּאַרגעוואָרפען משה'ן, למאי ער האָט די אידען אַרויסגעפיהרט פון מצרים און קיין כנען האָט ער זיי ניט גע־ברַאכט, און ער צווינגט זיי אַלעמען אומקומען אין דער וויסטענישׂ. דאָס פּאָלק זיך נענומען קלייבען אַרום די נעצעלטען פון די מורדים, און עס איז נעווען א סכנה, אז דער אויפשטאַנד וועט זיך צעוואַקסען. דעמאָלט, דערצעהלט דער חומש, האָט משה בעפעהלען דאָס פּאָלק אָבצוטרעטען פון די נעצעלטען פון די דאָזיגע שווער־פערזונדיגטע מענשען. און ווי נאָר דאָס פּאָלק איז אָבגעטראָטען איז געשעהן א וואונדער: אויף יענעם אָרט, וואו עס איז געשטאַנען קרח מיט זיינע לייט, האָט זיך געשפּאַלטען די ערד, און אַלע מורדים מיט זייערע נעצעלטען און מיט זייער נאַנצען פאַרמעגען זיינען איינגע־זונקען אין דעם נעעפענטען אָבגרונד. פּיעל אידען וואָס האָבען גע־האַלטען מיט די מורדים זיינען אומגעקומען פון א מגפה.

§30. דער דור המדבר. נאָך דער געשיכטע מיט די

מרגלים האָבען די אידען געלעבט אין מדבר אן ערך פון פערציג יאָהר. צום טייל האָבען זיי געפיהרט אן איינגעזעסענעם לעבען, אין דעם אָזוים קדש, און צום טייל האָבען זיי אומגעוואַנדערט אין די דער־כייאיגע סטעפּעס, נעבען דרום כנען. געלעבט האָבען זיי אין געצעל־טען און האָבען זיך בעשעפטיגט מיט האָדעוועז פיה און אבּיסעל ערד־אַרבייט. פּאר א זכר פון יענער צייט איז שפּעטער ביי די אידען געווארען א מנהג צו בויען געצעלטען אָדער „סכות" און פייערען דעם הערבסטלעכען יום־טוב סכות זיבען טעג.

אין משך פון יענער צייט זיינען בים־לעכווייז אויסגעשטאָרבען די עלטערע מענשען, וואָס זיינען ארוים פון מצרים, און עס איז אונ־טערגעוואקסען א יונגער דור, וועלכען משה האָט אויפגעצויגען אין פרייהייט און ריינעם גלויבען. משה האָט ניט געארבייט אליין. ער האָט געהאַט ארום זיך א ראָט פון זיבעציג זקנים אָדער עלטסטע, וועלכע האָבען איהם געהאָלפען צו רעגירען דאָם פאָלק. אהרן איז געווען דער כהן גדול און די לויים האָבען געדיענט ביים אהל מועד און געהאָלפען משה'ן צו לערנען און ערציהען דאָם פאָלק.

וועז די צייט וואָס משה האָט בעשטימט צו בלייבען אין מדבר האָט זיך שוין געדארפט ענדיגען האָבען זיך די אידען אָנגעהויבען צורוקען צו די גרעניצען פון כנען. ביי די דאָזיגע גרעניצען, אין דרום און אין מזרח, האָבען געלעבט די קריעגעריש פעלקער אדום, מואב און אמורי. משה האָט צוערשט געפרובט פועל'ן מיט גוטען ביי די מלכים פון די דאָזיגע פעלקער זיי זאָלען דורכלאָזען די אידען קיין כנען. ער האָט געשיקט שלוחים צום קעניג פון אדום און איהם גע־לאָזט אזוי זאָגען: „אזוי זאָגט דיין ברודער ישראל: ערלויב אונז דורכצוגעהן דורך דיין לאנד; מיר וועלען ניט געהן, ניט איבער דיינע פעלדער און ניט איבער דיינע ווייגערטנער, און מיר וועלען ניט טרינקען דאָם וואסער פון דיינע ברונימער, נאר מיר וועלען געהן מיט'ן גרויסען וועג, ביז מיר וועלען ארויס פון דיין גבול". אָבער דער קעניג פון אדום אָבגעזאָגט די דאָזיגע פריינדלעכע בקשה. דעמאָלט האָבען די אידען געמוזט געהן ארום אדום. אויפ'ן וועג איז געשטאָרבען אהרן, אויפ'ן באַרג הר, און אויף זיין אָרט איז געווארען כהן גדול זיין זוהן אלעזר. אבּיסעל פריהער איז אויך ג־ע־שטאָרבען משה'ם שוועסטער, מרים.

§31. די ערַאבערונג פונ'ם עבר־הירדן. אויסמיידענדיג דאָס לאַנד פון אדום האָבען זיך די אידען אַבגעשטעלט צו דרום־מזרח פון כנען, נעבען מואב. א גרויסען טייל פון דעם דאָזיגען לאַנד האָט נאָך פריהער אויינגענומען סיחון, רער מעכטיגער קעניג פון אמורי. די לענדער פון די אמורים האָבען זיך געצויגען אין רער לענג פון דעם גאַנצען מזרח ברעג פון ירדן. האָט משה געשיקט שלוחים צו סיחונ'ען מיט דער בקשה ער זאָל דורכלאָזען די אידען דורך דעם דאָזיגען לאַנד. אָבער סיחון האָט ניט נאָכגענעבען משה'ס פערלאַנג און איז ארויס נעגען איהם מיט א גרויסען חיל. די אידען האָבען נעקעמפפט העלדיש און האָבען געבראכט אויף די אמורים א גרויסע מפלה. זיי זיינען אריינגעדרונגען אין לאַנד און האָבען פאַר־נומען די הויפט שטאָדט חשבון. זייענדיג ערמוטיגט דורך דיזען נצחון האָבען זיך די אידען געלאָזט געהן ווייטער צו צפון, קיין בשן, — א לאַנד, וואָס איז געווען רייך אין ווידען. דאָ איז נעגען זיי ארויסגעטראָטען שג, דער קעניג פון בשן, וועלכער האָט געשטאַמט פון די אלטע ריעזען. נאָר די אידען האָבען צושלאָגען עוג'ן און זיין גאַנץ פאָלק און האָבען אייגענומען דאָס פרוכטבארע בשן. אויף אזא אופן איז דאָס אידישע פאָלק שוין געשטאַנען מיט א פעסטער פוס אין דעם מזרח געגענד פון כנען, אין דעם „עבר־הירדן".

אזוי ווי די אידען האָבען איצט געלאַגערט ביי די גרענעצען פון דעם לאַנד מואב, האָט בלק, דער קעניג פון מואב, מורא געקראַגען אז זיי זאָלען ניט פערכאַפען אויף זייענע לענדערייען. האָט בלק נע־שיקט די עלטסטע לייט פון מואב קיין מעסאָפּאָטאַמיען און נע־בראכט פון דארט דעם כשוף־מאכער בלעם. און בלק האָט געזאָגט צו בלעמ'ן אזוי: „א פאָלק איז ארויס פון מצרים און האָט בעדעקט דאָס גאַנצע לאַנד וואָס ליגט נעבען מיר. מלחמה האלטען מיט איהם קענען מיר ניט, ווארום ער איז שטארקער פון אונז. דעריבער קום און שעלט מיר דיזען פאָלק, און דעמאָלט וועלען מיר איהם אפשר קענען מנצח זיין און פארטרייבען פון דאַנען. איך וויים וואויל, אז וועמען דו בענשסט דער איז געבענשט, און וועמען דו שעלטסט דער איז נע־שאָלטען". בלעם האָט מסכים געווען. נאָר דא, דערצעהלט דער תנ"ך, האָט זיך גאָט בעוויזען צו בלעמ'ן אין א חלום און האָט איהם נע־הייסען האנדלען גאַנץ אנדערש. וועז דער קעניג פון מואב האָט

ארויפגעפיהרט דעם מכשף אויפ'ן שפיץ פון א בארג, פון וואנען מען האָט נעקענט זען דעם אידישען לאגער, האָט בלעם אויסגערופען: קען איך דען שעלטען דעם, וועמען יהוה האָט ניט נעשאָלטען, און צאָרנען אויף דעם, אויף וועמען יהוה האָט ניט נעצארנט? דעם צוויי־טען מאָל איז בלעם אזוי ענטציקט געוואָרען פון דעם אויסזעהן פון דעם אידישען לאגער, אז ער האָט זיך ניט געקענט איינהאלטען פון בענייסטערונג און האָט אויסגערופען: „ווי שעהן זיינען דיינע געצעלטען, יעקב, און די וואוינונגען דיינע, ישראל!" אומזיסט האָט בלק געוואָרט צו הערען פון דעם צויבערער קללות אויף די אידען: בלעם האָט זיי נאָר נעבענשט און האָט זיי פּראָויסגעזאָגט א גרויסע צוקונפט. דער קענינ פון מואב איז אין כעם נעוואָרען אויפ'ן מכשף און האָט איהם צוועקגעשיקט אהיים.

§32. **די חלוקה פונ'ם עבר־הירדן; משה'ס טויט.** וועו דאָס לאנד פון עבר־הירדן איז שוין געווען איינגענומען האָבען זיך די אידען נענומען נרייטען אריבערצוגעהן דעם טייך ירדן און אויב־נעהמען מערב כנען. דעמאָלט זיינען נעקומען פאר משה'ן די זקנים פון די פאסטוכער־שבטים ראובן און גד און האָבען צו איהם אזוי געזאָגט: „דאָס לאנד, וואָס מיר האָבען איינגענומען איז רייך אין ווייד, און מיר האָבען א סך פיה. גיב אונז דאָס דאזיגע לאנד פאר אונזער ירושה און פיהר אונז ניט אריבער דעם ירדן". משה האָט זיי פּארנעוואָרפען, פארוואָס זיי ווילען ניט העלפען די איבעריגע שבטים צו איינענהמען כנען, נאָר זיי ווילען זיך אבטיילען פון פאלק און לעבען רוהיג אויף דעם בעזיעגטען טייל פון דעם לאנד. אבער די עלטסטע פון ראובן און גד האָבען נעענטפערט, אז זיי האָבען נאָר ניט בדעה זיך אבצוטיילען פון דעם גאנצען פאלק. „מיר וועלען — האָבען זיי געזאגט — נאָר אויסבויען דא שטאלען פאר אונזערע שאף און וואוינונגען פאר אונזערע וויבער און קינדער, און אליין וועלען מיר אנטהאן געוואהר און נעהן אין מלחמה פאראוים פון אלע שבטים, און מיר וועלען זיך ניט אומקעהרען צו אונזערע היימען ביז דאָס גאנצע לאנד אויף יענער זייט ירדן וועט ניט זיין איינגע־נומען". נאָך אזא הבטחה האָט משה אבגענעבען צו דעם שבט ראובן און גד די לענדער פון אמורי און בשן פאר זייער נחלה. צו די דאזיגע צוויי שבטים איז דערנאָך צוגעשטאנען א האלבער שבט מנשה, וועל־

כער האָט זיך געגומען דעם טייל פון די אמורי־לענדער, וואָס איז בעוואוסט אונטער'ן נאָמען גלעד. אויף אזא אופן האָבען צוויי און א האלב שבטים בעזעצט דעם מזרח טייל פון כנען, דעם עבר־הירדן.

איצט איז נאָך געבליבען אריבערצוגעהן דעם ירדן און איינגעה־מען דעם אינוועניגסטען טייל פון כנען און צוטיילען דאָס לאנד צווישען די איבעריגע שבטים. נאָר דאָס איז שוין ניט באשערט גע־ווען משה'ן דורכצופיהרען. דער גרויסער בעפרייער און פיהרער פון די אידען האָט דערפיהלט אז דער טויט רוקט זיך אָן און ער האָט געוואוסט אז ניט אויף זיין גורל איז אויסגעפאלען אריינצופיהרען דאָס פאָלק אין כנען. פאר'ן טויט פלעגט משה אָפט פערזאמלען די אידען ארום זיך און זיי לערנען וויי צו לעבען אין דעם נייעם לאנד לויט די נעזעצען פון פרייהייט און גערעכטיגקייט. פאר א מנהיג נאָך זיך האָט ער בעשטימט זיין העלפער יהושע בן־נון. ענדליך איז די טרויעריגע שטונדע פון צושיידונג געקומען. משה האָט זיך געזע־גענט מיט די אידען, האָט פאָראויסגעזאָגט דעם פאָלק זיין צוקונפט און האָט געבענשט יעדען שבט בעזונדער. דערנאָך איז ער ארויף אויפ'ן בארג נבו, דער העכסטער שפיץ פון דער מואב'ישער בארג־קייט פסגה, און פון דעם דאָזיגען בארג־שפיץ האָט משה געקענט זעהן א גרויסען טייל פון כנען. לאנג איז ער דאָ געשטאנען און געקוקט אויפ'ן לאנד און געטרויערט, וואָס ניט איהם איז געגעבען געוואָרען אריינצוטרעטען אין דעם צוקונפטיגען לאנד פון די אידען.

און משה איז געשטאָרבען אין עלטער פון הונדערט און צוואנ־ציג יאָהר, און האָט געפונען זיין קבר אין דעם טאָל פון מואב. דאָס אָרט פון משה'ס קבר איז קיינעם ניט בעוואוסט, עס איז געבליבען פארבאָרגען צו די צוקונפטיגע דורות. דרייסיג טעג האָבען די אידען געווויינט אויפ'ן טויט פון זייער גרויסען פיהרער. „און ניט אויפגע־שטאנען איז מעהר ביי אידען א נביא ווי משה" — זאָגט דער תנ"ך. משה איז געווען דער בעפרייער און דער גייסטיגער וועגווייזער פון זיין פאָלק. א מאסע פון שקלאפען האָט ער פערוואנדעלט אין א פאָלק און מיט זיין בעגייסטערטער לעהרע האָט ער דיזען פאָלק גע־מאכט פאר אן „אויסדערוועהלט" און גרויס פאָלק.

§33. היסטאָרישע אויספיהרונגען. פון דער צייט וואָס די אידען זיינען ארויס פון מצרים, „דאָס הויז פון קנעכטשאפט" ביז זיי זיינען אריין אין דעם „פערשפראָכענעם לאנד" כנען, איז,

לויט דער מסורה, דורכגענאנגען א משך פון עטליכע צעהנדליג יאָהר. און אין פערלויף פון דער צייט האָבען די אידען אומגעוואנדערט אין דער וויסטעניש. דאָ אין דעם מדבר, האָבען זיי זיך א קירצערע צייט אויפגעהאלטען אין די געגענדען פון דעם בארג סיני, און א לענגערע צייט אין דעם אָזוים קדש, נעבען אדום און די דרום גרעניצען פון כנען.

די בעפרייאונג פון קנעכטשאפט האָט אזוי שטארק אויפגעהויבען דעם נאציאנאלען גייסט פון די אידען, אז זיי זיינען פון מצרים גלייך אוועק צום סיני. דאָס בעפרייטע פאָלק האָט געפיהלט א בעדערפניש צו פעראייניגען אלע זיינע בעזונדערע טיילען אין איין נעזעלשאפט, וועלכע זאל זיך פיהרען לויט בעשטימטע געזעצען. פול מיט האָפנונגען און ליכטיגע שטרעבונגען איז דאָס פאָלק נאָכגענאנגען זיין גרויסען פיהרער. די נייע אומגעבונג אין וועלכער זיי זיינען פלוצלונג ארייננעטראָטען, האָט געמוזט האָבען א ווירקונג אויף די ארויסגענאנגענע פון מצרים. נאָך די פרוכטבארע ברעגען פון דעם ניל האָבען זיי זיך מיט אמאל געפונען אין א פינסטערער, טרוקענער וויסטעניש, וואו נאקעטע פעלזען, ווי גרויזאמע ריעזען, האָבען זיך געצויגען צו די הימלען און זייערע שפיצען האָבען זיך פערלאָרען אין די וואלקענס — דאָ איז אזוי ווי פערשוואונדען דער גרענעץ צווישען הימעל און ערד, צווישען לעבען און טויט; דאָ האָט געשוועבט דער גייסט פון דעם בעשעפער פון דער וועלט. אויב ערשט ניט לאנג, אין מצרים, האָט דאָס פאָלק געפיהלט דעם שווערען דרוק פון מענשען, האָט עס איצט, אין מיטען פון דעם בריטען, איינזאמען מדבר, געשפירט אן אנדערע, א העכערע מאכט — די מאכט פון אן אייניגען און אייביגען וועזען, פון גאָט. צופוסענס פון דעם געטליכען בארג סיני, האָט דאָס פאָלק דערהערט יענע אונשטערבליכע געבאָטען, וועלכע זיינען געווארען די ווינקעלשטיינער פון יודענטום.

דאָ האָט זיך אנגעפאנגען דער איבערגאנג פון דער טונקעלער ג א ט ו ר רעליגיאָן פון די אבות צו דער קלארער ג ע ז ע ל־ש א פ ט ל י כ ע ר רעליגיאָן פון משה'ן. אין משה'ס לעהרע איז גאָט דער הערשער ניט נאָר פון דער נאטור נאָר אויך פון דעם

מענשליכען לעבען. ער איז ניט נאר דער נאט פון דער גאנצער וועלט נאר אויך בעזונדערס דער גאט פון אידישען פאלק, און האט א בעשטימטען נאמען, יהוה. „איך בין יהוה, דיין גאט, וועל־כער האט דיך ארויסגעפיהרט פון דעם לאנד מצרים, פון דעם הויז פון קנעכטשאפט" (דער ערשטער געבאט). אין די דאזיגע ווער־טער איז אויסגעדריקט דער נאציאנאלער תמצית פון משה'ס רע־ליגיאן. נאכדעם וועלען פארגעשטעלט די אייגענשאפטען פון גאט: ער איז אייניציג און איז אונקערפערליך, עם טאר ניט זיין קיין פיעלגעטעריי און קיין עצעגדיענסט (צווייטער געבאט). די רוה פון שבת וועלט נעגעבען אלם מיטעל אויפצוהאלטען אין דעם פאלק די נעזונדהייט פון קערפער און די פרייהייט פון גייסט (פערטער געבאט). כבוד אב ואם וועלט אוועקגעלענט אלם דער הויפט פונדאמענט פון דער פאמיליע און דער עזעלשאפט, וואדום דער כח פון א פאלק בעשטעהט אין דעם שטארקען באנד צווישען דעם אלטען און דעם יונגען דור (פינפטער געבאט). דער פערבאט צו זאגען ליגען, צו מארדען, גנב'ענען, זיין אויסגעלאסען און גלוסטען יענעמס איז דער יסוד פון דער מאראל און פון דעם מענשליכען צוזאמענלעבען (דריטער, זעקסטער און צעהנטער גע־באט). דאם זיינען געווען אייביגע אמת'ן, וועלכע דאם אידישע פאלק האט אויפגערעקט פאר דער גאנצער מענשהייט.

אין דער צייט וואם די אידען זיינען געווען אין קדש האט זיך דאם פאלק אנגעהויבען צוגעוועהנען צו א ריכטיגען געזעל־שאפטליכען לעבען. לויט דער מסורה האט משה פערוואלטעט די אידען מיט דער הילף פון א ראט פון עלטסטע אדער זקנים. ער האט נעשטעלט אויבערהארען איבער בעזונדערע גרופען און האט זיי איבערגעגעבען צו האבען השגחה איבער דער אדרנונג און צו משפט'ן אין קלענערע סכסוכים. דא אייגענטליך האבען זיך נעקענט אויסארבייטען און בענוצט וועלען אין דער פראק־טיק אייניגע פון יענע נעזעלשאפטליכע נעזעצען, וועלכע זיינען געווען פערשריבען אין דעם „ספר הברית" (שמות כא־כג), וועל־כעם איז דער ערשטער קערן פון משה'ס נעזעצגעבונג. מענשען־ליעבע, מיטלייד מיט'ן שוואכען און ארימען, און א שטרענג־קייט צו די וואס ריהרען אן די רעכט פון אנדערע — אט

דאָס זיינען די הויפּט שטריכען פון די דאָזיגע געזעצען. אָבער מענ־
שען זיינען גלייך פּאר גאָט: מאן און פרוי, רייך און אָרעם, האר
און דינער. אָט זיינען אייניגע ביישפּיעלען: „אויב דו ווערסט
קויפען א אידישען קנעכט זאָל ער זעקס יאָהר ביי דיר דינען
און אויפ'ן זיבעטען יאָהר זאָלסטו איהם אַרויסלאָזען פריי אומ־
זיסט; אויב ער האָט א ווייב זאָלסטו זיין ווייב פרייַלאָזען מיט
איהם". „די אלמנה און דעם יתום זאָלט איהר ניט דריקען";
„אויב דו לייהסט געלד צו אן אָרימאן און ער גיט דיר זיין אוי־
בערשטען בגד פאר א משכון, זאָלסטו יעדען טאָג ווען די זון פאר־
געהט איהם אומקעהרען זיין בגד, ווארום ער דארף זיך מיט איהם
צודעקען ביינאכט"; „משפּט ניט אומגערעכט דעם אָרימאן";
„נעהמט ניט קיין שוהר"; „איהר זאָלט ניט דריקען דעם גר, ווייל
גרים זענט איהר נעווען אין דעם לאנד מצרים".

אין קדש זיינען אויך אַוועקגעלעגט געווארען די יסודות פון
דעם אלטען אידישען גאָטעסדיענסט. דאָס הייליגטום פון פאָלק
איז געווען דער „ארון־הברית", ד. ה. דער ארון, ווו עס האָבען
זיך נעהיט די שטיינערנע לוחות מיט די עשרת הדברות פון סיני.
אין דער צייט ווען די אידען פלעגען זיך אָבשטעלען אין זייער
וואַנדערען אן מדבר האָט זיך דער ארון נעפונען אין דעם משכן.
אין דער צייט פון די מלחמות אין מזרח כנען פלעגען די לויים
מיט'ן ארון נעהן פאראויס פון דער מחנה, אלס צייכען אז גאָט
אליין פיהרט דאָס פאָלק. דערביי פלעגען זיך הערען אויסרופען:
„קומה ד', ויפוצו משנאיך!" — שטעה אויף גאָט, און זאָלען
צושפּרייט ווערען די פיינד דיינע! פיהלענדיג אז דאָס הייליגטום
געהט מיט זיי פלעגען די אידישע קריעגער קעמפּפען העלדיש און
האָבען אָבגעהאלטען יענע גלענצענדע נצחונות, וועלכע האָבען
פאר זיי געעפענט א צוטריט אין דעם לאנד כנען. דאָס זיינען ע־
ווען הייליג רעליגיעזע מלחמות, מלחמות ה', ווי עס דריקט זיך
אויס דער תנ"ך.

פיערטער קאפיטעל

די עראבערונג פון כנען.

(אר"ם דרייצעהנטען יאהרהונדערט פאר דער קריסטליכער ציימרעכנונג).

§34. דאס לאנד און זיינע איינוואוינער. דאס לאנד, וואס די אידען האבען נעדארפט איינגענעמען נאך משה'ס טויט האט געטראגען פערשיידענע נעמען. ביי די אידען האט עס צו־ערשט געהייסען כנען, און נאכער — ארץ ישראל. די שפעטערע גריכען און רוימער האבען עס גערופען פאלעסטינא, און די קריסטליכע פעלקער — דאס הייליגע לאנד. דאס דאזיגע לאנד איז געלעגען אויפ'ן עקסטרן מערב ברעג פון אזיען, אויפ'ן וועג צווי־שען די גרויסע מלוכות אשור און בבל אין אזיען, און מצרים אין צפון אפריקא. אין פארמע זעהט דאס לאנד אוים ווי א לענגלי־כער ערד־פאס, וואס גרעניצט זיך אין מערב זייט מיט־ן מיט־לענדישען ים, אין מזרח און דרום — מיט־ן אראבישען מדבר, און אין צפון — מיט סיריען אדער ארם. אויפ'ן צפון גרעניץ פון כנען הויבען זיך אויף אייניע געגען די אנדערע צווי גרויסע בערג־קייטען, דער לבנון און דער חרמון, וואס זייערע שפיצען זיינען בעדעקט מיט אייביגען שניי. די וואסערען, וואס פליסען ארונ־טער פון דיזע הויכע ערטער זאמלען זיך צונויף אין שטראמען און בילדען דעם הויפט טייך פון כנען — דעם ירדן. דער ירדן ציהט זיך ווי א גלייכע לענטע פון צפון צו דרום, געהט דורך צווי אזערעס, מי מרום און כנרת, און פאלט אריין אין דרום, אין טויטען אדער נעזאלצענעם ים (ים המלח). דער ירדן צוטיילט דאס נאנצע לאנד אין צווי טיילי: דער מזרח טייל (עבר־הירדן, גלעד), און דער מערב טייל (כנען גופא). דער ערשטער טייל איז אמאל געווען בעריהמט מיט זיינע פעטע ווידעמ, און דער צווייטער — מיט זיין פרוכטבארען באדען, אויף וועלכען עס זיינען געוואקסען תבואה, ווייגטרויבען, אויבס און אייבירטען. פון ביידע זייטען ירדן ציהען זיך, פון צפון צו דרום, אבצווייגונגען פון די צווי בארג־קייטען לבנון און חרמון. די דאזיגע אבצווייגונגען זיינען אין מזרח די גלעד בערג (הרי גלעד), און אין מערב — א סך בערג־

קייטען, בעוואוסט אין תנ"ך אונטער די נעמען: הרי נפתלי, הרי אפרים, און הרי יהודה. צו די הרי נפתלי שליסען זיך צו די בע־ריהמטע בערג תבור און כרמל. צוויישען זיי ליגט דער פראכטפולער טהאל יזרעאל. צו איהם שליסען זיך צו, פון דרום זייט, די הרי אפרים, פון וועלכע עם איז בעזונדערס בעוואוסט דער בארג גרזים נעבען דער שטאדט שכם. צום ברעג־צו פון ים נידערט די דאזיגע בארג־קייט אלץ מעהר און מעהר ארונטער ביז זי גענהט אריבער אין דעם טאל שרון. נאך ווייטער צו דרום, פון ירושלים ביז חברון, ציהען זיך די הרי יהודה מיט זייערע העכסטע שפיצען ציון און הר־הזיתים.

די נאטור און דער קלימאט פון כנען זיינען זעהר פערשיידענ־ארטיג. פון די הויכע בערג־שפיצען בלאזען פרישע ווינטען. די לופט איז דעם גרעסטען טייל פון יאהר ריין און דורכזיכטיג, נאר אין דער נידער הערשט אין די זומער מאנאטען א טראפישע היץ. מחמת דעם איז אויך דאס פלאנצענרייך פערשיידענארטיג: דא געפינט מען די פאלמע וואס וואקסט נאר אין הייסען קלימאט, און דעם דעמב וואס קען קיין היץ ניט פערטראגען. דאס וואסער פון ים כנרת איז זים און איז רייך מיט פיש; אויף די ברעגען פון דיזען ים וואקסען ווייטרויבען, פייגען און אנדערע פרוכטבוימער. אבער אין דעם טויטען ים איז דאס וואסער אנגעזאפט מיט זאלץ און אנדערע מינעראלען און פיש קענען דא ניט לעבען. די ברעגען פון דיזען ים זיינען א ווייסטער מדבר, וואס ווערט בלויז זעלטען אונ־טערבראכען פון פרוכטבארע אזיסען (עין גדי). די פלאכע טייכען און אזערעס טריקענען אויס אין די הייסע צייטען פון יאהר, אבער אין דער רענעדיגער צייט פילען זיי זיך אן מיט וואסער, געהען אריבער די ברעגען און בעפרוכפערען דעם בארען. עס זיינען ניטא קיין סך לענדער אויף ערד־קוגעל, וועלכע האבען פעראייניגט אין זיך אזעלכע שהנקייטען פון דער נאטור, אזא פערשיידענארטיג־קייט פון קלימאט און פלאנצען, ווי כנען אדער ארץ־ישראל. די אלע אייגענשאפטען האבען געמוזט האבען א ווירקונג אויף כאראק־טער און אויף גייסטיגען לעבען פון די אידען. דער קלימאט, וואס איז מיטאל צוויישען מעסיג און הייס, האט ארויסגערופען אין די אינוואוינער א נייגונג צו פיזישער ארבייט, און די נאטור מיט

איהרע שעהנקייטען האָט נענעבען רייכע שפייז פֿאר דעם רעלי־
ניעזען און פּאָעטישען נעפּיהל. זי האָט ניט נעמאכט די איינוואוי־
נער שוואַך און אָבגעלאָזען, אזוי ווי אין אַנדערע לענדער פון מזרח,
אָבער זי האָט זיי אויך ניט פֿארנרעבט דורך צופיעל פּיזישער אר־
בייט.

אין יענע אלטע צייטען, וועו די אידען זיינען צוגעטראָטען צו
איינגעהמען כנען, האָבען אויך איהרע גרעניצען נעלעבט א צאָל
קלייגע, אָבער שטאַרקע פעלקער. די קריעגערישע חתים האָבען נע־
וואוינט אויפֿן צפון־מערב גרענץ, צווישען די לבנון בערג און דעם
מיטלענדישען ים; שפּעטער איז זייער לאַנד איבערגענאַנגען צו
דעם האַנדעלס פאָלק די פּעניציער. אין צפון־מזרח זייט האָבען נע־
לעבט די ארמים, וואָס זיינען געווען פערוואַנדט צו די אידען לויט
זייער ראַסע און שפּראַך. אזעלכע קרוב'ישע שבטים האָבען אויך
געלעבט אין מזרח און אין דרום: עמון, מואב און אדום. אויפֿן
דרום־מערב ברעג פון כנען האָבען איינגעוואַנדערט די ווילדע
עמלקים, אין העכער, ביים ברעג פון ים, האָבען זיך בעזעצט די
קריעגערישע פלשתים, וועלכע זיינען שפּעטער געווען דער ערגסטער
פיינד פון די אידען.

דער אינווענינסטער טייל פון כנען, אויפֿן מערב זייט פון
ירדן, איז בעשטאַנען פון א סך קלייגע מלוכות, אין וועלכע עם האָ־
בען געלעבט פערשיידענע שבטים, בעוואוסט אונטערן אלגעמיינעם
נאָמען די כנענים. יעדע מלוכה איז בעשטאַנען דאָס רוב פון איין
שטאַדט מיט די דערבייאיגע פעלדער און ווייטען. צווישען די דא־
זיגע מלוכות איז ניט געווען קיין שטענדיגער בונד אויף צו בעשי־
צען דאָס לאַנד אין צייט פון א פיינדליכען אָנפאל; פערקעהרט, די
קלייגע מלכים האָבען זיך דאָס רוב געקריעגט צווישען זיך. דערי־
בער וועו עם האָט זיך פערשפּרייט די נאכריכט, אז דורכן מדבר
געהט פון מצרים דאָס צאָלרייכע אידישע פאָלק, וואָס האָט שוין
בעזיגט אויף יענער זייט ירדן די שטאַרקע מלוכות פון סיחון און
עוג, האָבען זיך די איינוואוינער פון כנען שטאַרק דערשראָקען. זיי
זיינען נישט געווען צוגעגרייט געגען אזא מעכטיגען שונא און זיי
האָבען נעמוזט, נאָך לאַנג און בלוטיגע מלחמות, אָבטרעטען א
גרויסען טייל פון זייער לאַנד צו די פּאראיישגטע קרעפטען פון די

אידען, וועלכע האָבען געהאַלטען דאָס לאַנד פאר א ירושה פון זייערע אבות.

§35. דער איבערגאַנג איבער'ן ירדן; דער פאַל פון יריחו. נאָך משה'ס טויט האָט יהושע בן־נון, דער נייער פיהרער פון אידישען פאָלק, זיך געלאָזט געהן צום ירדן בראש פון אַלע אידישע שבטים. פאר'ן אריבערגעהן דעם ירדן האָט ער געשיקט מרגלים אויף דער אנדערער זייט טייך אויסצוקוקען די שטאָדט יריחו און איהר סביבה. קומענדיג צוריק האָבען די מרגלים דערצאהלט, אז די איינוואוינער פון יריחו און אַרום האָבען שוין געהערט וועגען די נצחונות פון די אידען אויף דער זייט ירדן און געפינען זיך אין גרויס שרעק. דאָן איז יהושע און דאָס פאָלק ארי־בער דעם ירדן אויף אן אָרט, וואו דער טייך איז געווען ניט טיף פון פאַרנט זיינען געגאנגען די כהנים מיט דעם הייליגען ארון און נאָך זיי זיינען געגאנגען אַלע אידען און דאָס פאָלק האָט אויפ־געשלאָגען זיין לאָגער אויף דעם מערב ברעג פון ירדן, אין רער שטאָדט גלגל, נעבען יריחו. דאָס איז געווען אין פריהלינג, אין זעל־בען מאָנאט ניסן, אין וועלכען די אידען זיינען אמאָל ארויס פון מצרים. דאָס פאָלק האָט פסח געהאַלטען אין גלגל.

פון דאָנען האָט זיך דער אידישער חיל א רוק געטהאָן אויף יריחו. די שטאָדט איז געווען שטאַרק בעפעסטיגט און עס איז שווער געווען זי צו נעהמען מיט שטורם. יערען טאָג אין פרלויף פון זעקס טעג האָבען די אידישע קריעגער ארומגעקרייזט די מויערען פון שטאָדט, און דערביי האָט מען געפיהרט פאַראויס דעם הייליגען ארון און די כהנים האָבען געבלאָזען אין שופרות. אויפ'ן זיבעטען טאָג, וען די אידען זיינען ארומגענאנגען די שטאָדט, די שופרות האָבען הילכיג געשאלט און די זיעג־געשרייען פון די קריע־גער האָבען פערקלונגען די לופט, איז א טייל פון דער פעסטונג פון יריחו איינגעפאלען און דער אידישער חיל האָט זיך אריינגעריסען אין שטאָדט אריין. די זיעגער האָבען אויסגע'הרג'עט אַלע אויב־וואוינער פון יריחו, האָבען פערברענט זייערע הייזער און פערניכ־טעט זייער פערמעגען. בלויז גאָלד, זילבער און מעטאַלענע כלים האָט מען איבערגעלאָזט פאר'ן משכן.

אז די איינוואוינער פון גבעון און די ארומיגע שטעדט האָבען

זיך דערוואוסט, אז די אידען גרייטען זיך צו פערטיליגען אלע אייג־ וואוינער פון כנען, האָבען זיי בעשלאָסען זיך צו בענוצען מיט א שווינדעל. זיי זיינען געקומען אין אידישען לאגער אין אלטע אָבגע־ ריסענע קליידער און האָבען געזאגט: „דאָס קומען מיר פון ווייטע לענדער, וואָרום מיר האָבען נעהערט וועגען אייערע נצחונות און מיר ווילען שליסען מיט אייך א בונד". יהושע און די עלטסטע האָ־ בען נעגלויבט די געקומענע, אז זיי זיינען ניט פון כנען, און האָ־ בען נעשוואָרען צו לאָזען זיי לעבען. נאָר אין גיכען האָט זיך ארויס־ געשטעלט, אז די לייט וואוינען גאָר אין נאָהנטע שטעדט און זיינען פון דעם שבט חוים. די אידען האָבען איינגענומען די שטעדט, אָבער די איינוואוינער האָבען זיי ניט אָנגעריהרט, כדי ניט צו ברעכען זייער שבועה. אָבער אלס שטראָף פאר זייער רמאות האָט יהושע געמאכט די גבעונים פאר קנעכט און זיי נעצוואונגען צו זיין האָלצהעקער און וואסערטרעגער ביי די אידען.

§36. **די ערָאָבערונג פון דרום און צפון כנען.** וועז פינף מלכים פון דרום כנען (די מלכים פון ירושלים, חברון, ירמות, לכיש און עגלון) האָבען דערהערט, אז גבעון האָט זיך מיט גוטען אונ־ טערגענבען די אידען, האָבען זיי בעשלאָסען צווישען זיך א בונד און זיינען ארויס מלחמה האלטען געגען די גבעונים. די גבעונים האָבען זיך געוואנדט נאָך הילף צו יהושע'ן, וועלכער האָט זיך דע־ מאָלט געפונען אין זיין לאגער אין גלגל. דער אידישער קריענס־ פיהרער האָט שנעל ארויסגעפיהרט זיין חיל געגען די פעראייניגטע מלכים און נעבען גבעון איז ער זיי פלוצלונג בעפאלען און זיי שטארק צושלאָגען. די אידען האָבען לאנג נאָכגעיאָגט דעם אנטלוי־ פענדען שונא. אין תנ"ך איז פערבליבען א ליעד וואָס דערצעהלט אז יהושע האָט געוואלט ענדיגען די שלאכט איידער ס'פאלט־צו די נאכט, האָט ער אויסגערופען: „אָה זון, בלייב שטעהן איבער גבעון, און דו, לבנה, איבער'ן טאל אילון!" און די זון האָט זיך אָבגע־ שטעלט און ניט געאיילט צו אונטערגעהן, ביז דאָס אידישע פאָלק האָט זיך נוקם געווען אין זיינע פיינד". און וועז די כנענים האָבען נענומען לויפען אראָב די בערג איז ארָאָבנעקומען א גרויסער האָגעל און האָט גע'הרג'עט יענע, וואָס זיינען אנטרונען פון דער שווערד. די מלכים אליין האָט מען נענומען געפאנגען און אויף יהושע'ס

ווי כנען איז געווען צוטיילט צווישען די שבטים.

בעפעהל האָט מען זיי אויפגעהאנגען. זייערע לענדער, וועלכע זיי־נען געלעגען אין דעם בארגיגען טייל פון דרום כנען, האָבען די אידען צוגענומען.

די ידיעה וועגען די דאָזיגע נצחונות איז שנעל דערנאָנגען צו די מלכים פון צפון כנען, פון וועלכע דער שטארקסטער איז געווען יבין מלך חצור. כדי צו בעשיצען זיין לאנד געגען דעם מורא'דיגען פיינד האָט זיך יבין פעראייניגט מיט די שכנ'ישע מלכים. די פער־אייניגטע מלכים האָבען צוגויפגעזאמעלט א ריעזיגע ארמעע, מיט א סך פערד און מלחמה־וועגען און האָבען צוגעגט זייער לאגער ביים טייך מי־רום. נאָר די גרויסע מחנות האָבען ניט אָבגעשראָקען דעם בראַווען אידישען קריעגספיהרער. יהושע איז ארויסגעטראָטען מיט אן אָבגעקליבענעם חיל געגען דעם שונא, האָט אויף זיי גע־בראַכט א שווערע מפלה און האָט נאָכגעיאָגט דעם אנטלויפענדען פיינד ביז'ן ברעג פון ים; די אידען האָבען דעם שונא'ס פערד איבערגעשניטען די אָדערען און די קריעגס־וועגען האָבען זיי פער־ברענט. די זיענער האָבען חרוב געמאכט און פארברענט יבינ'ס הויפטשטאָדט חצור, און אין די אַנדערע שטעדט האָבען זיי אוים־גע'הרג'עט די איינוואוינער און גענומען א סך רויב. אויף אזא אופן האָבען די אידען, נאָך פיעל־יעהריגע מלחמות, בעזיעגט דעם גרעסטען טייל פון כנען, פון דעם בארג לבנון אין צפון ביז'ן ים המלח אין דרום. דאָך זיינען א סך בעפעסטיגטע שטעדט אינ־וועניג אין לאנד, איבערהויפט אין דרום, געבליבען ניט איינגע־נומען דורך די אידען.

§37. די חלוקה פון כנען. וועז א גרויסער טייל פון דעם לאנד איז שוין געווען איינגענומען איז נעקומען די צייט צו צוטיילען עם צווישען די אידישע שבטים. דער שבט ראובן, דער שבט גד און האַלב מנשה האָבען שוין געקראָגען זייערע חלקים נאָך פאר משה'ן אויפ'ן מזרח זייט פון ירדן, אין בשן און גלעד, וועלכע זיינען געווען רייך אין ווייידען. עס איז דע־ריבער געבליבען נאָך מערב כנען אויף צו צוטיילען צווישען די איבעריגע ניין און א האַלב שבטים. די גרעסטע חלקים זיינען דאָ אָנגעקומען די צוויי שטארקסטע שבטים, אפרים און יהודה. דער שבט אפרים, פון וועלכען עס האָט געשטאמט

דער אידישער פיהרער יהושע, האָט פארנומען דעם גאנצען מיטעלען ערד־פאס פון כנען, צווישען ירדן און מיטלענדישען ים, מיט דער הויפטשטאָדט שכם אין צענטער. אין צפון־מערב זייט פון שבט אפרים, ביז'ן צופוסענם פון כרמל, האָט זיך בעזעצט דער אנדערער האלבער שבט מנשה. די נחלה פון שבט יהודה האָט פארנומען דעם דרום־טייל פון לאנד, אַנ־פאנגענדיג פון ירושלים. (ירושלים גופא מיט'ן בארג ציון איז געבליבען אין די הענד פון דעם כנעני'שען שבט יבוסים ביז דער צייט פון דוד המלך). אין דער נחלה פון שבט יהודה איז אַבגעטיילט געוואָרען א בעזונדער חלק פאר'ן קלייגעם שבט שמעון, א שטייניגע שטרעקע ערד אויפ'ן דרום־מערב ברעג פון כנען, אויפ'ן גרענעץ פון מדבר, וואו די עמלקים האָבען זיך אומגעטריבען.

צווישען די נחלות פון יהודה און אפרים האָבען זיך אייג־געאַרדענט די צוויי שבטים בנימין און דן. דער שבט בנימין האָט פארנומען די נעגענד, וואָס די אידען האָבען דאָם ערשטע אייגענומען גלייך ווי זיי זיינען אריבער דעם ירדן, מיט די שטעדט גליל און יריחו. און דער שבט דן האָט זיך בעזעצט צו מערב זייט פון זיי, נעהנטער צום פלשתי'שען ברעג פון מיט־לענדישען ים, וואו עס געפינט זיך די האַפענשטאָדט יפו. דעם צפון־טייל פון כנען האָבען בעזעצט פיער שבטים. דער שבט יששכר, וועלכער האָט זיך בעשעפטיגט מיט ערד־אַרבייט, האָט געקראָגען דעם פרוכטבאַרען טאל יזרעאל מיט די בערג גלבוע און תבור. דער שבט זבלון האָט געוואוינט נעהנטער צו די ים־ברעגען פון פעניציען און האָט איבערגענומען פון די פע־ניציער די לייעבשאפט צו מסחר. ווייטער צו צפון פון זיי, אין דער לענג פון דעם פעניצישען ים־ברעג, האָבען זיך געזויגען די לענדרייען פון שבט אשר. דער שבט נפתלי האָט פארנומען דעם צפון־מזרח ווינקל פון כנען, די געגענד פון די אָזערעם מירום און כנרת. בלויז דער שבט לוי, וואָס איז בעשטאַנען פון די כהנים און געלעהרטע, האָט ניט געקראָגען קיין בעזונדער לאַנד־אייגענטום. די לויים האָט מען אַבגעגעבען צום וואוינען אַכט־און־פערציג שטעדט, וועלכע זיינען געווען צעוואַרפען אי־

בער די נחלות פון די פערשיידענע שבטים. זייענדיג די דיע־
נער פון גאָט און די גייסטיגע לעהרער האָבען די לויים געדארפט
וואוינען איבער'ן גאנצען לאנד, צושפרייט צווישען גאנצען
פאָלק.

וועז די ערד פון כנען איז שוין נעווען צוטיילט צווישען אלע
אידישע שבטים האָט זיך דער פיהרער פון פאָלק, יהושע, בעזעצט
אין דער נחלה פון זיין איינענעם שבט אפרים. דער דאָזיגער שבט,
זייענדיג דער רייכסטער אין צאָל, האָט געקראָגען די אויבערשאפט
איבער אלע איבעריגע שבטים. אין דעם לאנד פון דעם שבט
אפרים האָט זיך אויך אויפגעהאלטען דאָס גרעסטע פאָלקס־היי־
ליגטום — דער משכן מיט'ן ארון הקדש, וועלכער האָט בעגליים
די אידען אין אלע מלחמות. נאָך דער ערשבערונג און צוטיילונג
פון כנען איז דער משכן אריבערגעטראָגען נעווארען אין דער
שטאָדט שלה, וואָס האָט זיך געפונען אין דעם לאנד פון אפרים.
דאָ איז א לאנגע צייט געשטאנען דער משכן מיט'ן ארון און א
מזבח פאר קרבנות; דאָ האָבען די כהנים און לויים געפראָווען
נאָטעסדיענסט, און קיין שלה פלעגען זיך ציהען מתפללים פון
אלע עקען כנען. שלה איז נעווען דער שטענדיגער פלאָץ, וואו עם
האָט נעוואוינט דער כהן גדול. פאר יהושע'ן זיינען די כהנים
גדולים נעווען אהרנ'ס זוהן און אייניקעל, אליעזר און פנחס.

וועז יהושע איז נעווארען אלט, האָט ער צונויפגערופען קיין
שכם אלע כהנים און די זקנים פון אלע שבטים. דער אלטער
פיהרער האָט דערמאָנט די פערזאמלטע וועגען די גרויסע נעשע־
הענישען פון דער פערגאנגענהייט, וועגען די אבות, וועגען דער
קנעכטשאפט אין מצרים, וועגען יציאת מצרים און די וואנדערונ־
גען אין דעם מדבר. „איצט — האָט ער געזאָגט — האָט אייך
גאָט געגעבען א לאנד, אויף וועלכען איהר האָט ניט נעהארעווט,
און שטעדט, וועלכע איהר האָט ניט נעבויט, און איהר וואוינט אין
זיי; ער האָט אייך געגעבען אייגערטנער און ווייגגערטנער,
וועלכע איהר האָט ניט געפלאנצט, און איהר עסט זייער פרוכט.
דעריבער פאָרכט אייך פאר גאָט און דיענט איהם מיט א ריינעם
האַרצען; פערלאָזט די אבגעטער צו וועלכע עם האָבען אמאל גע־
דיענט אייערע עלטערען אויף יענער זייט טייך (פרת) און אין

מצרים, און דיענט צו גאָט". אויף דער דאָזיגער צואה חאָט דאָס פאָלק אויסגערופען: מיר וועלען דיענען אונזער גאָט און היטען זייגע געבאָטען!" יהושע האָט געגומען א גרויסען שטיין און איהם אַוועקגעשטעלט אונטער א דעמב אין שכם פאָר א זכר, אז אויף דעם דאָזיגען אָרט האָט דאָס פאָלק געגעבען א שבועה צו היטען די געבאָטען פון גאָט. אין גיכען איז יהושע געשטאָרבען, הונדערט און צעהן יאָהר אלט.

§38. **די וויסענשאפטליכע ענטדעקונגען פון דער נייסטער צייט** וואָרפען א ליכט אויף דער לאָגע פון די פעלקער אין כנען אין דער עפאָכע וועו דאָס לאָנד איז בעזיעגט געוואָרען פון די אידען. ניט לאָנג צוריק (אין יאָהר 1887) האָט מען אין די אויסגראָבונגען אין טעלל־על־אמארן, אין מצרים, געפונען א סך ליימענע טאפלען מיט אויפשריפטען, וועלכע האָבען זיך אַרויסגעשטעלט צו זיין בריף פון די קליינע פאָלעסטינישע מלכים צו די עגיפטישע פּרעה'ס. פון די דאָזיגע בריף, וועלכע געהערען צו דעם 15טען און 14טען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צייטרעכנונג, איז צו זעהן, אז אין יענער צייט זיינען די כנענ'ישע מלכים געשטאַנען אונטער דער הערשאפט פון די פּרעה'ס פון מצרים. די מלכים דריקען אויס אין די בריף זייער טרייהייט צו די פּרעה'ס און בעטען אָפט הילף אנטקעגען די פיינדליכע שכנים אָדער די איינדרינגענדע וואַנדערער. איינער פון די מלכים אבדי־כיבא, פון ירושלים, איז מודיע פּרעה'ן אז א וואַנדער־שבט מיט'ן נאָמען „האבירי" איז אריינגעדרונגען אין כנען און סטראשעט צו בעזיעגען דאָס לאָנד, און דער מלך בעקלאָגט זיך וואָס מצרים שיקט ניט קיין הילף (ארום 1400 פ. ק.). אונטער „האבירי", ווי עס צייגט אויס פון אלע בעווייזען, ווערען דאָ געמיינט די אידען. אין אַנדער עגיפּטישער אויפשריפט, וואָס געהערט צו א שפעטערער צייט, רעדט זיך שוין וועגען א מלחמה פון א פּרעה אנטקעגען „ישראל" אין פאלעסטינא.

אין די דאָזיגע דענקמעלער הערען זיך די אבקלאָנגען פון וענער נרויסער פעלקער־וואַנדערונג, וואָס איז פאָרגעקומען אין כנען צווישען דעם 15טען און 13טען יאָהרהונדערט פאר דער

קריסטליכער צייטרעכנונג. אין משך פון די דאזיגע צוויי הונדערט יאהר, איז די הערשאפט פון מצרים אין פאלעסטינא דאס פערשטארקט געוואָרען, דאס אבנעשוואכט געוואָרען, און ענדליך איז זי אינגאנצען געפאלען. אין כנען זיינען פאָרנעקומען אהן אויפהער מלחמות צווישען די דארטיגע פעלקער; די גרעסערע פעלקער, ווי למשל די חתים און אמורים, וועלכע וועלען דערמאנט אין די עגיפטישע אויפשריפטען, האבען געשטרעבט צו בעפעסטיגען דארט זייער ממשלה איבער די קלענערע פעלקער. און אין יענער צייט האבען זיך אין לאנד אריינגעריסען די וואנדערענדע „האבירי" פון דער זייט פון מדבר. אין דער גרופע פון די „האבירי" זיינען אריין נישט נאָר די אידען, נאָר אויך זייערע קרוב'ישע שבטים פון דער העברעאישער צוויג פון דער סעמיטישער ראסע (מואב, אדום). נאָר ביסלעכווייז טיילען זיך אוים די אידען פון דער דאזיגער אלגעמיינער גרופע, און מאכען זייערע ערשבערונגען זעלבסטשטענדיג. די אינוועניגסטע מחלוקות וואָס האבען געהערשט צווישען די מלכים פון כנען, האבען גרינגער געמאכט פאר די אידען צו בעזיגען דאָס לאנד. די ערשבערונג פון כנען איז פאָרגעקומען לאנגזאם. פון אנפאנג האבען די אידען פערנומען בלויז אייניגע טיילען פון לאנד, אין א סך ערטער האבען זיי געוואוינט צוזאמען מיט די אלטע אינוואוינער. אזוי ווי זייערע שכנים האבען זיך אויך די אידען געטיילט אויף בעזונדערע קלייגע שבטים, וועלכע האבען זיך פעראייניגט אין א פאלק ערשט אין א שפעטערער צייט.

פינפטער קאפיטעל.

די צייט פון די שופטים.

(פון 12טען ביז'ן 11טען יאהרהונדערט פאר ק. ע.)

§39. היסטאָרישער איבערבליק. וועז די אידען זיינען אריינגעטראטען אין כנען האט זיי פעראייניגט איין אלגעמיינער ציעל — צו איינעהמען דאָס לאנד. אלע שבטים האבען צוזאמען

נעקעמפפט אונטער דער פיהרערשאפט פון יהושע און האָבען איינגענומען איין שטיק לאנד נאָכ'ן אנדערען. נאָר אָט איז שוין א נרויסער טייל פון לאנד בעזיעגט און צוטיילט צווישען די שבטים, די פאסטוכער־שבטים האָבען זיך צוריקגעצויגען אין זייערע נחלות און די איבעריגע האָבען זיך אויך פערנומען יעדער איינער מיט אויפבויען זיין נחלה. דער פיהרער יהושע איז געשטאָרבען און האָט ניט איבערגעלאָזט נאָך זיך קיין שטעלפערטרעטער, וועלכער זאָל פאראיניגען אלע אידען אונטער זיין הערשאפט. און דאָס פאָלק איז זיך צופאלען אין בעזונדערע טיילען. די נחלה פון יעדען שבט איז געווארען אזוי ווי א בעזונדערע, קלייגע מלוכה פאר זיך. מיט דער דאָזיגער צוריסענקייט פון דעם אידישען פאָלק האָבען זיך בענוצט סיי די פעלקער וואָס האָבען געוואוינט ביי די גרעניצען, סיי יענע, וואָס זיינען ניט בעזיעגט געוואָרען אין יהושע'ס צייטען און זיינען געבליבען אין זייערע שטעדט צווישען די אידען. ארם, מואב און עמון האָבען איינס נאָכ'ן אנדערען אונטערדריקט די אידען; זיי פלעגען אָנפאלען דאָס אויף איין שבט, דאָס אויף אן אנדערען, פלעגען זיי אונטעריאָכען און נעהמען פון זיי צינז. אָבער פון צייט צו צייט פלעגט ביי איין שבט אָדער אן אנדערען אויפשטעהען אן עלטסטער, וועלכער פלעגט אויפקלייבען אונטער זיין פיהרערשאפט מחנות פון עטליכע שכנ'ישע שבטים, פלעגט ארויסגעהן מלחמה האלטען מיט די פרעמדע אונטערדריקער און בעפרייען זיין פאָלק פון פרעמדען יאָך. אזעלכע העלדען־פיהרער פלעגען זיך רופען שופטים. דער שופט פלעגט אמאָל רעגירען איבער עטליכע פאראיניגטע שבטים, אָבער קיין איינציגער שופט האָט ניט בעוויזען צו פאראיניגען דאָס גאנצע פאָלק אונטער זיין הערשאפט. נאָכ'ן טויט פון אזא שופט פלעגט זיך וויעדער צושיטען דער בונד פון די שבטים וואָס ער האָט פערוואלטעט, און די אבגעזונדערטע טיילען פון פאָלק פלעגען וויעדער אונטערפאלען אונטער'ן יאָך פון פרעמדע, ביז עס פלעגט אויפשטעהן א נייער שופט און בעפרייער.

אזוי האָט זיך געצויגען צוויי הונדערט יאָהר. וועגען דער דאָזיגער צייט ווערט געזאָגט אין דער נעשיכטע: „אין יענע טעג איז ניט געווען קיין מלך אין ישראל, און יעדער האָט געטהאָן וואָס

ער האָט געוואָלט". עס איז ניט געווען ביים אידישען פאָלק קיין אחדות, ניט אין מלוכה און ניט אין אמונה. דער גלויבען אין אן איינציגען גאָט און די מאָראַל פון תורת משה זיינען נאָך ניט אריין מיעף אין הארצען פון פאָלק; אונטער אזעלכע אומשטענדען האָבען די געצענדיענערישע שבטים, וואָס האָבען געלעבט אין נאָהכטער שכנות מיט די אידען, געמוזט האָבען א שלעכטע ווירקונג אויפ'ן גלויבען און די מדות פון די אידען. נישט קוקענדיג אויף דעם אלטען פערבאָט פלעגען די אידען זיך אפט מתחתן זיין מיט די אנדערע אייניואוינער פון כנען. דאָס דאָזיגע צוזאמענלעבען מיט די פרעמדע פעלקער האָט געבראכט דערצו, אז די אידען פלעגען איבערנעהמען די היידנישע פיהרונגען און מנהגים. זיי האָבען נעריינט ניט נאָר צו זייער גאָט ה' נאָר אויך צו די כנענישע געטער — צו די בעל'ס (בעל מיינט האר, גאָט און בעשיצער פון דער נעגענד) פון די פערשיידענע ערטער, פלעגען אויפשטעלען מזבחות אויף די שפיצען פון די בערג און דאָרט ברענגען קרבנות צו די נעצען. ביי זיי זיינען אויך געווען הויזליכע געצען (תרפים), וועלכע האָבען זיך גערעכענט פאר די בעשיצער פון דער פאמיליע. אין דעם משכן אין שלה פלעגט מען וועניג קומען און עס פלעגען זיך צוזאמענקלייבען אהער בלויז געצעהלטע דיענער פון דעם אייניציגען גאָט.

דאָס איז נעווען די צייט פון דער פריהער יוגענד פון דעם אידישען פאָלק. דאָס יונגע פאָלק איז פערבלענדט געוואָרען פון יענע קינדערשע גלויבענס, וואָס זיינען געווען הלויך ביי אלע פעלקער וועו זיי זיינען נאָך יונג. נאָר נישט קוקענדיג אויף דער דאָזיגער פערבלענדעניש האָבען די אידען ניט געקענט זיך איננאנצען צוזאמישען מיט די ארומיגע פעלקער. אין דעם זכרון פון פאָלק האָבען נאָך געלעבט עראינערונגען וועגען זייער גלענצענדער פערגאנגענהייט, וועגען די פרומע און עהרליכע אבות, וועגען דער בעפרייאונג פון דער קנעכטשאפט פון מצרים און וועגען מעמד הר סיני. די געשיכטען פון די דאָזיגע געשעהענישען פלעגען איבערגעהן פון עלטערען צו קינדער און האָבען אונטערגעהאלטען דעם נייסט פון פאָלק אין שוועדע צייטען. די לויים און כהנים, וואָס האָבען נעריינט אין דעם משכן פון שלה, זיינען געווען די היטער

פון די אלטע רעליגיעזע טראדיציעס. די אמונה וואס זיי האבען געהאלטען איז ניט פערשוואונדען, נאר זי איז געלעגען בעהאלטען אונטער א צודעק פון נעצענדיעגסט. די דאזיגע אמונה האט זיך נאך גערארפט עגטוויקלען אין שפעטערע צייטען.

§40. די ערשטע שופטים. נאך יהושע'ס טויט, האט דאס אידישע פאלק, מיער פון די פיעל־יעהריגע מלחמות, געגארט נאך רוה און פריעדען. אבער די קריעגערישע פעלקער, וואס האבען געלעבט אויף די גרעניצען פון כנען, האבען ניט געלאזט די אידען נענים־טען קיין רוה, וואהרום זיי פלעגען מאכען אפטע אנפאלען אויף זייערע לענדרייען. צוערשט האבען זיך קיין כנען ארייגנעריסען די ארמים (סיריער) פון צפון און האבען אונטערדריקט די אידען אכט יאהר. דעמאלט איז אויפגעשטאנען עתניאל, דער עלטסטער פון שבט יהודה, און בראש פון א קליינער מחנה האט ער פער־טריבען די ארמאעישע גארניזאנען, וואס זיינען געשטעלט געווא־רען אין די אידישע שטעדט. די אידען זיינען דורכדעם שטארק ערמוטיגט געווארען און האבען אנגעהויבען זיך קלייבען אין נרוי־סע מאסען אונטער דער פאהן פון דעם העלד פון יהודה. דעמאלט איז עתניאל ארויסגעדרונגען מיט א גרויסען חיל אין סיריען, האט צושלאגען די ארמעער, האט געטויט זייער קעניג און בעפרייט דאס אידישע פאלק פון דעם פרעמדען יאך. נאכדעם האט א טייל פון די אידען אנערקענט עתניאל'ן פאר א שופט, אדער פיה־רער.

נאך עתניאל'ס טויט זיינען די אידען וויעדער געבליבען אהן א פיהרער. דער צאלרייכער שבט יהודה האט זיך איינגעשלא־סען אין זיין בעשיצטער, בערגיגער נחלה, אין דרום כנען, און האט זיך אבגעטיילט פון די איבעריגע שבטים. וועז די ארומיגע פעל־קער האבען גענוצט אז צווישען די אידען איז ניטא קיין אחדות האבען זיי וויעדער אנגעהויבען באאונרוהיגען דאס אידישע לאנד. די מואבים זיינען אריבער דעם ירדן, האבען פערכאפט די שטארט די בני בנימין געטראגען דעם יאך פון די מואבים, און האבען יריחו און אנדערע טיילען פון שבט בנימין. א לאנגע צייט האבען נעצאלט צינז זייער נרויזאמען קעניג ענלון. אבער ענדליך איז אין בנימין ערשיגען א מוטיגער העלד, דער שופט אהוד, וועלכער האט

בעוויזען פאלגענדע העלדישקייט. ער איז געקומען צו ענלון, דעם קעניג פון מואב, מיט'ן אויסרייד אז ער האט איהם איבערצוגעבען מתנות פון די אידען; און ווען אהוד איז געבליבען אליין מיט'ן קעניג, האט ער איהם דערשטאכען מיט'ן שווערד. דערנאך האט ער אויפגעקליבען א גרויסען חיל און האט אויסגע'הרג'עט אלע מואבים פון ירידו און האט זיי אויך פערטריבען פון די איבעריגע טיילען פון אידישען לאנד.

§41. דבורה הנביאה. אין דער צייט ווען די קריגערישע שבטים פון דרום (יהודה און בנימין), האבען זיך פערזיכערט געגען די אנפאלען פון פרעמדע, האבען די שבטים פון צפון (נפתלי, זבלון, ישכר, אשר) געמוזט פיהרען א קאמפף מיט די איינוואוינער פון לאנד. דער צפון־טייל פון כנען איז ניט בעזיעגט געווארען איננאנצען פאר יהושע'ן, און א סך כנענים זיינען געבליבען אין זייערע בעפעסטיגטע צווישען די אידען. די דאזיגע קליינע פעלקער האבען געהאסט די אידען, וועלכע האבען צוגענומען א גרויסען טייל פון זייער לאנד, און זיי האבען אויסגענוצט יעדע געלעגענהייט צו נעהמען נקמה פון זייערע בעזיעגער. דער קעניג יבין האט זיך געשטעלט בראש פון יענע פעלקער און אין א משך פון פיעל יאהרען האט ער גרויזאם געדריקט דעם שבט נפתלי און זבולן. זיין קריעגספיהרער סיסרא, וועלכער האט געהאט א גרוסען חיל און א סך אייזערנע רייטווענען, האט געהאלטען אין דער מורא די גאנצע אידישע בעפעלקערונג. א סך אידען פון די צפון־דינע שבטים זיינען געלאפען פון דעם שונא'ס דרוק אין דעם לאנד פון שבט אפרים.

אין יענער צייט האט אויפ'ן בארג אפרים געלעבט א קלוגע פרוי מיט'ן נאמען דבורה. זי איז געווען א נביאה, דאס הייסט א בעגייסטערטער מענש וואס רעדט אין דעם נאמען פון גאט. צו איהר פלעגט מען קומען נאך עצות און נאך משפט. זי פלעגט זיצען אונטער א פאלמע און לערנען און ריכטען דאס פאלק. ווען דבורה האט זיך דערוואוסט דורך די אנטלאפענע פון צפון וועגען די ליידען, וואס זייערע ברידער שטעהען־אויס פון סיסרא'ן, האט זי אננעהויבען וועקען דאס פאלק צו א פעראייניגטען קאמפף מיט די אונטערדריקער. דאן האט זי גערופען דעם קריעגער ב ר ק

פון שבט נפתלי און האָט איהם געהייסען ער זאָל זיך שטעלען בראש פון דער אידישער מחנה און געהן מלחמה האלטען מיט סיסרא'ן. אָבער ברק האָט איהר געזאָגט: אויב דו ווּעסט געהן מיט מיר ווּעל איך געהן." דבורה האָט געענטפערט: „גוט, איך ווּעל געהן מיט דיר, אָבער דאָס ווּעט דיין כבוד ניט גרעסער מאַכען, ווארום מען ווּעט זאָגען, אז א פרוי האָט געוואונען דעם זיעג אין דער מלחמה".

האָט ברק צוזאַמענגענומען א חיל פון צעהן טויזענד מאַן פון דעם שבט נפתלי, זבולון און אנדערע, און איז אוועק צום בארג תבור. ווען סיסרא האָט דערהערט אז די אידען האָבען זיך בעוואפנט האָט ער צוזאַמענגענומען זיין גאנצען פערד־חיל און האָט זיך געלאָזט צום טייך קישון, נעבען בארג כרמל. דאָ איז פאַרנעקומען אן ענטשיידענדע שלאַכט. סיסרא'ס חיל מיט זיינע שווערע קריעגסוועגען האָט זיך ניט געקענט פריי בעוועגען אין דער בערגיגער געגענד, בשעת ווען דער גרינגער אידישער פוס־חיל האָט איהם דערלאנגט איין קלאפ נאָכ'ן אנדערען. דער סוף איז געווען, אז דער שונא איז אינגאנצען צושלאָגען געוואָרען. סיסרא איז אנטלאָפען צופוס און האָט זיך בעהאלטען אין געצעלט פון י ע ל, די ווייב פון אן עלטסטען פון די קעניטען, וועלכע זיינען געווען פריינדליך צו די אידען. יעל האָט אויפגענומען סיסרא'ן מיט געמאכטער פריינדליכקייט, האָט איהם אָנגעטרונקען מיט מילך און איהם געראטען זיך לענגען אברוהען. און ווען ער איז איינגעשלאָפען האָט זי גענומען א שארפען פלאָקען פון געצעלט און האָט עס מיט א האמער אריינגעשלאָגען אין קאָפ דעם שלאָפענדען קריעגער. סיסרא איז געבליבען טויט אויפ'ן ארט. אויף אזא אופן זיינען די אידישע שבטים פון צפון בעפרייט געוואָרען פון דעם שווערען יאָך. אין תנ"ך איז געבליבען „דאָס ליעד פון דבורה", אין וועלכעי עס ווערט געשילדערט אין העלע בילדער די שטימונג פון פאָלק איי יענעם בעפרייאונגס־קריעג:

הערט אויס, איהר מלכים! פאַרנעהמט, איהר שרים!
איך זינג צו יהוה, צו גאָט פון ישראל. עס איז קיין פיהרער ניט געווען אין ישראל, ביז וואנען איך דבורה בין געקומען, ביז וואנען איך בין אויפגעשטאנען א מוטער אין ישראל. שטעה

אויף, ברק, און פאנג דיין פאנג, זוהן פון אבינועם. אָט קומען די קריעגער פון אפרים, נאָך זיי פון בנימין, פון זבולן זיינען געקומען פיהרער, פון יששכר — פירשטען אינאיינעם מיט דבורה'ן. נאָר ראובן צענערט. וואָם זשע הויערסטו, ראובן, צווישען די נעמארקען, צו הערען די נעשרייען פון די סטאדעם? ראובן איז זיך צו לאנג מישב. גלעד לייגט אין עבר־הירדן, נאָר וואָם זיצט דן אין זיינע שיפען? זבולן איז א פאלק, וואָם איז מקריב זיין לעבען אין שטרייט, נפתלי — אויפ'ן שלאכטפעלד. פון הימעל האָט מען מלחמה נעהאלטען, די שטערען פון זייערע שטענען האָבען מיט סיסרא'ן נעשטריטען. נעבענשט זאָל זיין צווישען פרויען יעל! וואסער האָט ער נעבעטען, מילך האָט זי נעגעבען. איהר לינקע האנד האָט זי נעשטרעקט צום צוואָק, איהר רעכטע — צום האמער. דורכ'ן פענסטערל קוקט און שמאכט די מוטער פון סיסרא: פארוואָם זאמען זיך די רייטער, וואָרום קומען ניט די רייטוועגען? און איהרע הארינטעם ענטפערען איהר: זיי האָבען דאָך פיעל רויב נענומען, צוויישען זיך די רויב צוטיילען, די רויב פון פארבענרייבע צייגען, נעוואנטען פאר די פרויען. אזוי זאָלען אונטערגעהן אלע פיינד דיינע, יהוה, און דיינע פריינד זאָלען שיינען ווי די זון אין איהר מאכט.

§42. גדעון. נאָך עטליכע צעהנדליג יאהר פון רוה איז פאר די אידען וויעדער אָנגעשטאנען א שווערע צייט. די וואנדערנדע שבטים, וועלכע האָבען געלעבט נעבען די גרעניצען פון כנען, האָבען אָנגעהויבען זיך ארויסרייסען אין לאנד און רויבען די אויסוואוינער. די מרינים פון מזרח און די האלב־וויילדע עמלקים פון דרום פלעגען „אנפליהען וויי די היישעריקען" אויף די אידישע נחלאות. זיי פלעגען ארויסדרינגען אהין אין צייט פון שניט, פלעגען וואנדערען איבער'ן לאנד אויף זייערע קעמלען און אויפשלאָגען זייערע נעצעלטען אין די ערטער וואו עס האָבען געוואוינט די ערד־ארבייטער. וואו זיי פלעגען קומען פלעגען זיי פערווייסטען די תבואות אויף די פעלדער, פערכאפען די פיה און אוועקפיהרען און מאכען א תל פון די פריעדליכע אייגוואוינער. די אידען פלעגען מוזען בעהאלטען זייער פערמעגען אין הייהלען און אין שפאלטען פון די בערג. די אידען האָבען אינגאנצען זייער מוט פערלאָרען.

אין יענער צייט האָט אין עפּרה, א שטאָדט אין מערב פון מנשה'ס נחלה, געלעבט א מאן מיט'ן נאָמען נדעון, א שטילער ערד־אַרבייטער, וועלכער האָט אָבער בעזעסען דעם מוט פון א קריעגסמאן. וועז די מדינים האָבען געהרג'עט זיינע עלטערע ברידער האָט זיך אין נדעון'ן אָנגעצונדען א פערלאַנג צו נעהמען נקמה פון די רויבער און בעפרייען זיין פאָלק. איינמאָל בייּ־ נאַכט — דערצעהלט דער תנ"ך — וועז גדעון האָט געדראָשען ווייַז אין דער שטיל כדי צו פערבאָרגען עם פון די מדינים, האָט זיך א מלאך פון גאָט בעווייזען צו איהם אוז איהם געזאָגט: „נעה אוז לייז אויס די אידען פון די מדינ'ישע הענד; דיך שיקט גאָט". נדעון האָט דערפיהלט א בענייסטערונג אין זיך אוז די ערשטע זאך האָט ער צושטערט דעם מזבח פון בעל, וואָס האָט נעהערט צו זיין פאָטער יואש, אוז אויף זיין אָרט האָט ער אויסגעבויט א מזבח צו יהוה. די איינוואוינער פון עפּרה, וועלכע האָבען געדיענט צום בעל, האָבען געזאָגט צו גדעון'ס פאָטער: „הרג'ע דיין זוהן דערפאר וואָס ער האָט צושטערט דעם מזבח פון אונזער גאָט". נאָר יואש האָט זיי געענטפערט: „דאַרפט איהר זיך איינשטעלען פאר בעל? וועט איהר איהם רעטען העלפען? אויב ער איז גאָט, דאַן זאָל ער זיך אָננעהמען פאר זיך אַליין אוז בעשטראָפען יענעם, וואָס האָט צושטערט זיין מזבח".

אין גיכען נאָכדעם האָט גדעון געזומען רופען דאָס פאָלק צו פערטיידיגען דאָס פאטערלאַנד. אויף זיין רוף האָבען אָבגע־ענטפערט טויזענדער קריעגער פון די שבטים מנשה, זבולן, אשר אוז נפתלי. די מדינ'ישע מחנות זיינען געשטאַנען מיט זייער לאַגער אין טאָל יזרעאל אוז האָבען פערוויסט דאָס לאַנד. גדעון האָט בעשלאָסען אָנצופאַלען אויף זיי פלוצלונג. ער האָט געלאָזט אויס־ רופען איבער זיין חיל: „ווער עס שרעקט זיך אוז האָט מורא, יע־ נער זאָל געהן אהיים!" ארום גדעון'ן איז געבליבען אַן אָבגעקלי־ בענע מחנה פון דריי הונדערט גבורים. בייּנאכט האָבען די אידי־ שע גבורים געזומען טראָמפייטען, אוז ברענענדיגע פאקעלען, וועל־ כע זיי האָבען בעהאלטען אין קרוגען. דאַן האָבען זיי זיך פלוצ־ לונג א וואַרף געטהאַן אויפ'ן שלאָפענדען לאַגער פון שונא, האָ־ בען ארויסגעוואָרפען די פאקעלען אוז געזומען שאַלען אין די

טראמפייטען און שרייען: „א שווערד פאר גאָט און פאר גדעון!“ די איבערראשטע מדינים האָבען זיך דערשראָקען פון די קולות פון די טראמפייטען און פון די פלאמען פון די פאקעלען, און האָבען זיך געלאָזט לויפען. די אידען האָבען זיי נאָכגעיאָגט און זיי צו־קלאפט. גדעון האָט צושיקט שלוחים צו אלע שבטים מיט א בע־פעהל צו פאננען די אנטלויפענדע. דער שטארקער שבט אפרים האָט זיך אויך אָננעשלאָסען אן דער מלחמה און האָט געוואונען גע־פאננען די פיהרער פון די מדינים. גדעון האָט זיך, ניט בענוגענט מיט פערטרייבען דעם שונא פון דעם אידישען לאנד, נאָר איז אויך מיט זיין חיל אריבער דעם ירדן און איז אריינגעדרונגען אין מדינ'ישע לענדער. דאָ האָט ער געפאננען די מדינ'ישע הערשער (זבח און צלמון) און האָט זיי געהייסען טויטען דערפאר וואָס זיי האָבען אמאָל גע'הרג'עט זיינע ברידער.

דער דאָזיגער גלענצענדער נצחון האָט בעריהמט געמאכט גדעון'ס נאָמען ביים גאנצען פאָלק. די אידען האָבען פערשטאנען, אז זיי וואָלטען געווען שטארק, וואָס זיי וואָלטען שטענדיג נעהאָט אזעלכע פיהרער און רעגיערער ווי גדעון, און די עלטסטע פון די וויכטיגסטע שבטים האָבען אנערקענט גדעון'ען פאר זייער שופט. זיי האָבען איהם פאָרגעלעגט ער זאָל זיך קרוינען פאר'ן אידישען קעניג. נאָר דער עניוות'דיגער פיהרער האָט געענטפערט: „ניט איך און ניט מיינע קינדער וועלען הערשען איבער אייך; נאָט איז אייער הערשער“.

§43. אבימלך. גדעון איז געשטאָרבען אין טיעפען עלטער, און האָט גלאָזען נאָך זיך א סך זיהן פון זיינע פיעל ווייבער. צוויישען זיי איז געווען איין זוהן, געבאָרען פון זיינער א דיענסט, וועלכע האָט געשטאָמט פון שכם. דער דאָזיגער זוהן, מיט'ן נאָ־מען אבימלך, איז געווען א גרויסער רודף אחר כבוד און ער האָט געוואָלט קריגען יענע קעניגליכע הערשאפט, פון וועלכער זיין פאָ־טער האָט זיך אָבגעזאָגט. האָט ער מיט דער הילף פון זיינע אָנ־הענגער גע'הרג'עט אלע זיינע ברידער, אויסער איינעם, דעם אינג־סטען, יותם, וועלכער איז אנטלאָפען. די איינוואוינער פון שכם האָבען אנערקענט אבימלכ'ן פאר א קעניג. וועז יותם האָט זיך דערפון דערוואוסט איז ער ארויף אויפ'ן שפיץ פון באַרג גריזים

און פון דאָרטען האָט ער געזאָגט דעם פאָלק א פראָכטפולען משל, וואו ער האָט פערגליכען די איידעלקייט פון גדעון'ען, וועלכער האָט זיך אָבגעזאָגט פון דעם קעניגליכען נאָמען, מיט דער זשערנעקייט פון אבימלכ'ן, וועלכער האָט דערגרייכט צו דיזען נאָמען דורך רציחות און פארברעכען. יותם האָט אזוי געזאָגט:

געגאנגען זיינען אמאל די בוימער פון וואלד צו זאלבען א קעניג איבער זיך און זיי האָבען געזאָגט צום איילבוים: קום קעניג איבער אונז! און דער איילבוים האָט זיי געענטפערט: צי דען וועל איך אויפהערען געבען מיין בוימאייל און וועל גיהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען די בוימער געזאָגט צום פייגענבוים: גיה דו קעניג איבער אונז. און געענטפערט האָט דער פייגענבוים: צי דען וועל איך אויפהערען געבען מיין זיסקייט און מיין געשמאקע זאפט, און וועל גיהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען די בוימער געזאָגט צום ווייגשטאק: גיה דו קעניג איבער אונז! און דער ווייגשטאק האָט זיי געענטפערט: צי וועל איך אויפהערען געבען מיין זאפט, וואָס דערפרעכט גאָט און לייט און גיהן זיך פארנעהמען מיט די בוימער? האָבען זיך די בוימער געוועגדט צום דאָרן: קעניג דו איבער אונז! און דער דאָרן האָט געזאָגט צו די בוימער: אויב איהר מיינט באמת מיך צו זאלבען פאר א קעניג איבער אייך, דאן קומט און שיצט זיך אין מיין שאָטען; און אויב ניט, וועט ארוים א פייער פון דעם דאָרן און וועט פערצעהרען די צעדער פון לבנון".

נאָר ניט לאַנג האָט דער גרויזאמער אבימלך געקעניגט. אין דריי יאָהר ארום זיינען די איינוואוינער פון שכם געוואָרען אונצופרידען פון זיין שלעכטער ממשלה און האָבען מורד געווען און איהם פערטריבען פון שטאָדט. און עס האָט זיך אָנגעהויבען א בלוטיגער ברודער־קריעג. אבימלך האָט געהאט א שלאכט מיט די מורדים נעבען שכם און האָט זיי מנצח געווען. ער איז אריין אין זיין אייגענער שטאָדט שכם אזוי ווי אין אן אויסגע'הרג'עט די איינוואוינער שטאָדט, האָט זי חרב געמאכט און אויסגע'הרג'עט די איינוואוינער. ארום טוויזענד מענער און פרויען האָבען זיך בעפעסטיגט אין דעם שטאָדטישען טהורם. האָט אבימלך אונטערגעצונדען דעם טהורם, און אלע מענשען וואָס האָבען זיך דארט געפונען זיינען

אומגעקומען אין פייער. דערנאָך האָבען אבימלכ'ס מחנות בעלא־
גערט די שטאָדט תבץ, וואו די איינוואוינער האָבען אויך געמאכט
אן אויפשטאנד און זיך אויך בעפעסטיגט אין א טהורם. דאָ האָט
א פרוי ארונטערגעוואָרפען פון שפיץ א שטיק מיהלשטיין אבימלכ'ן
אין קאָפ און האָט איהם צושפאָלטען דעם שארבען. אבימלך האָט
צוגערופען זיין וואפען־טרעגער און האָט איהם געזאָגט: ענטבלויז
דיין שווערד און טויט מיך, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אז א פרוי האָט
מיך נעטויט. דער וואפענטרעגער האָט ערפילט זיין בעפעהל און
אבימלך איז געשטאָרבען. אזוי האָט זיך נעענדיגט דער ערשטער
ניט נעלונענער פרוב אייניצופיהרען א קענינליכע הערשאפט צווי־
שען די פרייע אידישע שבטים, וואָס זיינען ניט געוואוינט געווען
צו א זעלבסטהערשאפט. *)

§44. יפתח. די פאסטוכער־שבטים, וועלכע האָבען גע־
לעבט אויפ'ן מזרח זייט פון ירדן האָבען געהאט שטענדיגע צווא־
מענשטויסען מיט דעם שכנ'ישען פאָלק עמון. דאָס דאזיגע פאָלק,
וואָס אמאָל האָט עס בעהערשט גאנץ גלעד, האָט נעקוקט אויף די
אידען וויי אויף פרעמדע זיעגער, און האָט נעזוכט אָבצונעהמען צו־
ריק די לענדערייען, וואָס די אידען האָבען פערנומען נאָך אין דער
צייט פון דעם אמורי'שען קעניג סיחון. עס איז נעקומען א צייט וועו
די עמונים זיינען נעוואָרען אזוי שטארק, אז זיי האָבען ניט נאָר
אונטערדריקט די אידען פון גלעד, נאָר זיי האָבען אפילו נעוואָגט
אריבערגעהן דעם ירדן און בעפאָלען די שבטים פון אינוועניגסטען
כנען. דעמאָלט האָבען זיך די עלטסטע פון גלעד פערזאמעלט און
בעשלאָסען צו האָלטען מלחמה מיט די אונטערדריקער. פאר זייער
הויפטמאן האָבען זיי אויסגעקליבען דעם העלדישען יפתח.

יפתח איז נעווען דער שטיפזוהן פון אן איינוואוינער פון גלעד.
זיינע שטיפברידער האָבען איהם פארטריבען פון זיין פאָטער'ס הויז
און האָבען איהם בערויבט פון זיין ירושה. דער בעליידיגטער יפתח
איז נעוואָרען אויפגעבראכט און איז אנטלאָפען, אין די דערביי־

*) דער נאָמען „אבימלך" האָט נאָך אן אנדער בעדייטונג. עס מיינט „דער פאָטער פון קעניג", ד. ה. דער גרינדער פון דער קעניגליכער הער־שאפט.

אינע סטעפעם און איז געווארען דער פיהרער פון א באנדע גזלנים. ווען די עמונים האבען אנגעהויבען שטארק דריקען די אידען זיינען די עלטסטע פון גלעד אוועק צו יפתח'ן און איהם געזאגט: „קום און זיי ביי אונז א פיהרער אין דער מלחמה מיט די עמונים". און יפתח האט זיי געענטפערט: „האט איהר רען ניט דערלאזט, אז מען זאל מיך ארויסטרייבען פון מיין פאטער'ס הויז? ווארום זשע זייט איהר געקומען צו מיר איצט ווען איהר זייט אין א צרה?" פונדעסטוועגען ווען די עלטסטע זיינען צו איהם שטארק צוגעשטאנען האט ער נאכגעגעבען און האט אנגענומען די פיהרערשאפט אין בער דעם אידישען חיל. קודם־כל האט ער געשיקט שלוחים צום קעניג פון עמון און געפאדערט אז ער זאל צוריקציהען זיינע מחנות פון גלעד־אבער דער קעניג פון עמון האט זיך ענטזאגט צו ערפילען יפתח'ס פאדערונג און האט געזאגט, אז די דאזיגע לענדער האבען גהערט צו די עמונים נאך איידער זיי זיינען פערנומען געווארען פון די אידען, וואס זיינען ארויס פון מצרים. דעמאלט איז יפתח ארויס מלחמה האלטען. מיט זיינע העלדישע מחנות איז ער בעפאלען די עמונים און האט אבגעהאלטען א גרויסען נצחון איבער זיי. די עמונים זיינען פערטריבען געווארען פון גלעד און זיי האבען מעהר ניט גהאט דעם מוט צו בעאונרוהיגען די אידען. דער זיעגרייכער יפתח איז מיט טריאומף ארייגעטראטען אין זיין געבורטסשטאדט מצפה־גלעד און איז אנערקענט געווארען אלס פיהרער אדער שופט פון זיינע לאנדסלייט.

מיט דעם דאזיגען נצחון איז אין זכרון פון פאלק פערבונדען געווען א שרעקליכע און אין דער זעלבער צייט טראגישע לענדע. דער תנ"ך דערצעהלט, אז איידער יפתח איז בעפאלען דעם שונא, האט ער א נדר געטהאן צו גאט, אז אויב גאט וועט איבערענטפערען דעם שונא אין זיינע הענד וועט ער, צוריקגעהענדיג אהיים, ברענגען צו איהם פאר א קרבן די ערשטע זאך וואס וועט איהם ארויסגעהן אנטקעגען פון זיין הויז. אבער ווען יפתח האט זיך נאך דער געוואונענער מלחמה אומגעקעהרט אהיים, איז די ערשטע צו קומען איהם אנטקעגען געווען זיין איינציגע טאכטער, א שעהנע יונגע מיידעל, וועלכע איז פרעהליך ארויס מיט א פויק אין די הענד מקבל פנים זיין איהר זיעגרייכען פאטער. ווען יפתח האט זי דערזעהן

האָט ער אין פערצווייפלונג אויסגעשריען: „אה, טאָכטער מיינע, דו האָסט מיך פערדאָרבען! איך האָב א נדר געטהאָן צו גאָט אז איך וועל איהם ברענגען פאר א קרבן די ערשטע זאך וואָס וועט ארויס־געהן פון מיין הויז מיר אנטקעגען, און איך קען ניט עובר זיין אויף מיין וואָרט!" און די מיידעל האָט געענטפערט: „פאָטער, אויב דו האָסט געגעבען א נדר צו גאָט, דאן טהו מיט מיר ווי דו האָסט צו־געזאָגט, נאָכדעם ווי גאָט האָט דורך דיר נקמה געגומען פון זיינע פיינד, די עמונים. נאָר איין בקשה האָב איך צו דיר: לאָז מיך אָב אויף צווויי חדשים, איך וועל ארויפגעהן אויף די בערג און דאָרט וועל איך צוזאמען מיט מיינע חבר'טעס בעקלאָגען מיין מיידעלשען לעבען". יפתח האָט געטהאָן איהר פערלאַנג און זיין טאָכטער האָט אין פערלויף פון צוויי מאָנאָטען געלעבט אין די בערג און דאָרט זיך געזעגענט מיט איהר יונג לעבען. דערנאָך האָט זי זיך אומגעקעהרט צו איהר פאָטער און ער האָט מקיים געווען דעם נדר וואָס ער האָט געגעבען. פון דעמאָלט אָן איז געווארען א מנהג, אז די יונגע אי־דישע מיידלעך פלעגען יעדען יאָהר געהן אין די בערג אויף פיער טעג צו בעקלאָגען יפתח'ס טאָכטער.

§45. שמשון הגבור. נאָכדעם האָט א נייער שרעקליכער פיינד אָנגעהויבען דריקען די אידען. דאָס זיינען געווען די פלשתים, וועלכע האָבען זיך בעזעצט אויפ'ן דרום־מערב גרענץ פון כנען אין די שטעדט עזה, אשקלון און אנדערע, וואָס זיינען געלעגען נאָהנט צום ים. דער שבט דן, וואָס האָט געלעבט אין שכנות מיט די פלשתים, האָט א סך געליטען פון די אָנפאָלען פון דעם דאָזיגען קריעגעריישען פאָלק, וויל ער האָט ניט געהאט קיין כח מיט איהם מלחמה צו האלטען. עס זיינען נאָר געבליבען די לעגענדען פון איין אידישען גבור, וועלכער האָט זיך איינער אליין נוקם געווען אָן די שונאים פאר זיין אונטערדריקטען פאָלק. דאָס איז געווען שמשון פון שבט דן. זיינע פרומע עלטערען האָבען איהם אין דער קינדהייט געהיי־ליגט פאר א נזיר צו גאָט, און אלם צייבען דערפון האָט ער זיך ניט געשאָרען די האָר, נאָך אין זיינע קינדערשע יאָהרען האָט ער ארויס־געווויזען אן אויסערגעווענליכע קראפט. שמשון האָט זיך אויסגע־קליבען א כלה פון צווישען די פלשתים, און איז איינמאָל געגאַנגען אין דער שטאָדט וואו זי האָט געוואוינט, אויפ'ן וועג האָט איהם

בעגעגענט א יונגער לייב, וועלכער האָט זיך געוואָלט ארויפוואַרפען אויף איהם, נאָר שמשון האָט א כאַפּ געטהאָן דעם לייב און איהם צוריסען מיט די הענט ווי א ציגעלע. אין גיכען האָט ער זיין גרויסען כח געלאָזט דערפיהלען די שונאים פון זיין פאָלק. אין אשקלון האָט שמשון אויסגעמעקט דריי הונדערט פוקסען, האָט צוגעבונדען ברענדיגע פאקעלען צו זייערע ווייד־לען, און האָט אָבגעלאָזען די פוקסען אויף די פֿלשתי׳שע פעלדער. אין דער צייט פון שניט. די גאנצע תבואה אויף די פעלדער איז פערברענט געוואָרען. שמשון האָט זיך בעהאלטען אין די בערג. די צורייצטע פֿלשתים זיינען בע־פאלען דעם שכני׳שען שבט יהודה און געפאָדערט מען זאל זיי ארויס־געבען שמשון׳ען. די בני יהודה האָבען זיך דערשראָקען און געזאָגט צו שמשון׳ען: „וואָם האָסטו אונז געטהאָן? ווייסטו דען ניט, אז די פֿלשתים הערשען איבער אונז? מיר וועלען דיך בינדען און אי־בערגעבען אין זייערע הענד". און מען האָט שמשון׳ען געבונדען די הענד מיט שטאַרקע שטריק און ארויסגעפיהרט פון דעם פעלזען־שפאלט, וואו ער האָט זיך אויפגעהאלטען. נאָר וען די פֿלשתים זיי־נען צוגענאַנגען איהם נעהמען האָט ער אָנגעשטרענגט זיינע כחות, האָט צוריסען די שטריק און איז אנטלאָפען. ניט האָבענדיג ביי זיך קיין געווער, האָט ער אויפ׳ן וועג אויפגעהויבען א קינבאק פון א טויטען עזל און דערמיט דערשלאָגען יערען פֿלשתי וואָם ער האָט בעגעגענט. אין קורצען נאָך דעם האָט שמשון געענטיגט אין דער פֿלשתי׳שער שטאָדט עזה. וען די איינוואויינער פון שטאָדט זיינען דערפון געוואָרען, האָבען זיי פערשפּארט די טויערען פון שטאָדט, און בעשלאָסען אויף מאָרגען אין דערפריה פאָנגען דעם גבור. נאָר שמשון האָט זיך אויפגעכאפט אין מיטען נאכט, און דער־זעהענדיג אז אלע וועגען זיינען פערשפּארט, האָט ער אויסגעריסען די טויערען צוזאמען מיט די זיילען און שלעסער און האָט זיי אויף די פלייצעס אוועקגעטראָגען אויפ׳ן שפיץ בארג.

שמשון׳ס גבורות האָבען איהם בעריהמט געמאכט צוויישען אלע אידען. אייניגע שבטים האָבען איהם אויסגעקליבען פאר זייער שופט. אָבער די פֿלשתים האָבען געזוכט א געלעגענהייט איהם אומ־צוברענגען. זיי האָבען זיך דערוואוסט, אז שמשון האָט ליעב א פֿלשתי׳שע פרוי מיט נאָמען דלילה. זיינען די פֿלשתי׳שע הארען

געקומען צו דער דאָזיגער פרוי און אי"הר נעזאָגט: „דערנעה ביי שמשון'ען אין וואָס בעשטעהט דער גרויסער כח זיינער און מיט וואָס מען קען איהם בייקומען, און מיר וועלען דיר דערפאר געבען צו טויזענד און הונדערט זילבערנע שקלים. דלילה איז צוגעשטאנען צו שמשון'ען ער זאָל איהר ענטדעקען דעם סוד פון זיין קראפט. נאָך פיעל בקשות האָט איהר שמשון דערצעהלט, אז פון קלייניוויז אויף האָט ער ניט געשאָרען זיינע האָר, און וועו מען זאָל אָבשערען זיינע לאָנגע האָר וועט ער פארלירען זיין קראפט. דלילה האָט דאָס איבערגענעבען צו די פלשתי'שע פירשטען און אליין האָט זי פאר־שלעפערט שמשון'ען און איהם אָבגעשאָרען זיינע לאָנגע האָר. דאָן האָט שמשון'ס העלדישע קראפט איהם פארלאָזען. די פלשתים האָ־בען נעכאפט שמשון'ען, האָבען איהם אויסגעשטאָכען די אויגען אוו א נעשמיערטען אין קייטען האָבען זיי איהם ארויפגעזעצט אין תפיסה אין דער שטאָדט עזה, וואו זיי האָבען איהם געצוואונגען צו מאָהלען תבואה אויף מיהלשטיינער.

לאָנג איז דער אידישער העלד געזעסען אין געפענגנים. נאָר מיט דער צייט זיינען איהם די האָר אָבגעוואקסען אוו זיין קראפט האָט זיך אָנגעפאָנגען אומצוקעהרען צו איהם. איינמאָל האָבען די פלשתי'שע הארען געמאכט א גרויסען יום־טוב אין דעם טעמפעל פון זייער שטאָם־נאָט דגון. זיי האָבען געהייסען ברענגען דעם בליב־דען שמשון'ען ער זאָל משמח זיין זיי אוו דעם פערזאמעלטען פאָלק. מען האָט שמשון'ען געבראכט אין דגון'ס טעמפעל, וועלכער איז געווען אָנגעפילט מיט מענשען. פיהלענדיג ווי דער המון מאכט זיך לוסטיג איבער איהם האָט דער בלינדער שטיל געבעטען צו גאָט: „דערמאָן זיך, גאָט, אָו מיר אוו גיב מיר קראפט כאָטש דעם לעצ־טען מאָל, איך זאָל זיך קענען נוקם זיין אין מיינע שונאים!" אוו די גאַנצע פריהערדינע קראפט האָט זיך אומגעקעהרט צום אידישען גבור. ער האָט זיך אייגעשפאָרט מיט זיינע מעכטיגע הענד אין די צוויי מיטעלסטע זייליען וואָס האָבען אונטערגעהאָלטען דעם דאָך פון טעמפעל אוו האָט אויסגעשריען: „תמות נפשי עם פלשתים! לאָמיר שטארבען צוזאמען מיט די פלשתים!" די זייליען האָבען זיך א וויעג געטהאָן אוו דער גאַנצער בנין איז אייגעפאָלען, דערדרי־קענדיג אויף טויט טויזענדער פלשתים אוו אויך שמשון'ען אליין.

זיין קערפער האָבען צוגענומען זיינע פרייַנד און איהם בענראָבען אין די קברים פון זיין פאַמיליע אין דעם לאַנד פון שבט דן.

§46. דער לעבענספיהר און די זיטען פון די אידען אין דער צייט פון די שופטים האָט זיך ווינציג אונטערשיידט פון די זיטען און מנהגים פון די איבעריגע כנענ׳ישע פעלקער. א טייל פון אידישען פאָלק האָט זיך פארנומען מיט ערד־ארבייט, און א טייל מיט פיהצוכט. מלאכות און האַנדעל זיינען נאָך ניט געווען פאר־שפרייט. איבראל זיינען די אידען געקומען אין בעריהרונג מיט אנ־דערע פעלקער, וועלכע האָבען געוואוינט סיי אין כנען גופא, סיי אויף די גרעניצען, און זיי האָבען איבערגענומען זייערע נעוועהנ־הייטען און אפילו זייערע פארמען פון גאָטעסדיענסט. דער פראָס־טער המון פון אידישען פאָלק האָט זיך ניט געקענט צוגעוועהנען צו דיענען א גאָט וואָס מען זעהט ניט און האָט זיך אפט נעבוקט צו בילדער, וועלכע זיינען געמאכט געוואָרען בלומרשט פארצוישטע־לען דעם אידישען גאָט. אפילו דער שופט גדעון, וועלכער האָט צו־שטערט דעם מזבח פון בעל, האָט אויסגענאָסען פון גאָלד א נע־שטאלט פון יהוה (אפור), האָט איהם אנידערגעשטעלט ביי זיך אין הויז, און דאָס פאָלק פלענט געהן זיך בוקען צו דעם דאָזיגען נעץ.

עס פלענט פאסירען, אז אפילו די לוים, די דיענער פון דעם אידישען גאָט, פלענען דיענען פאר די נעצען. איינער פון דעם שבט אפרים, מיכה, האָט אויסגעבויט פאר זיך א טעמפעל, וואו ער האָט אוועקגעשטעלט א גרויסען זילבערנעם נעץ און קלייניע הויזליכע נעצקעס (תרפים) און ער האָט דאָ געשטעלט א יונגען לוי צו דיע־נען ארום די אבגעטער. די לייכטגלויביגע מענשען פלענען געהן אהין, און דער פאלשער כהן פלענט זיי פאראויסזאָגען זייער מזל אין דעם נאָמען פון דעם נעץ (אראקעל). אין יענער צייט איז א טייל פון דעם שבט דן, וואָס איז געווען אונטערדריקט פון די פלשתים, געגאנגען זוכען ניי לאַנד זיך צו בעזעצען. די בני דן האָ־בען געשיקט פאראויס מרגלים אויסצוקוקען א געוויסע נעגענד אין צפון. אויפ׳ן וועג זיינען די מרגלים פארגאנגען אין מיכה׳ס טעמפעל צו פרעגען אויב זייער שליחות וועט מצליח זיין. דער אראקעל האָט זיי פאראויסגעזאָגט אז זיי וועלען מצליח זיין. און אזוי איז גראָד געשעהן: די בני דן האָבען איינגענומען די שטאָדט ליש, נעבען דעם

צפון גרעניץ פון פעניציען. דעמאָלט זיינען די בני דן געקומען און האָבען אַוועקגעריבט מיכה׳ס נעץ און איהם אַוועקגעפיהרט אַלס הייליגטום, צוזאַמען מיט דעם כהן, אין זייער נייער נחלה, וואו זיי האָבען אויסגעבויט פאר איהם א בעזונדער טעמפּעל. אזעלכע גע־צען־טעמפּלען האָבען זיך געפונען אויך ביי עטליכע אַנדערע אי־דישע שבטים. דעם משכן אין שלה פלענען בעזוכען בלויז וועניגע נעטרייע דיענער פון אידישען גאָט. מחמת דעם איז קיין אחדות ניט געווען אין פאָלק. דער צוזאַמענבונד צווישען די שבטים איז אָבגע־שוואכט געוואָרען און ניט זעלטען פלענען אפילו פאָרקומען צווי־שען זיי אומגליקליכע מחלוקות.

איינמאל איז צווישען זיי פאָרגעקומען אזא שרעקליכער ברו־דער־קריעג דורך וועלכען עם איז שיער ניט אומגעקומען א גאַנצער אידישער שבט, דער שבט בנימין. אין דער שטאָדט גבעה האָט זיך אָבגעשטעלט אויף נאכטלענער א דורכרייזענדער לוי מיט זיין פרוי. אייניגע פון די דאָרטיגע איינוואוינער, אויסגעלאָסענע מענשען, האָ־בען אַרומגערינגעלט דאָם הויז, וואו דער לוי האָט זיך אָבגעשטעלט, האָבען מיט גוואַלד אַוועקגעפיהרט זיין פרוי און זי שענדליך בע־האַנדעלט. אויף מאָרגען האָט דער לוי געפונען זיין פרוי א טויטע נעבען דער טיהר פון זיין הויז. האָט ער גענומען א מעסער און צו־שניטען דעם קערפער אויף צוועלף שטיק, און צושיקט איבער די שטעדט פון די צוועלף אידישע שבטים, כדי אלע זאלען וויסען וואָס פאר א רציחה די איינוואוינער פון גבעה האָבען אָבגעטהאָן. די אי־דען זיינען אריין אין גרויס צאָרן און האָבען בעשלאָסען צו בעשטראָ־פען די שולדיגע. מחנות פון אלע שבטים, בעזונדערס פון אפרים, זיינען אריינגעטראָטען אין דער נחלה פון שבט בנימין און האָבען געפאָדערט מען זאל זיי אַרויסגעבען די רוצחים פון גבעה, כדי זיי צו בעשטראָפען. אָבער די בני בנימין האָבען דערויף ניט מסכים געווען. דעמאָלט האָבען די אידען זיך געגעבען א שבועה ניט צו געבען זייערע טעכטער פאר ווייבער צו די זיהן פון שבט בנימין און אויף אזא אופן נעהמען נקמה פאר דעם פערגאָסענעם בלוט. און עם האָט אויסגעבראָכען א שוידערליכער ברודער־קריעג. זייענדיג גע־שיקטע שיסער האָבען פון אָנפאָנג די בני בנימין מנצח געווען, נאָר סוף כל סוף האָבען זיי ניט געקענט ביישטעהן דעם צאָלרייכען

פעראייניגטען חיל פון די אידען. טויזענדער מענשען פון שבט בנימין זיינען גע׳הרג׳עט געוואָרען און זייערע שטעדט זיינען פערניכטעט געוואָרען דורך פייער.

נאָך דער מלחמה האָבען זיך די אידען פערזאַמלט אין בית־אל. און עס האָט זיי אָנגעהויבען באַנג טהאָן וואָס אזוי פיעל פון זייערע ברידער פון שבט בנימין זיינען אומגעבראַכט געוואָרען. „צי דען — האָבען זיי נעזאָגט — זאָל געמינערט ווערען א גאַנצער שבט פון ישראל?" און זיי האָבען נענומען טראַכטען מיטלען ווי אזוי צוריק אויפריכטען די לעבענגעבליבענע פון שבט בנימין. א סך יונגע לייט פון בנימין האָבען ניט געקענט חתונה האָבען, מחמת א גרויסע צאָל מיידלעך פון דעם אומגליקליכען שבט זיינען אומגעקומען אין דער מלחמה, און די איבעריגע אידען האָבען ניט געקענט ברעכען זייער שבועה וואָס זיי האָבען געשוואָרען ניט אויסצוגעבען זייערע טעכטער פאַר די זיהן פון דעם פערזינדיגטען שבט. דעמאָלט האָבען די עלטסטע פון פאָלק געזאָגט צו די בחורים פון שבט בנימין: „יעדען יאָהר קומט פאַר א יום־טוב אין שלה; געהט אהין, באַהאַלט זיך אין די ווייגערטנער, און ווען איהר וועט דערזעהן ווי די שטאָדטישע מיידלעך געהען ארויס צאנצען אין קאַראָהאָד זאָלט איהר ארויסלויפען פון אייערע בעהעלטענישען און יעדער איינער פון אייך זאָל זיך כאַפען איינע פון זיי, און געהן אין זיין לאַנד". די בני בנימין האָבען אזוי געטהאָן. זיי האָבען געפאַנגען מיידלעך אין שלה און האָבען מיט זיי חתונה געהאַט און האָבען זיך וויעדער בעזעצט אין פאַמיליעס אין זייער נחלה. עס איז אויסגעקומען אזוי, אז אי דער שבט בנימין איז גאַנץ געבליבען, אי די אידען האָבען געהאַלטען זייער שבועה, וואָרום דאָס פאָלק האָט ניט ג ע ג ע ב ע ן זיינע טעכטער, נאָר די בני בנימין האָבען זיי אליין נענומען.

§47. עלי הכהן. די בעסערע מענשען פון אידישען פאָלק האָבען געשטרעבט צו פערשטאַרקען אין איהם דעם רייגעס גלויבען און גוטע מדות און איהם פאַרהיטען פון אויסמישען זיך מיט די נעצענדיעגער. אייגער פון די איז נעווען עלי, פון דער משפחה פון די כהנים, וועלכער איז נעווען כהן גדול אין דעם משכן אין שלה. אין פערלויף פון פערציג יאָהר האָט ער פערוואַלטעט די אידען פון

מיטעלען כנען, צווישען וועלכע דער שבט אפרים האָט פערנומען דעם ערשטען אָרט. זייענדיג דער עלטסטער פון דעם משכן אין שלה האָט עלי נעהאט די מענליכקייט צו ווירקען אויף די מתפללים, וואָס פלענען קומען אהין פון פערשיידענע ערטער. ער האָט אין זיי נעוועקט דעם גלויבען אין אן איינציגען גאָט און א פעראכטונג צום נעצענדיענסט, און אָפטמאל פלענט ער זיי אויפמונטערען און בענשען צום קאמפף מיט די פרעמדע אונטערדריקער. איבערהויפט די פלשתים. א לאנגע צייט האָט זיך דער דאָזיגער קאמפף נעפיהרט מיט ערפאָלג פאר די אידען און די פלשתים האָבען ניט נעקענט אבנעהמען קיין נייע לענדער ביי זיי. נאָר וועגן עלי איז נעווארען אלט און שוואך און האָט נעראַרפט איבערנעבען די פיהרערשאפט אין די הענד פון זיינע זיהן האָט די לאנע אנגעהויבען ווערען ערגער. די זיהן פון דעם אלטען כהן, חפני און פנחס, האָבען ניט נעהאט די מעלות פון זייער פאָטער. זיי האָבען ניט נעטהאָן זייער פליכט אלס כהנים צום פאָלק, זיי האָבען נאָר נעזוכט צו נעהמען וואָס מעהר מתנות פון די מתפללים, האָבען זיך אריינגעלאָזט אין פערנעניגענס און מיט זייער לעבען האָבען זיי נעגעבען א שלעכטען ביישפיעל צום פראָסטען פאָלק.

אין יענער צייט האָט זיך אויף די אידען אנגערוקט א גרויס אומגליק. די פלשתים האָבען אלץ מעהר און מעהר נעגומען אנפאלען אויף די לענדער פון אפרים. די פראיניגטע חילות פון עטליכע אידישע שבטים זיינען ארויסגעטראָטען נעגען דעם שונא, וואָס זיין הויפט־לאָגער האָט זיך נעפונען אין אפקה. די עלטסטע פון פאָלק האָבען נעראטען צו נעהמען דעם ארון־קדש פון דעם משכן אין שלה און טראָגען איהם פאָראויס פון די אידישע קריעגער, כדי צו אונטערגעבען זיי מוט. וועו מען האָט נעבראכט דעם ארון אין דעם אידישען לאָגער האָבען זיך די פלשתים דערשראָקען: זיי האָבען מורא נעהאט, אז דאָס הייליגטום פון אידישען גאָט וועט ברענגען אויף זיי א מפלה. זיי האָבען דעריבער צונויפגענומען אלע זייערע כחות און נעקעמפפט מיט נרויס פערצווייפלונג. און דאָס אידישע חיל איז נעשלאָגען נעווארען פאר'ן שונא און האָט פערלאָרען אויפ'ן שלאכטפעלד דרייסיג טויזענד מאן. צוויישען די נע'הרג'עטע זיינען אויך נעווען עלי'ס צוויי זיהן, חפני און פנחס. איבערהויפט האָט

נעמאכט זעהר א שווערען איינדרוק אויפ'ן פאלק דאס וואס די פלשתים האבען געגומען געפאנגען דעם הייליגען ארון. איין אידישער קריעגער איז געקומען צולויפען פון שלאכטפעלד קיין שלה; זיינע קלײדער זיינען געווען אויף איהם צוריסען און ער איז געווען אינגאנצען בערעקט מיט שטויב. עלי הכהן איז געזעסען ביי די טויערען פון שטאדט און האט מיט אונגעדולד געווארט אויף ידיעות פן דעם שלאכטפעלד. דער קריעגער איז שנעל צוגעלאפען צו איהם און געזאגט: „די אידען זיינען אנטלאפען, און א גרויסע אויסשלאכטונג איז געווען אין פאלק, און דיינע צוויי זיהן זיינען געשטארבען, און דער הייליגער ארון פון גאט איז געגומען געווארען געפאנגען". געטראפען פון דער שרעקליכער נאכריכט איז דער זקן ארונטערגעפאלען פון שטוהל און האט זיך צובראכען דעם געניק און איז אויפ'ן ארט געשטארבען.

דערווייל האבען די פלשתים, זייענדיג ערמוטיגט פון זייער נצחון, זיך געגומען רוקען טיעפער אין לאנד אריין און האבען זיך ארייngעגריסען אין דער הייליגער שטאדט שלה. זיי האבען צושטערט די שטאדט און איהר הייליגען משכן, וואס האט עקזיסטירט נאך פון יהושע'ס צייטען. פון דעמאלט אן האט די אפרים'שע שטאדט שלה אויפגעהערט צו זיין דער רעליגיעזער צענטער פון אידישען פאלק און דער שבט אפרים פערלארען זיין פריהעריגע אויבערשאפט צווישען די אידישע שבטים. די לאגע פון די אידען איז געווען זעהר א שווערע. די פלשתים האבען זיי געדריקט, האבען אוועקגעשטעלט גארניזאנען אין זייערע שטעדט און ניט ערלויבט די אייכוואוינער צו האבען ביי זיך כלי־זין. אין דער דאזיגער טרויעריגער צייט, וען דאס אידישע פאלק האט אויסגעזעהן אינגאנצען הילפלאז, איז אויפגעשטאנען א בעגייסטערטער מענש, וועלכער האט אויפגעמונטערט זיינע דערשלאגענע ברידער און זיי געוועקט צום העלדישען קאמפף צו בעפרייען דאס פאטערלאנד.

§48. שמואל. נאך אין יענע טעג וען עלי האט זיך גענפונען ביים משכן אין שלה, איז אויפגעקומען אהין א יונגע פרוי פון האט זיך געשטעלט אין א ווינקעל און האט שטיל אן היים מתפלל געווען צו גאט. די דאזיגע פרוי האט געהייסען חנה און געווען איז זי דיי וויב פון א לוי מיט'ן נאמען אלקנה פון

דער שטאדט רמה. חנה איז געווען אן עקרה און איהר געבעט איז געווען אז גאט זאל איהר שענקען א זוהן; און זי האט א נדר געטהאן צו אבגעבען איהר צוקונפטיגען זוהן אין משכן ער זאל דארט זיין גאנץ לעבען דיענען פאר גאט. אין גיכען האט חנה געבארען א זוהן און זי האט איהם א נאמען געגעבען שמואל. וועז דאס קינד איז אנטוועהנט געוואָרען האט איהם די מוטער אוועקגעפיהרט אין דעם משכן אין שלה און האט איהם אבגעגעבען אונטער דער השגחה פון עלי הכהן. זיינע יונגע יאהרען האט שמואל פערבראכט אין שלה און האט גערייעט אין דעם משכן און געטהאן אלע ארבייטען וואס די לויים, נאר מיט זיינע גייסטיגע מעלות איז ער געשטאנען פיעל העכער פון זיינע חברים. ער האט גוט געקענט אלע הייליגע זאגען פון פאלק און משה'ס תורה, און האט געטרוימט וועגען דעם, אז דאס גאנצע פאלק זאל דורכגענומען ווערען מיט דער דאזיגער הויכער לעהרע. און שמואל'ן האט זיך געדוכט אז ער איז עס טאקע בערופען געוואָרען ארויפצופיהרען זיינע בלאנדזשענדיגע פאלקס־ברידער אויפ'ן וועג פון אמת'ן גלויבען. ער האט געפיהלט אין זיך דעם גייסט פון א נביא. ניט איינמאל האט זיך איהם אין דער שטיל־קייט פון דער נאכט געדוכט, אז ער זעהט וואונדערליכע זעהונגען; פון די אינוועניגסטע חדרים פון דעם משכן האט זיך צו איהם דער־טראגען די שטימע פון גאט, וואס האט איהם אנגעזאגט אז עס דאר־פען קומען שווערע ליידען אויפ'ן פאלק. און שמואל האט נאך מיט זיינע אויגען געזעהן די דאזיגע ליידען פון זיין פאלק. ער האט גע־זעהן די מפלה פון די אידען אין דער מלחמה מיט די פלשתים ביי אפקה, ער האט געזעהן ווי דער ארון איז געפאנגען געוואָרען, ער האט געזעהן דעם טויט פון עלי הכהן און די צושטערונג פון שלה. וועז דער משכן פון שלה איז צושטערט געוואָרען האט זיך געענדיגט די לויי'שע דיענסט פון שמואל'ן, נאר דעמאלט האט זיך ערשט אנגעפאנגען זיין פיעל בריייטערע ארבייט אלס לעהרער און נביא. ער איז געגאנגען איבער'ן לאנד און מיט זיינע דרשות האט ער גערו־פען דאס פאלק צו פראאייניגונג. „קעהרט זיך אום מיט'ן גאנצען האַרצען צו גאט — האט ער געזאגט — דערווייטערט פון זיך די פרעמדע געצען, דיענט נאר צו אונזער גאט און דעמאלט וועט ער

אייך רעטעל פֿון דיַ העלֶר פֿון די פּלשתים". דאָס פּאָלק האָט זיך שטאַרק צוגעהערט צו די רייד פון שמואל'ן.

נאָך עלי'ס טויט איז שמואל געוואָרען דער שופט איבער די ווידטיגסטע אידישע שבטים. אזוי ווי דער משכן פון שלה איז געוואָרן חרב פּלעגט שמואל צונויפקלייבן דאָס פּאָלק צו דיענען נאָט אין דער שטאָדט מצפה פון שבט בנימין. וואָן די פּלשתי'שע מלכים האָבען דערהערט, אז די אידען פערזאַמלען זיך אין מצפה זיינען זיי אַוועק אַהין מיט א גרויס חיל. די אידען האָבען זיך דערשראָקען, אָבער שמואל האָט זיי מיט זיינע רייד געוועקט צום קאַמפף מיט די שונאים און האָט זיי אריינגענעבען בטחון אין נאָט. בעגייסטערט פון שמואל'ס וואָרטער זיינען די אידען אַרויסגעטראָטען פון מצפה און זיינען מוטיג בעפאָלען דעם פיינדליכען חיל און האָבען איהם צושלאָגען. דעמאָלט האָבען די פּלשתים געמאַכט שלום מיט די אידען און האָבען זיי אומגעקערט די פערכאפּטע שטעדט. דעם נעפאַנגענעם ארון האָבען זיי נאָך פריהער צוריקגעקערט, וואָרום וויַ דער' תנ"ך דערצעהלט זיינען זיי אויסגעשטאַנען פון איהם א סך צרות: אזוי שנעל ווי דער ארון איז נעבראַכט געוואָרען אין לאַנד פון די פּלשתים האָבען זיך דאָרט פערשפּרייט קראַנקהייטען, און די איינוואוינער האָבען געפאָדערט מען זאָל וואָס שנעלער צונעהמען דאָס הייליגטום פון דעם אידישען גאָט און דערמיט שטילען זיין צאָרן. אויף אזא אופן האָבען די אונרוהען און די מלחמות אויפגעהערט אויף א צייט און דאָס פּאָלק האָט, אונטער דער פיהרערשאפט פון שמואל'ן, אָנגעהויבען לעבען רוהיגער.

שמואל האָט געלעבט אין זיין געבורטסשטאָדט רמה, נאָר ער פלעגט אויך ארומרייזען איבער אַנדערע שטעדט, וואוהין דאָס פּאָלק פלעגט זיך פערזאַמלען צו דיענען גאָט. נאָך דער צושטערונג פון שלה האָבען די אידען ניט געהאט קיין אלגעמיינעם טעמפּעל. די כהנים און די לויים האָבען זיך צושפּרייט איבער'ן גאַנצען לאַנד. עלי'ס אייניקעל, אחיטוב, האָט נערעטעט א טייל כלים פון דעם משכן פון שלה און איז דערמיט אַנטלאָפען אין דער שטאָדט נב און האָט דאָרט אויסגעבויט א קליינעם צייטווייליגען טעמפּעל. דער הייליגער ארון, וואָס די פּלשתים האָבען אומגעקערט, איז נעשטאַנען אין א טעמפּעל אין קרית־יערים. עס זיינען נאָך נעווען מזבחות

אין בית־אל, מצפה און גלגל. די דאזיגע אלע ערטער, וועלכע האבען זיך נעפונען אין דער נחלה פון דעם שבט בנימין אדער ארום זיינע גרעניצען, פלעגט שמואל בעזוכען יעדען יאהר; ער פלעגט לערנען דעם פערזאמעלטען פאלק, פלעגט משפט'ן צווישען זיי, פלעגט פראווען גאטעסדיענסט און ברענגען קרבנות אויף די מזבחות צוזאמען מיט די לויים. אויסער דעם פלעגט שמואל צוגרייטען יונגע לייט פאר לעהרער צו ערציהען דאם פאלק אין דעם ריינעם גלויבען. די דאזיגע לעהרער האבען זיך געוראפען בני־נביאים. אין זייערע דרשות פלעגען זיי מיט בעגייסטערונג רופען דאם פאלק צו אינווענדיגסטער אויפלעבונג. דורך דער דאזיגער בריטער ארבייט פון די געטרייע לעהרער פון פאלק האבען זיך די אבגעזונדערטע אידישע שבטים ביסלעכווייז אנגעהויבען צונויפגיסען אינאיינעם; זיי האבען זיך דערפיהלט אלס טיילען פון איין פאלק.

§49. די ערוועהלונג פון א מלך. וועז שמואל איז אלט געוואָרען האבען די דרויסענדינע שונאים אויף דאם ניי אנגעהויבען שרעקען די אידען. די פלשתים האבען בעגייט זייערע אנפאלען אויף די מערב נעגענדען; די עמונים האבען נענומען בעאונרוהיגען די אידען אויפ'ן מזרח־זייט פון ירדן. דעמאלט איז ביי די אידען צייטיג געוואָרען דער גערואנק, אז עס איז ניט גוט צו זיין אהן א פיהרער און אז עס איז נויטיג אויסצוקלייבען א מלך, וועלכער זאל פיהרען דאם פאלק אין די מלחמות מיט זיינע פיינד.

און די עלטסטע פון די אידען זיינען געקומען צו שמואל'ן אין רמה און האבען צו איהם געזאגט: „אט ביזטו שוין אלט געוואָרען און דיינע זיהן זיינען ניט פעהיג צו פערוואלטען איבער'ן פאלק; דעריבער מאך איבער אונז א קעניג, וועלכער זאל הערשען איבער אונז, אזוי ווי עס פיהרט זיך ביי אנדערע פעלקער". דער גרייזגרויער נביא האט זיך לכתחלה פערוואונדערט פון אזא בקשה. ער איז געוועהנט געוואָרען מיט דעם גראנק, אז אידען זיינען א פאלק וואס איז אויסדערוועהלט פון גאט, אז גאט איז זייער קעניג און אז זיי דארפען זיך אין אלץ אונטערשיידען פון אנדערע פעלקער; און דא קומען זיי פלוצלינג און פערלאנגען א קעניג און ווילען דוקא זיין מיט אנדערע פעלקער גלייך. „ווייסט איהר — האט שמואל געזאגט צו די עלטסטע — וואס עס וועט זיין ווען איהר וועט מאכען

א קעניג איבער זיך? ער וועט נעהמען אייערע זיהן פאר קריעגער, און וועט זיי מאכען פאר זייגע רייטער, און וועט זיי צווינגען צו מאכען פאר איהם געווען און קריעגספוועגען. דער מלך וועט צו־נעהמען אייערע טעכטער, זיי זאלען פאר איהם קאכען, בראטען און באקען זיינע שפייזען. ער וועט פערנעהמען אייערע בעסטע פעל־דער, וויינגערטנער און סערער און וועט זיי צוטיילען צווישען זיינע דיענער. ער וועט נעהמען מעשר פון אייערע שאף און איהר אליין וועט זיין קנעכט צו איהם. דעמאלט וועט איהר וויינען אויף אייער קעניג, וועלכען איהר האט אליין אויסגעקליבען; אבער נאט וועט ניט ענטפערען אויף אייער געוויין!" אבער אלע שמואל'ס טענות האבען ניט געהאלפען; די עלטסטע זיינען בעשטאנען אויף זייערס, אז אצינד איז נויטיג א קעניג, וועלכער זאל פיהרען די אידען אין די מלחמות און בערוהיגען דאם לאנד. און דער נביא האט זיך אונ־טערגענעבען דעם וויללען פון פאלק. ער האט גענומען זוכען א מענ־שען, וועלכער זאל קענען וועדען דער פיהרער פון פאלק אין יענער שוועדער צייט. און אין ניכען האט זיך אזא מענש געפונען.

אין יענער צייט האט אין דער שטאדט נבעה, אין שבט בנימין, געלעבט אן ערד־ארבייטער מיט זיין פאמיליע, מיט'ן נאמען קיש. קיש האט נעהאט א זוהן, וועלכער האט נעהייסען שאול און וועל־כער איז געווען א שטארקער און העלדישער מאן, און איז געווען דורכגעדרונגען מיט א פלאמענדיגער ליעבע צו זיין פאלק. צוגלייך מיט די אנדערע מיטגליעדער פון דער פאמיליע, האט שאול נעא־קערט די ערד און געפאשעט פיה. איינמאל זיינען ביי קיש'ן פער־פאלען געווארען זיינע עזלען, און שאול האט זיך אוועקגעלאזט זיי זוכען. אונטערווענס איז ער פערגאנגען צו שמואל הנביא צו פרע־גען ביי איהם אויב זיין וועג וועט בעגליקען. אין דער צייט פון זיין שמועס מיט שמואל'ן, האט דעם נביא אויפגעשיינט א נעדאנק אז אט דער ערד־ארבייטער, וועלכער איז שטארק אין קערפער און אין גייסט, איז פאסיג צו זיין דער קעניג פון די אידען. „טראכט ניט מעהר וועגען די פערפאלענע עזלען, — האט שמואל צו איהם נע־זאגט, — דיך ערווארט אן אנדער מערכה צווישען דעם אידישען פאלק". און דער נביא האט געזאלבט שאול'ן פאר א קעניג איבער די אידען און האט איהם אבגעלאזט אהיים. וועז שאול האט זיך

אומגעקערט אין גבעה, האָט ער אָננעטראָפען א גרופע בעגייסטער־טע יונגע נביאים, און צווישען זיי „איז ער געוואָרען אן אנדער מענש און האָט אליין אָננעהויבען נביאות זאָגען", אז עם איז נע־קומען די צייט צו בעפרייען דאָס פאָלק פון דעם פרעמדען יאָך.

אין גיכען האָט שמואל פעררופען א פאָלקס־פערזאַמלונג אין מצפה צו אויסקלייבען א מלך. די וואָהל איז געפאַלען על־פי גורל אויף שאול'ן, דעם זוהן פון קיש. מען האָט געמוסען זוכען דעם נייי־ערוועהלטען מלך און מען האָט איהם געפונען זיך בעהאַלטענדיג ערגעץ צווישען די כלים. מען האָט שאול'ן ארויסגעפיהרט פון זיין בעהעלטעניש, און מען האָט דערזעהן אז ער איז מיט א קאָפּ הע־כער פון גאנצען פאָלק. וועז ער האָט זיך בעווייזען, האָבען אוים־געבראָכען הילכיגע געשרייען: יחי המלך! (לעבען זאָל דער קעניג!) נאָר א טייל איז ניט געווען צופריעדען מיט שאול'ן און האָט גע־זאָגט: „צי וועט אזא מענש אונז רעטען?" כדי ער זאָל געווינען דעם צוטרוי פון גאנצען פאָלק איז נויטיג געווען אז שאול זאָל פריהער בעווייזען עפּים א העלדישע טהאָט לטובת דעם פאָטער־לאנד. און שאול איז אוועק מיט א מחנה חיל אין זיין אייגענער שטאָדט גבעה, און האָט זיך געמוסען גרייטען צו א מלחמה מיט די פרעמדע פיינד, וועלכע האָבען געדריקט די אידען פון אלע זייטען.

§50. דער ערשטער נצחון. אין יענער צייט האָבען די עמונים שטארק געדריקט די אידען אין מזרח־זייט פון ירדן. נחש, דער קעניג פון עמון, האָט בעלאגערט די שטאָדט יבש און גלעד. די אידען וואָס האָבען דאָרט געוואוינט זיינען שוין געווען גרייט זיך אונטערצוגעבען צו נחש'ן און האָבען געבעטען ער זאָל שליסען מיט זיי א בונד און זיי ניט טשעפען, נאָר דער עמונ'ישער קעניג האָט זיי מיט פעראכטונג געענטפערט: „איך וועל מיט אייך שליסען אזא מין בונד: איך וועל אויסשטעכען ביי יעדען איינעם פון אייך דאָס רעכטע אויג, און איך וועל דערמיט מאכען צו שאנד דאָס אי־דישע פאָלק". די דערשראָקענע איינוואוינער פון גלעד האָבען גע־שיקט שלוחים צו זייערע ברידער אויף יענער זייט ירדן און געבעטען הילף. דאָס פאָלק האָט געהערט די רייד פון די שלוחים און האָט געווויינט אויפ'ן קול. וועז שאול איז געקומען אהיים פון פעלד און האָט דערהערט דעם געווין האָט ער געפרעגט וואָס דא־ כעטייט.

וועז מען האָט איהם דערצעהלט וועגען דער לאַע פון די אומגליק־ליכע איינוואוינער פון גלעד האָט ער בעשלאָסען גלייך צו געהן זיי צו הילף. ער האָט געזומען א פּאָר קעלבער, האָט זיי צושניטען אויף שטיקער און די שטיקער האָט ער צושׂיקט איבער'ן גאנצען לאנד און האָט געלאָזט אויסרופען: „אזוי וועט געטהאָן וועדען מיט די פיה פון יעדען איינעם, וואָס וועט ניט גיהן אין מלחמה נאָך שאול'ן און שמואל'ן". דאָס פאָלק איז אויפגערודערט געוואָרען און אין א קורצער צייט האָט זיך ארום שאול'ן צונויפגעקליבען א גרויסער חיל. מיט דעם דאָזיגען חיל איז שאול פלוצלינג בעפאלען די עמונים, האָט זיי צושלאָגען און בעפרייט די בעלאגערטע איינוואוינער פון יבש.

נאָך דעם דאָזיגען נצחון האָבען אלע איידען מיט שמחה אנ־ערקענט שאול'ן פאר'ן מלך און האָבען געמאכט א גרויסען יום טוב אין גלגל לכבוד זיין אַרויפטרעטען אויפ'ן טראָהן. דאָ האָט זיך שמואל הארציג געזעגענט מיט'ן פאָלק, וועלכען ער האָט אזוי לאנג פערוואלטעט. „זאָגט עדות פאר גאָט און פאר זיין געזאלבטען קעניג — האָט דער אלטער נביא גערעדט צום פאָלק — וועמעס אָקס האָב איך גענומען, און וועמעס עזעל האָב איך גענומען און וועמען האָב איך בערויבט און וועמען האָב איך אונטערדריקט, און ביי וועמען האָב איך גענומען שחד?" און דאס פאָלק האָט אין איין קול אויס־גערופען: „ניין, דו האָסט אונז קיינמאל ניט בערויבט און קיין־מאל ניט אונטערדריקט!" דערנאָך האָט שאול געהאלטען א רעדע אין וועלכער ער האָט אָנגעזאָגט דעם מלך און דאָס פאָלק זיי זאָלען אָבהיטען די געזעצען פון גאָט. דער אלטער נביא האָט מבטיח גע־וען אז ער וועט אויך אין דער צוקונפט גאָט בעטען פאר'ן פאָלק און וועט אויך וויטער בלייבען זיין גייסטיגער פיהרער.

זעקסטער קאפיטעל.

שאול׳ס קעניגען.

(1055—1067 פאר קריסטל. צייטר.)

§51. די מלחמה מיט די פלשתים. די ערשטע צוויי יאָהר פון שאול׳ס קעניגען זיינען אוועק אויף צונויפשטעלען א גוטען און בעשטענדיגען חיל. ער האָט געגרינדעט א שטענדיגע מחנה פון דריי טויזענד נעקליבענע קריעגער און אין צייט פון מלחמה האָבען זיך צו דיזער מחנה אָנגעשלאָסען דאָס גאנצע חיל פון פאלק. דער פיהרער פון׳ם גאנצען חיל איז געווען דער קעניג אליין, און מיט דער אָבגעקליבענער מחנה האָט קאָמאנדירט דעם קעניג׳ס עלטסטער זוהן יונתן, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט אונגעוועהנליכער מוטיגקייט. יונתן האָט דער ערשטער געבראכט צו אן ענטשיידענ־דער מלחמה מיט די פלשתים, וועלכע האָבען נאָך אלץ אונטער־יאָכט די אידען. די פלשתים האָבען געהאלטען זייערע גארניזאָנען אין די בנימינ׳שע שטעדט, האָבען געדריקט די איינוואוינער און גענומען פון זיי צינז. אין דעם יונגען יונתן האָט געברענט דער פערלאנג צו בעפרייען זיין פאלק פון דעם שווערען יאָך. איינמאל האָט ער זיך מיט זיינע קריעגער אריינגעריסען אין גבעה און דאָר־טען ג׳הרג׳עט דעם עלטסטען פון דעם פלשתי׳שען גארניזאָן. וען די פלשתי׳שע מלכים האָבען דאָס דערהערט האָבען זיי צווא־מענגענומען א גרויסען חיל, פיעל רייטער און קריעגסוועגען און זיינען אוועק מלחמה האלטען מיט די אידען.

די פלשתים האָבען זיך אָבגעשטעלט מיט זייער לאנגער אין מכמש און די אידען האָבען זייער לאנגער געמאכט אנטקעגען זיי אין גלגל. שאול האָט געהאט זעהר א קליינעם חיל. א סך אידען, דערהערענדיג אז עס קומען די פלשתי׳טע חילות, זיינען זיך צולאָפען און האָבען זיך בעהאלטען אין הייהלען און אין שפאלטען פון פעלזען. די אידען האָבען ניט געהאט ניט קיין שטארקען פערד־חיל, ניט קיין קריעגס־וועגען. און אפילו ניט געגוג כלי־זין, וואָרום די פלשתים האָבען פארטריבען פון די אידישע שטעדט אלע שמיעדען און ס׳איז ניט נעווען וואו אויסצושמיעדען אָדער אָנשארפען א שווערד און א שפיז.

שאול האָט זיך ניט געקענט ענטשליסען אָנצופאלען אויף דעם סיעל שטארקערען שונא, אָבער יונתן מיט זיין העלדישקייט האָט שנעל געבראכט צו דער ענטשיידענדער שלאכט. דער לאגער פון די פלשתים האָט זיך געפונען אויף א הויכען בארג, ארומגערינגעלט מיט טיעפע גראָבענס. איינמאל איז יונתן און זיין וואפענטרעגער שטילערהייט ארויפגעקלעטערט אויף דעם דאָזיגען הויכען פעלז, און האָבען פלוצלינג געזומען שיסען פון זייערע בויגענס. דאָס האָט אָנגענומאכט א מהומה אין דעם פלשתי'שען לאגער. די פלשתים האָבען

(כלי נשק של העברים הקדמונים)

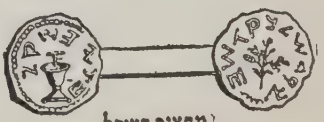

(מחצית השקל)

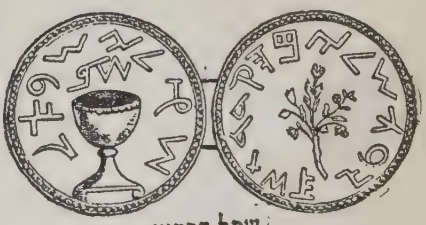

שקל הקדש

אידישע מטבעות. פארצייטיגע אידישע געוועהר.

געמיינט אז הינטער די דאָזיגע מוטיגע שיסער נעהט א גרויסער חיל, און זיי האָבען געזומען אנטלויפען. דעמאָלט האָט זיך שאול מיט זייגע קריעגער אויף א וואָרף געטהאָן נאָך די אנטלויפענדע פלשתים און זיי געיאָגט ווייטער. די אידען וועלכע זיינען געלעגען פערבאָרגען אין די בערג זיינען ארויס פון זייערע בעהעלטענישען, און בעוואפענענדיג זיך מיט שטעקענס און פלעקער פלעגען זיי בעפאלען קלייגע גרופען פון די פלשתים אייגציגווייז און זיי פערניכטען. אויף אזא אופן האָבען זיך די אידען אויף א צייט בעפרייט פון

זייער ביטערסטען שונא און אונטערדריקער. דאָס לאנד איז געווען פריי און דאָס פאָלק האָט שטארק געלויבט דעם נאָמען פון זיין זיעגרייכען קעניג.

דער ערפאָלג וואָס שאול האָט געהאט קעמפענדיג מיט די שונאים פון אידישען פאָלק האָט פערשטארקט זיין קעניגליכע מאכט. וועו שאול האָט זיך בעפעסטיגט אויפ'ן טראָהן האָט ער געמאכט זיין געבורט־שטאָדט גבעה, אין בנימין, פאר זיין הויפטשטאָדט וועלכע האָט דעריבער בעקומען דעם נאָמען גבעת־שאול. דער קעניגליכער הויף אין גבעה איז געווען איינגעאָרדענט זעהר פשוט. יום־טוב און ראש חדש פלעגט מען ביים הויף ברענגען קרבנות און די קרובים למלכות, מהסטענס שאול'ס אייגענע פון שבט בנימין, פלעגען עסען ביים קעניגליכען טיש. בעזונדערס נאָהנט צום קעניג איז געווען זיין שוועסטערקינד אבנר, וועלכער איז געווען זעהר א פעהיגער קריעגסמאן, און שאול האָט איהם בעשטימט פאר'ן הויפט־פיהרער פון דעם גאנצען אידישען חיל. שאול האָט זיך אָבגעגעבען צו אויספיהרען די געוועלטיגע פון דער אידישער רעליגיאָן און אכטונג געבען אז זיי זאָלען שטרענג אָבגעהיט ווערען. וועלענדיג אויסוואָרצלען דעם געצענדיענסט פון אידישען פאָלק האָט ער פערטריבען פון לאנד אלע צויבערער און מכשפות, אָבער אין גיכען האָט א נייע מלחמה אָבגעצויגען דעם קעניג פון די אינוועניגסטע ענינים פון דער מלוכה.

§52. **די מלחמה מיט די עמלקים.** שמואל הנביא איז געקומען צו שאול'ן און האָט איהם געהייסען אין נאָט'ס נאָמען צו געהן מלחמה האלטען נעגען דעם ווילדען שבט פון די עמלקים, וועלכער האָט אומגעוואנדערט אין דער וויסטענניש, נעבען די דרום־גרענעצען פון כנען, און האָט זיך פערנומען מיט רויבעריייען. נאָך פון משה'ס צייטען אן האָבען די אידען געטראָגען א האס אויף דיזען פאָלק, וועלכער האָט זיי בעפאלען אין דער מדבר בשעת זיי זיינען ארויס פון מצרים. „גיה און שלאָג די עמלקים — האָט שמואל געזאגט צום קעניג — און פערטיליג אלץ וואָס זיי האָבען; זאלסט ניט שוינען קיין מאן, קיין פרוי, קיין אָקס, קיין שאף, קיין קעמעל און קיין עזל." האָט שאול צונויפגענומען א חיל און זיך געלאָזט געהן צום דרום־גרעניץ. די אידישע מחנות האָבען זיך ארייגגעריסען אין לאנד פון די עמלקים, האָבען אויסגע'הרג'עט אלע אייגנוואוינער,

און פערניכטעט זייערע סטאדעס און זייער נאנצען אייגענטום. בלויז דעם קעניג פון די עמלקים, אגג, האָט שאול געגומען געפאנגען א לעבעדיגען, און אויך א טייל פון דעם שונא׳ס בעסערע פיה איז נאנץ געבליבען. שאול האָט רחמנות געהאט אויף אגג׳ן און האָט איהם ניט געוואָלט טויטען; עס איז איהם אויך א שאָד געווען די פערבליבענע פיה און ער האָט בעשלאָסען עס צו לאָזען אלס רויב, ניט קוקענדיג אויפ׳ן פארזאָג פון דעם נביא.

ווען שמואל איז נעקומען אין לאגער האָט איהם שאול געזאָגט אז גאָט׳ס בעפעהל איז דערפילט געוואָרען און אז דער שונא איז פערניכטעט. און דער נביא האָט שטרענג א פרעג געטהאָן: „פון וואנען זשע דערטראָגט זיך עס צו מיר דאָס בלעקען פון די שאָף און דאָס בריללען פון די אָקסען?“ און דער קעניג האָט געענטפערט, אז ער האָט געלאָזט לעבען בלויז אגג׳ן און אז דאָס פאָלק האָט געשוינט א טייל פון די פיה, וואס זיי האָבען צוגענומען ביי די עמלקים, נאָר זיי זיינען אלע גרייט צו ברענגען די פיה פאר א קרבן צו גאָט. נאָר שמואל האָט אויסגערופען: „ליעבער איז פאר גאָט ווען מען פאָלגט זיין בעפעהל איידער מען ברענגט איהם קרבנות. דו האָסט פערשטויסען גאָט׳ס וואָרט און גאָט האָט דיך פערשטויסען און דו וועסט מעהר ניט זיין קיין קעניג.“ ביי די ווערטער האָט זיך דער נביא אָבגעקעהרט פון דעם קעניג. שאול׳ן איז שווער געווען צו הערען ווי דער נביא מוסר׳ט און סטראשעט איהם פאר די אויגען פון פאָלק, און ער האָט געזאָגט צו שמואל׳ן: „איך האָב געזינדיגט, נאָר טהו מיר אָן דעם כבוד פאר די אויגען פון פאָלק און קעהר זיך אום מיט מיר און איך וועל זיך בוקען פאר גאָט.“ שמואל האָט זיך אומגעקעהרט און האָט נעהייסען ברענגען דעם ווילדען עמלק׳שען קעניג אגג און האָט צו איהם געזאָגט: „אזוי ווי דיין שווערד האָט אוועקגערויבט ביי מוטערס זייערע קינדער, אזוי זאָל אויך דיין מוטער בערויבט ווערען פון איהר זוהן.“ און מען האָט אגג׳ן אָבגעהאקט דעם קאָפ. נאָכדעם איז שמואל אוועק אין זיין שטאָדט רמה, און שאול האָט זיך אומגעקעהרט קיין גבעה. צוויישען דעם מלך און דעם נביא איז פארגעקומען א ריס, און זיי האָבען זיך פון דעמאָלט אָן מעהר ניט געזעהן. שמואל האָט בעשלאָסען אז שאול איז ניט פעהיג צו רעגיערען איבער׳ן פאָלק, און האָט אָנגעהויבען צו זוכען א מענשען

וועלכער זאל זיין משהר ראוי צו פערנעהמען דעם קעניגליכען טראהן.

§53. דוד ביי שאול'ן אין הויף. אין דער נחלה פון דעם שבט יהודה, אין דער שטאדט בית־לחם, האט געלעבט אן אנגעזע־ענער אלטער מאן מיט'ן נאמען ישי, וועלכער האט געהאט אכט זיהן. דער קלענסטער פון זיי, דוד, איז געווען א שעהנער, קלוגער און מוטיגער יונג. זיינע קינדערשע יאהרען האט דוד פערבראכט אויף די ווייד־ען וואס האבען ארומגערינגעלט בית־לחם, וואו ער האט געפיטערט זיין פאטער'ס הערדען; דא האט ער ליעב געהאט צו זינגען פאסטוכער־ליעדער און שפיעלען אויף דער הארף. דער תנ"ך דערצעהלט, אז וועז שמואל האט איהם דערזעהן, האט ער מיט זיין נביא'ישען גייסט פאראויסגעזעהן אז דער ראזיגער אינגעל וועט נאך אמאל זיין דער קעניג פון די אידען. איז דער נביא איינמאל געקומען קיין בית־לחם און האט אנטפלעקט פאר דוד'ן דעם סוד און דערביי האט ער איהם געזאלבט מיט דעם הייליגען בוימאייל, ווי עס פלעגט זיך פיהרען וועז מען פלעגט בעשטימען א נייעם קעניג. דאס איז פארגעקומען בסוד, און אויסער ישי'ס פאמיליע האט קיינער ניט געוואוסט וועגען שמואל'ס נביאות.

דערווייל איז דער קעניג שאול, נאך דער מלחמה מיט די עמלקים, ארריינגעפאלען אין א מרה־שחורה. ער האט געדענקט האס צארניגע וואלט, וואס דער נביא האט איהם געזאגט נאך דעם זיעג איבער די עמלקים, און ער האט זיך געשראקען, אז באלד וועט קומען א סוף צו זיין קעניגען. וועז די קרובים למלכות האבען דערזעהן, אז דער קעניג ליידט פון א שווערער מרה־שחורה האבען זיי געזאגט צום איהם: „נעהם דיר א מענשען, וואס קען שפיעלען אויף דער הארף, און וועז דיר וועט ווערען אומעטיג, וועט ער דיך צושטרייען מיט זיין שפיעלען". דער קעניג האט נענומען זוכען א גוטען שפיעלער און ער האט זיך דערוואוסט, אז דוד פון בית־לחם איז א מייסטער אויף דער הארף. און מען האט דוד'ן באלד געבראכט קיין נבעה, אין קעניגליכען הויז. דער יונגלינג איז שאול'ן שטארק געפעלען געווארען, און ער האט איהם געמאכט פאר זיין וואפענטרעגער. יעדען מאל וואס שאול'ן פלעגט בע־פאלען אן אומעט, פלעגט דוד נעהמען זיין הארף און שפיעלען אזוי לאנג ביז דער קעניג פלעגט ווערען ווידער פרעהליך.

אין א קורצער צייט ארום איז דוד בעריהמט געוואָרען איבער'ן גאַנצען לאַנד דורך איין גרויסער העלדענטהאַט. די פּלשתים האָבען צוגעפּגעקליבען זייער חיל און האָבען זיך וויערער געגומען גרייטען צו א מלחמה מיט די אידען. פערציג טעג זיינען ביידע מחנות, די פּלשתי'שע און די אידישע, געשטאַנען נעבען בית־לחם אייגע געגען דער אנדערער אוו האָבען ניט אָנגעפּאַנגען קיין שלאַכט. דאַן איז פון דעם פּלשתי'שען לאַגער ארויסגעטראָטען א קריעגער, א מאַן פון ריעזיגען וואוקס, מיט'ן נאָמען גלית, און וועגדעגדיג זיך צו דער אידישער מחנה, האָט ער אויסגערופען: „קלייבט אויס פון צוויישען אייך א קריעגער, וועלכער זאָל זיך פערמעסטען מיט מיר; אויב איך וועל איהם גובר זיין, וועט איהר זיין אונזערע קנעכט, און אויב ער וועט מיך גובר זיין, וועלען מיר זיין אייערע קנעכט". וועו דער קעניג האָט עס דערהערט האָט ער געלאַזט אויסרופען איבער'ן לאַנד: „וועו פון די אידען עס וועט בייקומען דעם פּלשתי'שען גבור וועט קריגען דעם קעניג'ס טאָכטער פאר א ווייב און נאָך א סך רייכטום דערצו". נאָר דאָס אויסזעהן פון דעם פּלשתי'שען העלד, וועלכער איז געווען בעוואפענט פון קאָפּ ביז די פים, האָט ארויפגעיאָגט אויף אלעמען אזא שרעק, אז קיינער האָט זיך ניט דערוועגט אריינצוטרעטען מיט איהם אין קאמפּף. אין יענער צייט איז דוד געגאַנגען פון די פעלדער פון בית־לחם אין דעם אידישען לאַגער צו געוואָהר וועדען זיינע ברידער. דערהערענדיג די חוצפּה'דיגע וועדטער פון גלית'ן, האָט דוד בעשלאָסען אליין ארויסצוטרעטען אין קאמפּף מיט דעם האָ־זיגען ריעז. אלע האָבען געלאכט פון דוד'ס געוואָגטען בעשלוס, און שאול האָט איהם געזאָגט: „ווי אזוי וועסטו, א אינגעל, נעהן געגען א העלד, וואס איז פון קינדווייז־אויף געוועהנט צו מלחמה"? אָבער דוד האָט געענטפערט, אז ער וויל פערטיידיגען דעם כבוד פון זיין פאָלק, און אז ער פערלאזט זיך אויף גאָט'ס הילף. דעמאָלט האָט איהם שאול געגעבען זיין קעניגליכע געוועהר. ער האָט איהם אָנגעטהאָן זיין שילד אויפ'ן ברוסט, א קופערנעם קיווער אויפ'ן קאָפּ, און האָט איהם אויפגעהאנגען אויפ'ן גארטעל זיין שווערד. אָבער דוד איז דערצו ניט געוועהנט געווען און האָט זיך ניט נע־קענט ריהרען אין די דאָזיגע שווערע כלי־זין. האָט ער ארונטער־

נעגומען פון זיך די קענינגליכע וואפען, האָט נעגומען אין חאנר א פראָסטען שטעקען און א שטיינשלייִדער, האָט אריינגעלעגט פינף שארפע שטיינדלעך אין זיין פאסטוכער־טאַרבע און איז אוועק נעגען דעם פלשתי'שען גבור.

אז גלית האָט דערזעהן דעם אידישען קעמפער איז ער אין כעס געוואָרען און האָט געזאָגט: „וואָס בין איך, א הונט, וואָס דו נעהסט אויף מיר מיט א שטעקען?" נאָר דוד האָט זיך ניט דערשראָקען און איז שנעל נענאנגען פאַראויס. אויף א נעוויסער שטרעקע פון גלית'ן איז ער נעבליבען שטעהן, האָט ארויסגענומען פון טאַרבע א קלייניעם שטיינדעל, און האָט איהם אזוי נעשיקט א וואַרף נעטהאָן, אז ער האָט נעטראפען דעם ריעז גלייך אין שטערן אריין. גלית איז אין זיין שווערען כלי־זין נעפאלען צו דער ערד און האָט זיך ניט נעקענט אויפהויבען. דאָן איז דוד צוגעלאָפען צו דעם נעפאלענעם, האָט אראָבנעריסען פון איהם זיין שווערד און האָט איהם מיט זיין אייגענעם שווערד אָפּגעהאקט דעם קאָפּ. וועז די פלשתים האָבען דערזעהן, אז זייער העלד איז טויט, זיינען זיי זיך אין שרעק צולאָפען. די אידען האָבען זיי נאָכגעיאָגט און זיי צושלאָגען. שאול האָט געהאלטען זיין וואַרט און האָט געגעבען זיין אינגערע טאָכטער מיכל צו דוד'ן פאר א ווייב.

§54. דער קאַמפּף צווישען שאול און דוד'ן. דער זיעג איבער גלית'ן האָט דוד'ן שטארק בעריהמט נעמאכט. וועז שאול און דוד האָבען זיך מיט'ן חיל אומגעקעהרט פון דער מלחמה, זיינען די אידישע פרויען זיי ארוים אנטקעגען מיט נעזאנג און טענץ און האָבען אויסגערופען: „שאול האָט געשלאָגען טויזענדער פלשתים, אָבער דוד צעהנדליגע טויזענד!" שאול'ן האָט גע־קרענקט וואָס דעם יונגען וואפענטרעגער פון דעם קענינ שטעלט מען העכער ווי דעם קענינ אליין. האָט ער מורא נעקראָגען, אז דוד וועט ווערען דער ליבלינג פון פאָלק און וועט נאָך ביי איהם צונעהמען דעם טראָהן. פון דעמאָלט אן האָט שאול פערהאסט דוד'ן. איינמאָל איז דער מלך נעווען זעהר אומעטיג און דוד האָט פאר איהם נעשפּיעלט אויף דער האַרף, כדי צו פערטרייבען זיין טרויער. פלוצלינג האָט דער קעניג, אין אָנפאל פון צאָרן, א וואַרף נעטהאָן זיין שפּיז אויף דוד'ן און האָט איהם שיער ניט דער'הרג'עט.

אָבער דוד איז פלינק אבגעשפרונגען אָן א זייט און האָט זיך גע־ראטעוועט פון טויט. נאָכדעם האָט דוד פערלאָזען דעם קעניגליכען הויף. שאול האָט נעשטעלט דוד'ן איבער א מחנה פון טויזענד מאן און איהם געשיקט אין די געפעהרליכסטע שלאכטען.

בשעת דער מלך האָט דוד'ן געהאסט, האָט זיך זיין אייגלער זוהן יונתן שטאַרק צוגעבונדען צום יונגען העלד און איהם ליעב געקראָגען ווי אָן אייגענעם ברודער. יונתן האָט געפרובט מאכען שלום צווישען זיין פאָטער און דוד'ן, נאָר שאול האָט צאָרניג גע־שריען צום זוהן: „זיי וויסען, אז כל זמן דוד לעבט איז דיין קעניגליכע הערשאפט ניט זיכער". איינמאָל האָט דער קעניג נעהיי־סען זיינע דיענער צו טויטען דוד'ן פאַרטאָג ביי איהם אין הויז. וען מיכל, דוד'ס ווייב, האָט זיך דערפון דערוואוסט, האָט זי בייי־נאכט ארויסגעלאָזט איהר מאן דורכ'ן פענסטער. און וען די מערדער זיינען געקומען פאַרטאָג האָבען זיי שוין דוד'ן ניט געפונען. ער איז אָנטלאָפען קיין רמה, וואו עס האָט געלעבט דער גרייז־גרויער נביא שמואל. אהער איז צו דוד'ן בשתיקה געקומען זיין חבר יונתן און האָט איהם געראָטען צו לויפען ווייטער, כדי ער זאָל ניט אריינפאלען אין די הענד פון צורייצטען שאול. ביים געזעגנען האָבען זיך די חברים ארומגענומען, האָבען זיך געקושט און האָבען לאַנג געווויינט.

דוד איז אָנטלאָפען קיין נב, די „שטאָדט פון כהנים", וואו עס האָט זיך געפונען דער אהל מועד. דער כהן גדול אחימלך (עלי'ס אייניקעל) האָט דוד'ן שעהן אויפגענומען און האָט איהם געגעבען די שוועדר, וועלכע דוד האָט אמאָל אָבגענומען ביי גלית'ן און וועלכע איז געלעגען באהאלטען אין אהל מועד. פון האַרט איז דוד געלאָפען ווייטער, צום פלשתי'שען גרעניץ, און האָט זיך בעזעצט אין א הייהל נעבען עדולם. דא האָבען זיך אָנגעהויבען קלייבען צו איהם אלערליי אונצופריעדענע מענשען, מיט פארביטערטע געמיטער, הפקר־יונגען און אוואנטוריסטען און האָבען איהם גע־מאכט פאר זייער פיהרער. דערוויי׳ל האָט זיך שאול דערוואוסט, אז דוד איז נעווען אין נב און אז די כהנים האָבען איהם געגעבען א פרייגדליכען קבלת־פנים. האָט ער געהייסען ברענגען צו זיך קיין נבעה אחימלכ'ן און די אנדערע כהנים פון נב און האָט זיי מיט

צאָרן נעפרעגט: „ווארום האָט איהר נעגעבען מיין שונא, דוד'ן, שפּייז און א שווערד? ווארום האָט איהר נעבענשט א מענשען, וואָס האָט מורד געווען נעגען מיר?" אחימלך האָט געענטפערט, אז די כהנים האָבען אויפגענומען דוד'ן מיט פריינדליכקייט, ווייל ער איז דעם קעניג'ס איידים און זיי האָבען נאָרניט געווואוסט וועגען דער סבה פון זיין אנטלויפען. אָבער שאול האָט ניט נעוואָלט הערען פון קיינע תרוצים. ער האָט בעפעהלען זיינע לייבוועכטער זיי זאָלען הרג'ענען אחימלכ'ן און זיין פאמיליע, און נאָך אכט־און־פופציג כהנים. נערעטעט האָט זיך נאָר אביתר, אחימלכ'ס זוהן, וועלכער איז אנטלאָפען צו דוד'ן.

און דוד האָט מיט א בעוואפענטער באנדע אומגעוואנדערט פון אָרט צו אָרט. צו דער דאָזיגער חברה זיינען צוגעשטאנען דוד'ס קרובים פון בית לחם. צווישען זיי איז געווען זיין שוועסטער'ס זוהן יואב, וועלכער האָט זיך אויסגעצייכענט מיט בעזונדערער העלדישקייט און איז שפּעטער געווארען א קריעגספּיהרער. צווישען די קריעגסלייט, וואָס האָבען זיך ארומגעקליבען ארום דוד'ן, זיינען אויך געווען פּלשתים און חתים. דוד מיט זיינע מענשען האָבען לאַנג ניט נעקענט בלייבען אויף איין אָרט, ווארום א מחנה פון שאול'ן האָט איהם נאָכגעיאָגט פוס־טריט. איינמאָל איז שאול מיט זיין מחנה צוגעקומען נאָהנט צום אָרט, וואו דוד האָט זיך געפונען און זיי האָבען עס ניט געווואוסט און שאול איז אליין אריין אין דער פינסטערער הייהל, וואו דוד און זיינע מענשען זיינען געזעסען בעהאלטען. אין דער פינסטער האָט זיי דער קעניג ניט בעמערקט. און דוד'ס מענשען האָבען שטיל נעזאגט צו דוד'ן: „אָט האָט נאָט איבערגעגעבען דיין שונא אין דיינע הענד; טהו מיט איהם וואָס דו ווילסט". אָבער דוד האָט נעזאָגט: „איך קען ניט אויפהויבען מיין האַנד אויף מלך, וואָס איז פון נאָט נעזאלבט". ער האָט זיך נאָר הינטען־ארום צוגע'נגב'עט צו שאול'ן און האָט אבגעשניטען א פּאָלע פון זיין מאנטל, און שאול האָט עס נאָרניט נעשפּירט. וועו דער קעניג איז ארוים פון דער הייהל איז איהם דוד נאָכגענאנגען, און צייגענדיג איהם פון ווייטען די אבגעשניטענע פּאָלע פון זיין בגד, האָט ער אויסגערופען: „ארוני מעניג! דו האַלטסט מיך פאר דיין שונא, נאָר אָט ביסטו ערשט

שאול'ס חרטה.

געווען אין טיינע הענד און פונדעסטוועגען האָב איך דיר קיין שלעכטס ניט נעטהאָן. נאָט זעהט מיין נערעכטיגקייט, זאָל ער משפט'ן צווישען אונז". שאול איז נעריהרט געוואָרען פון דוד'ס גרויסמוטיגקייט און האָט זיך צעווויינט און געזאָגט: „איז עס דיין קול, דוד, מיין קינד? דו ביסט נערעכטער פון מיר, ווייל דו האָסט מיר געטהאָן גוטס און איך בעצאָל דיר מיט שלעכטס. איך ווייס, אז דו ווערסט קעניגען איבער די אידען; נאָר שווער מיר, אז דו ווערסט ניט פארשניידען מיין הויר נאָך מיין טויט". דוד האָט איהם געשוואָרען און זיי זיינען זיך צוגאנגען. אין גיבען אָבער האָט שאול פארגעסען ווענען דער דאָזיגער בענענעניש און האָט וויערער אָנגעהויבען רודפ'ן דוד'ן.

§ 55. שאול'ס אונטערגאַנג. ארום יענער צייט איז דער פלטער נביא שמואל, דוד'ס בעשיצער, געשטאָרבען. דוד האָט מורא געהאט בלייבען אין זיין אייגען לאנד יהודה, ווואו עס האָבען איהם נאָכגעיאָגט שאול'ס מענשען און ער איז אריבערגענאנגען מיט זיין מחנה פון זעקס הונדערט מאן אין דעם לאנד פון די פלשתים. דער פלשתי'שער קעניג אָכיש האָט דוד'ן פרייוודליך אויפגענומען, ווייל ער האָט געדענקט, אז אלס שונא פון שאול'ן ווועט ער העלפען די פלשתים מלחמה האלטען געגען די אידען. אויף דוד'ס בקשה האָט אָכיש אָבגעלאזט פאר איהם מיט זיינע לייט א בעזונדער שטאָדט צום וואוינען, מיט'ן נאָמען צקלג. פון דאנען האָט דוד מיט זיין מחנה נעמאכט אָנפאלען אויף די עמלקים און אנדערע ווילדע שבטים אין דרום זייט פון כנען און האָט ביי זיי פארנומען א סך רויב. אָבער אָכיש'ן פלעגט ער זאָגען, אז דאָס מאכט ער אָנפאלען אויף די אידישע לענדער. אזוי האָט זיך געוויינען איבער א יאָהר. דעמאָלט האָט דער פלשתי'שער קעניג צונויפגענומען זיין חיל און איז ארוים מלחמה האלטען מיט די אידען. אין די הינטערשטע רייהען פון זיין חיל האָט אָכיש אוועק־נעשטעלט דוד'ן מיט זיין מחנה. נאָר ווען די פלשתי'שע מלכים און הארען האָבען דאָס דערזעהן, האָבען זיי געזאָגט צו אָכיש'ן: „וואָס טהוען דאָ די אידען? דאָס איז דאָך דערזעלבער דוד וועגען וועלכען מען זינגט אין קאראָהאדען, אַז ער האָט צושלאָגען

צעהנדליגע טויזענד פלשתים. מיט וואס וועט ער זיך פארגלייכן ביי זיין האר שאול'ן אויב ניט מיט אונזערע קעפ?" אבי׳ש האט געמוזט אבשיקען דוד'ן מיט זיין מחנה צוריק קיין צקלג, און דוד איז דערפון זעהר צופריעדען געווען.

ווען שאול האט דערהערט, אז די פלשתים זיינען ארויס מלחמה האלטען, האט ער צונויפגענומען זיין חיל אין טאל יזרעאל, נעבען דער שטאדט נלבע. מיט שרעק האט ער געוואהרט אויפ'ן אנקומען פון דעם שונא. א פינסטערער פארנעפיהל האט דעם קעניג ניט נעלאזט רוהען. אונטער דער ווירקונג פון זיין מרה־שחורה איז שאול נעוואהרען אבערגלויביש. ער האט נעוואלט טרעפען זיין צוקונפט און ער האט זיך געוענדט צו א מכשפה, וועלכע האט געלעבט אין עין־דור. איינמאל בייגאכט האט זיך דער קעניג איבערגעטהאן, כדי מען זאל איהם ניט דערקענען, און איז אוועק אין דעם הויז פון דער כשוף־מאכערין און זי געבעטען, זי זאל ארויסרופען פון קבר דעם שאטען פון דעם פערשטארבענעם נביא שמואל. באלד האט זיך אין דער נעהיימניספולער פינסטערניש פון דער נאכט בעוויזען דאס געשטאלט פון אן אלטען מאן, אין וועלכען דער קעניג האט דערקענט שמואל'ן. „ווארום האטסו מיך בעאונרוהיגט?" האט זיך דערהערט די שטרענגע שטימע פון דעם נביא. שאול איז געפאלען פארן נביא אויף די קניה און האט אויסגעשריען: „מיר איז שלעכט! די פלשתים בעפאלען מיך און גאט האט זיך פון מיר אבגעטהאן; זאג, וואס זאל איך טהאן?" און שמואל האט געענטפערט: „גאט האט דיך טאקע פערלאזען דערפאר, וואס דו האסט אמאל ניט געפאלגט זיין בעפעהל, און ער האט אבגעגעבען דיין קרוין צו דוד'ן. גאט וועט איבערגעבען דיך און דיין פאלק אין די הענד פון פיינד: מארגען וועסטו און דיינע זיהן זיין מיט מיר". דערהערענדיג די דאזיגע ווערטער איז שאול פארציטערט נעוואהרען און איז נעפאלען צו דער ערד. די צויבערין האט איהם קוים איינגערעדט ער זאל עפים עסען און זיך אביסל קרעפטיגען.

אויפ'ן אנדערען טאג האט צוויישען די אידען און די פלשתים אויסגעבראכען א שרעקליכע שלאכט אין די בערג און די פלשתים האבען מנצח נעווען. טויזענדער קערפער פון געפאלענע אידישע

קריענסלייט האבען בערעקט די בערג פון גלבע. יונתן און שאול'ס צוויי אנדערע זיהן זיינען אויך געפאלען אין דעם ברענערינגען קאמפף. שאול אליין איז פערוואונדעט געוואָרען פון דעם שונא'ס פייל־ען. דערפיהלענדיג אז זיין סוף איז נאָהנט, האָט ער גע־זאגט צו זיין וואפען־טרעגער: „ענטבלויז דיין שווערד און דער־שטעך מיך, כדי עס זאלען ניט קומען די פרעמדע און זיך לוסטיג מאכען איבער מיר". אבער דער וואפענטרעגער האָט ניט געהאט דעם מוט צו טויטען זיין קעניג. האָט זיך שאול אליין א ווארף גע־טהאָן אויף זיין שווערד און איז געשטאָרבען. אויף מארגען האָ־בען די פלשתים געפונען דעם טויטען קערפער פון דעם אידישען קעניג און האבען איהם אויפגעהאנגען אויף דער פעסטונג פון דער שטאדט בית־שן, אלס צייכען פון זייער זיעג. וען די אייני־וואוינער פון דער שטאדט יבש, אין גלעד (וועלכע שאול האָט אמאל גערעטעט פון די עמלקים) האבען זיך דערפון דערוואוסט, האבען זיי נעשיקט זייערע מענשען קיין בית־שן, ארבייטנעהמען פון דער פעסטונג דעם קערפער פון דעם אומגעקומענעם מלך. ביינאכט האבען די שלוחים ארבייג'נגב'עט שאול'ס קערפער און האבען איהם געבראכט קיין יבש, וואו מען האָט איהם מקבר געווען.

דוד האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם טויט פון שאול'ן און זיי־נע זיהן דורך אן עמלקי, וועלכער איז געקומען צולויפען פון שלאכט־פעלד קיין צקלג. דער עמלקי האָט געמיינט, אז ער וועט דערפרעהען דוד'ן מיט אזא בשורה, און האָט זיך אפילו בעריהמט, אז ער אליין האָט געטויטעט דעם אידישען קעניג. נאָר דוד האָט אויסגע־שריען: „ווי אזוי האָסטו זיך דערוועגט אויפצוהויבען א האנד אויפ'ן געזאלבטען פון גאָט!" — און האָט געהייסען טויטען דעם עמלקי. לויט דער מסורה האָט דוד בעווייגט דעם טויט פון שאול'ן און זיין חבר יונתן אין דעם פאלגענדען ייהרענדען ליעד:

דיין צירונג, ישראל, לינט דערשלאָגען אויף די בערג. ווי זענען די העלדען געפאלען! דערצעהלט ניט אין גת, ניט זאָגט אָן די בשורה אין אשקלון'ס גאסען, די טעכטער פון פלשתים־לאנד זאלען זיך ניט פרעהען, די טעכטער פון פרעמדע זאלען זיך ניט לוסטיג מאכען. אָ, בערג פון גלבוע! ניט זיין זאל אויף

אייך קיין טוי און קיין רעגען, קיין פעלדער קיין פרוכטבארע, וואָרום דאָרט איז פארפלעקט געוואָרען די שילד פון די העלדען, שאול'ס שילד, מיט אייל ניט געשמירט. יונתנ'ס בויגען האָט זיך ניט אָבגעשטעלט פאר'ן בלוט פון גבורים, און שאול'ס שווערד האָט קיינמאָל זיך לעדיג ניט געקעהרט. שאול און יונתן, געליעבטע און טייערע, ניט צושיידט אין לעבען און טויט! גריכנגער פון אָדלערס זיינען זיי געווען, און שטארקער פאר לייבען. א, טעכטער פון ישראל! וויינט אויף שאול'ן, וואָם האָט אייך אין פורפור בעקלייידט, און אייערע קלייידער מיט גינגאָלד בעפוצט. א, ווי זענען געפאלען די העלדען אין מיטען דער שלאכט, יונתן אויף דיינע הויכע בערג א דערשלאָגענער! וועה מיר פאר דיר, מיין ברודער יונתן! ביסט מיר געווען אזוי טייער! דיין ליעבע איז מיר טייערער געווען ווי די ליעבע פון פרויען. א, ווי זיינען די העלדען געפאלען, די וואָפען פערלאָרען!

זיבעטער קאפיטעל.

דוד'ס קעניגען.

(1055—1015 פאר דער קריסטל. צייטר.)

56 §. דוד און ירושלים; זיינע מלחמות. נאָך שאול'ס טויט האָט דאָם פאָלק ניט מיט אמאָל אָנערקענט דוד'ן פאר א מלך. וועז דוד האָט זיך אומגעקעהרט פון דעם לאנד פון די פלשתים אין זיין היים, אין שטאָדט חברון, האָבען בלויז זיין אייגענע מחנה און זיינע שטאָם-ברידער פון שבט יהודה איהם ערקלערט פאר א קעניג, אָבער די איבעריגע אידישע שבטים, איבערהויפט שאול'ס אייגענער שבט בנימין, האָבען אנערקענט פאר זייער מלך שאול'ס נעזעצליכען יורש, זיין אינגסטען זוהן איש-בעל אָדער איש-בשת. אויף אזא אופן האָט דאָם אידישע פאָלק נעקראָגען אין דערזעלבער צייט צוויי מלכים: דוד'ן אין חברון און איש-בעל'ן אין דער שטאדט מחנים, אויף דער אנדערער זייט ירדן. עטליכע יאָהר האָט זיך נעצויגען דער קאמפף צווישען די חילות פון די צוויי נעגנערישע מלכים און זייערע

קריענסבייהרער: יואב פון דוד'ס צד און אבנר פון איש־בעל'ס צד. נאר ענדליך איז אבנר בעזיגט געוואָרען, און איש־בעל, וועלכער איז געווען א שוואכער און אונבעדייטענדער מענש, איז פערלאָזען געוואָרען פון זיינע אָנהענגער און נאכהער איז ער ערמאָרדעט געווארען פון צוויי פעררעטער. דעמאָלט איז דאָס גאנצע פאָלק אריבער אויף דוד'ס זייט.

דוד איז אלט געווען דרייסיג יאָהר, וועו ער איז געוואָרען דער קעניג איבער אלע שבטים פון אידישען פאָלק. די עלטסטע פון די שבטים זיינען געקומען צו איהם אין חברון און איהם גע־קרוינט פאר'ן מלך. דאָס פאָלק האָט געדענקט דוד'ס אמאָליגע גבורות אין די מלחמות מיט די פלשתים און האָט געהאָפט, אז דער נייער קעניג וועט ברענגען דעם לאנד רוהם און זעלבסטשטענדיג־קייט. און דיעזע האָפנונגען זיינען גיך מקוים געוואָרען.

דוד האָט פריהער פון אלץ נעווענדט זיין געוועהר נענען די פרעמדע פעלקער וואָס האָבען געלעבט צווישען די אידען. אויפ'ן גרעניץ צווישען די שבטים יהודה און בנימין האָט פון לאנג אָן געלעבט א קלייגער אָבער שטארקער שבט, די יבוסים. דער דאָ־זיגער שבט איז ניט בעזיגט געוואָרען פון די אידען אין דער צייט פון יהושע און איז געבליבען וואויגען זעלבסטשטענדיג אין זיין בעפעסטיגטער שטאָדט ירושלים און איהר אומגענענד. ירושלים האָט זיך געפונען אויף א בארג; אין דעם דרום־טייל פון שטאדט האָט זיך דערהויבען א היגעל מיט'ן נאָמען ציון, אויף וועלכען עס איז געשטאנען א שטארקע פעסטונג. דוד איז אוועק מיט זיין מחנה געגען די יבוסים און האָט בעלאגערט די פעסטונג פון ציון. די יבוסים האָבען מיט שפאָט געואגט צו דוד'ן, אז אזא שטארקע פעסטונג וועלען גענען די אידען קענען פער־טיידיגען אפילו בלינדע און קרומע. אָבער דוד'ס חיל האָט זיך מוטיג געוואָרפען פאָראויס און האָט די פעסטונג באלד איינגענומען. און די יבוסים זיינען פערטריבען געוואָרען פון ירושלים.

דוד האָט זיך ארויסגעצויגען פון חברון און האָט געמאכט ירושלים פאר זיין שטענדיגען וואוינארט. ער האָט זיך בעזעצט אין דער פעסטונג פון ציון, וואָס האָט געקראָגען דעם נאָמען „עיר־דוד" (דוד'ס שטאָדט), און ארום איהר האָט ער בעזעצט

זיינע קריענסלייט. אין א קורצער צייט אַרום האָט מען פון דער פענציישער שטאָדט צר אַראָבנעבראכט בויער און מויערער, וועלכע האָבען אויסגעבויט פאר דוד'ן א קענינגליכען פאַלאַץ. ירושלים האָט אָנגעהויבען וואקסען אין איינוואוינער און שהנע געביידען, און פון דעמאָלט אָן איז זי געוואָרען די הויפטשטאדט פון דער אידישער מלוכה.

דוד האָט געוואלט מאכען זיין הויפטשטאדט אויך פאר דער הייליגער שטאָדט פון פאַלק. איז ער אוועק מיט א גרויסען המון אין קרית־יערים און האָט צוגענומען פון דאָרט דעם הייליגען ארון, וועלכער איז דאָרט געשטאנען נאָך פון דער צייט פון שמואל הנביא (48 §). מיט גרויס פּאַראַד, בעגלייט מיט פרעהליכע אויסגעשרייען פון פאַלק האָט מען דעם הייליגען ארון אריבערגעפיהרט אין „דוד'ס שטאָדט" און איהם אוועקגעשטעלט אין א בעזונדערען נעצעלט, וואָס איז געווען בעצויגען מיט טהייערע געוועבען. נעבען דעם ארון האָט מען אויסגעבויט א מזבח צו ברענגען קרבנות. פאר כהן גדול אין דעם נייעם משכן איז בעשטימט געוואָרען אביתר, דער זוהן פון דעם גע'הרג'עטען אחימלך פון נב, וועלכער פלעגט בעגלייטען דוד'ן אין אלע זייגע וואנדערונגען און מלחמות.

די נאכריכט, אז דוד האָט זיך בעפעסטיגט אין דער נייער הויפטשטאדט האָט אויפגערייצט די פלשתים. זיי האָבען פריהער געמיינט, אז דוד וועט זיין א פערבינדעטער פון די פלשתי'שע מלכים און וועט זיי צאָלען צינז, און איצט האָבען זיי דערזעהן, אז ער פעראייניגט דאָס גאנצע אידישע פאַלק און וויל אינגאנצען אריסשטויסען די פרעמדע פון אידישען לאנד. האָבען די פלשתים זיך אריינגעריסען אין דער נחלה פון שבט יהודה און האָבען פערנומען בית־לחם, דוד'ס געבורטס־שטאָדט. ניט וויים פון דיעזער שטאדט איז דוד'ס העלדישע מחנה אריסגעטראָטען געגען זיי. די אידען האָבען זיך געשלאָגען ווי די לייבען און האָבען געבראכט אויף'ן פיינד א שרעקליכע מפלה. די העלדישקייט פון די אידישע קריענער אין דיעזער מלחמה קען מען זעהן פון פאַלגענדען ביישפיעל: דוד'ן האָט זיך איינמאל פערוואלט א טרונק, און וואסער האָט מען געקאנט קריגען נאר אין דעם ברונען נעבען די טויערען פון בית־לחם, וואו עס איז געשטאנען א שטארקע

פלשתי'שע וואך. האבען דריי גבורים פון דוד'ס קריעגסלייט, איינשטעלענדיג זייער לעבען, זיך דורכגעריסען דורך דער פלשתי'שער וואך, האבען אנגעשעפט וואכער און עס געבראכט צו דוד'ן. נאר דער קעניג האט געזאגט: „גאט בעהיט, אז איך זאל טרינקען דאס וואסער, וואס מיינע מענשען האבען געקראנען שטעלענדיג זייער לעבען אין סכנה; דאס איז דאך אלץ איינס ווי איך זאל טרינקען זייער בלוט!" נאך עטליכע ענטשיידענדע שלאכטען האט דוד פערטריבען די פלשתים פון זיין מלוכה. אבער ער האט זיך דערמיט ניט בענוגענט: ער האט געוואלט איננאנצען אונשעדליך מאכען דעם אלטען פיינד פון אידישען פאלק. איז ער אוועק מיט זיין חיל אין לאנד פון די פלשתים און האט פערחאפט זייער הויפטשטאדט גת מיט איהר סביבה. דער דאזיגער זיעג האט שטארק בעריהמט געמאכט די העלדישקייט פון די אידישע קעמפפער. פון דעמאלט אן איז די מאכט פון די פלשתי'שע מלכים אויף אייביג געבראכען געווארען. גרויסע שטרעקען פלשתי'שע לאנד זיינען געבליבען אונטערטעניג צו דוד'ן און די איינוואוינער האבען איהם געצאלט צינז.

אז דוד האט שוין געהאט פארזיכערט די דרום-מערב גרענצען פון זיין מלוכה געגען פיינדליכע אנפאלען, האט ער זיך געווענדט געגען די שונאים אין מזרח-זייט. ער האט בעזיעגט אויף דער אנדער זייט ירדן די מואבים און עמונים. צו הילף די עמונים זיינען געקומען די ארמים פון סיריען, נאר דוד האט אויף זיי געבראכט א שרעקליכע נידערלאגע, איז אריינגעדרונגען מיט זיין חיל אין סיריען און איינגענומען די שטאדט דמשק. דוד'ס וויכטיגסטער העלפער אין די אלע מלחמות איז געווען זיין פלימענים יואב, דער מוטיגער פיהרער פון זיין חיל. דיעזער העלדישער קריעגספיהרער האט געפיהרט מלחמה אויף אין דרום, נעבען טויטען ים, מיט די אדומים. אדום איז איננאנצען בעזיעגט געווארען און דוד האט דארט געשטעלט א אידישען פערוואלטער איבער'ן לאנד.

§ 57. דאס אינוועניגסטע לעבען. דוד האט אויפגעהויבען די אידישע מלוכה צו דער העכסטער מדרגה פון מאכט. אלע שכנ'ישע פעלקער, וועלכע האבען פריהער געדריקט די אידען,

האָבען איצט נעציטערט פאר זיי. דער נאמען פון דעם נרויסען אידישען קעניג איז בעריהמט געוואָרען איבער'ן גאנצען מזרח. כדי אויפצוהאלטען דיעזע שטארקייט פון דער מלוכה נעגען די דרויסענדיגע פעלקער, האָט דוד נעדארפט אויסהאלטען א ריעזיגען חיל. אין מלחמה־צייט איז יעדער שבט געווען פערפליכטעט צו־צושטעלען א בעשטימטע צאל מענשען, פון צוואנציג יאָהר אָן, וועלכע זיינען פעהיג צו טראָגען נעווער. דער הויפט פיהרער פון דעם חיל איז נעווען יואב. אין דער אינווענינסטער פיהרונג פון לאנד האָבען דוד'ן נעהאלפען מענשען, ערפאהרענע אין מלוכה־ענינים, וועלכע האָבען זיך נערופען „יועצים" (ראטנעבער), „סופרים" (שרייבער) אוו „מזכירים" (כראניקער). ביי דוד'ס הויף האָבען זיך אויך נעפונען צוויי נביאים: נד און נתן.

אין זיין הויזליכען לעבען האָט זיך דוד ערלויבט עטוואָס גלאנץ, הגם ניט אין אזא מאָס ווי די אנדערע מלכים פון מזרח. ער האָט נעלעבט אין ירושלים אין א שהנעם פאלאץ, נעבויט דורך פעניצישע מייסטער, האָט זיך ארומנערינגלט מיט לייב־וועכטער, נעדונגען פון פרעמדע פעלקער, און האָט נעהאט א סך ניטער, וויינגערטנער און סטאדעם. לויט דעם מנהג פון מזרח האָט דוד נעהאט עטליכע ווייבער. זיין ערשטע ווייב מיכל האָט חתונה נעהאט מיט אן אנדערען אין יענער צייט וועו איהר פאָטער, דער קעניג שאול, האָט פערפאלנט דוד'ן. נאָר וועו דוד איז ארויף אויפ'ן טראָהן, האָט זי זיך צו איהם אומנעקעהרט. מיט דער צייט זיינען צום קעניג'ס הויזנעזינד צוגעקומען נאָך עטליכע פרויען. פון די אלע פרויען, חוץ מיכל, וועלכע איז נעווען אן עקרה, האָט דוד נע־האָט זיהן אוו טעכטער. דער עלטסטער פון זיינע זיהן איז נעווען אמנון; פון די איבעריגע דוד'ס זיהן זיינען בעזונדערס בעוואוסט נעווען אבשלום אוו אדניהו. נאָר קיין איינעם פון די דאָזיגע זיהן איז ניט בעשערט נעווען צו ירש'ענען דעם טראָהן נאָך דוד'ן; יורש איז נעווען דער זוהן פון א פרוי, וועלכע איז נעקומען אין קעניג'ס הויז דורך פאלנענדען צופאל.

איינמאל אין א פארנאכט האָט דוד שפאצירט איבער'ן פלאכען דאָך פון זיין פאלאץ אוו האָט פון וועיטען דערזעהן אן אויסערנע־וועהנליך שעהנע פרוי זיך באדען. דער קעניג האָט נעפרעגט ווער זי

איז און האָט זיך דערוואוסט, אז דאָס איז בת־שבע, דאָס ווייב פון אוריה דעם חתי, וועלכער איז געווען דער פיהרער פון אן אבטיי־לונג חיל. בת־שבע האָט דעם קעניג אזוי בעצויבערט מיט איהר שהנקייט, אז ער האָט זי געוואָלט נעהמען פאר א ווייב, אָבער איהם האָט געשטערט דאָס, וואָס זי איז געווען דאָס ווייב פון אן אנדערען. האָט זיך דוד ענטשלאָסען אויף א שרעקליכער טהאט. אין יענער צייט איז פאַרגעקומען א בלוטיגע מלחמה מיט די עמונים; בראש פון אידישען חיל איז געשטאנען דער קריעגספיהרער יואב, און אונטער זיין אויבערהערשאפט האָט נעדיענט אוריה. האָט דוד געשיקט א נעהיימען בעפעהל צו יואב'ן ער זאָל שטעלען אוריה'ן אין רעכטען פייער פון דער שלאכט און איהם ניט שיקען קיין הילף אין פאל דער שונא וועט זיך שטארקען איבער איהם. יואב האָט אזוי געטהאָן און אוריה איז אומגעקומען אין א הייסער שלאכט מיט די עמונים. בת־שבע האָט בעווייגט איהר פערשטאַרבענעם מאן, אָבער וועו עס האָט זיך געענדיגט די צייט פון איהר טרויער האָט מען זי געבראכט אין קעניג'ס פאלאץ און זי איז געוואָרען דוד'ס ווייב.

די דאָזיגע האנדלונג דוד'ס האָט שטארק געערגערט זיין לעהרער נתן הנביא. און דער קלוגער נביא איז געקומען פאר'ן קע־ניג און האָט איהם דערצעהלט אזא געשיכטע: „אמאל האָבען אין איין שטאָדט געלעבט צוויי מענשען. איינער איז געווען א רייכער און דער אנדערער אן ארימער. דער רייכער האָט געהאט זעהר א סך שאף און רינדער, און דער ארימער האָט געהאט נאר איין קליין שעפעלע, וואָס איז איהם געווען זעהר טהייער. דאָס שעפעלע איז געוואקסען אין זיין הויז, פון זיין ברויט פלעגט זי עסען, פון זיין כום פלעגט זי טרינקען און אין זיין שויס פלעגט זי ליגען, און זי איז איהם געווען ווי א טאָכטער. איינמאל איז צום רייכען מאן גע־קומען א גאסט, אָבער דער גביר האָט געוושלעוועט צו שעכטען אייגע פון זיינע שאף צו מאכען א מאלציים פאר זיין גאסט. האָט ער געשיקט צו זיין ארימען שכן און האָט צוגענומען ביי איהם זיין אייניגע שעפעלע און מיט איהר פלייש האָט ער אנגעזעטיגט דעם גאסט". וועו נתן האָט געענדיגט זיין געשיכטע האָט דוד אויס־גערופען מיט צארן: „יענער אכזריות'דיגער מענש, וואָס האָט

קיין רחמנות ניט נעהאט אויף זיין ארימען שכן, פערדיענט דעם טויט, און פאר דער צוגענומענער שעפעלע דארף ער בעצאלען פיער מאל אזוי פיעל!" דעמאלט האט דער נביא אויסגעשריען: „דו ביסט עס דער יענער! נאט האט דיר נעגעבען א מלוכה, עשירות און א סך ווייבער, און דו האסט ארונטערגעפיהרט אוריה'ן אונטער'ן שווערד פון די עמונים אן האסט זיך צוגענומען זיין אייניגעם ווייב. דערפאר וועט אויפשטעהן אויף דיר אן אומגליק פון דיין אייגענער הויזגעזינד". דוד האט דערפיהלט א טיפע חרטה און האט געזאגט: „יא, איך האב געזינדיגט געגען נאט!" איך גיכען האט בת־שבע געבארען דוד'ן א זוהן. דעם קינד האט מען א נאמען געגעבען שלמה, און נתן הנביא האט איהם נערופען ידידיה, דאם הייסט, נאט'ס בעליעבטער. און דעם דאזיגען אינגסטען זוהן פון דוד'ן איז עס בעשערט נעווען צו ארבען דעם אידישען טראהן.

§58. די מרידה פון אבשלום. נתן'ס נבואה, אז אן אומגליק וועט אויפשטעהן אויף דוד'ן פון זיין אייגענער פאמיליע, איז מקוים נעווארען. דער קעניג האט נעהאט א סך זיהן און טעכטער פון פערשיידענע ווייבער. דער עלטסטער בן־מלך, אמנון, וועלכער האט נערעכענט, אז ער וועט זיין דער יורש פון דער קרוין, איז נעווען א מענש מיט א ליידענשאפטליכען און ניט איינגעהאלטענעם כאראקטער. איינמאל האט ער גראב בעליידיגט זיין שטיף־שוועסטער, די שעהנע תמר. די בעליידיגטע תמר האט זיך בעקלאגט פאר איהר לייבליכען ברודער, דעם שטאלצען קעניגליכען זוהן אבשלום, און יענער האט בעשלאסען צו נעהמען נקמה פון אמנון'ן. וועו עס איז נעקומען די צייט פון שעהרען די שאף, האט אבשלום, כלומר'שט צו דער געלעגענהייט געמאכט א מאלצייט און האט פעררופען אין זיין הויז אלע זיינע ברידער. אין דער צייט פון דער סעודה האט אבשלום בעפעהלען זיינע דיענער און זיי האבען זיך א וואהרע נעטהאן אויף אמנון'ן און איהם ג'הרג'עט. די נאכריכט וועגען אמנון'ס טויט האט דוד'ן שטארק דערשלאגען. דער קעניג האט טיף נעטרויערט נאך זיין ערשטרדעטען זוהן, און איז שטארק אויפגעבראכט געווען נעגען דעם שולדיגען אין זיין טויט. אבשלום האט מורא נעהאט פאר זיין פאטער'ס כעס, איז

ער אנטלאפען פון ירושלים און האט אבגעלעבט דריי יאהר צייט אין פרעמדע לענדער. פאר דער צייט איז דוד׳ס שמערץ געשטילט געוואָרען, און אויף דער בקשה פון זיינע מקורבים האט ער אבשלום׳ען מוחל געווען און איהם ערלויבט זיך אומצוקעהרען קיין ירושלים.

אבער ניט אויף נחת דעם פאטער האט זיך דער אבנערים־ענער זוהן אומגעקעהרט אהיים. אבשלום איז געווען א גרויסער רודף אחר כבוד און האט געטרויעט וועגען דער קעניגליכער הערשאפט. זייענדיג העלדיש, געשיקט און שעהן, מיט לאנגע געדיכטע לאקען, איז ער דעם פאלק געפעלען געווען. און מיט דער דאזיגער ליעבע פון פאלק האט זיך אבשלום בענוצט פאר זיינע צוועקען. ער האט בע־שלאסען צו מאכען א מרידה נעגען זיין פאטער, און נאך ביי זיין לעבען אריינכאפען אין זיינע הענד די קעניגליכע מאכט. דעריבער האט ער געזוכט ארויסצורופען אין פאלק אונצופריעדענהייט מיט דוד׳ן. דע ראלטער קעניג האט שוין ניט געקענט בעזאָרגען אלע עסקים פון דער מלוכה און האט אפט קיין צייט ניט געהאט אויס־צוהערען די אלע, וועלכע פלעגען קומען צו איהם מיט קלאגען אדער בקשות. א סך בעזוכער פלעגען אוועקגעהן פון איהם אונבעפריעדיג־טע. וען אבשלום פלעגט בעגעגענען אזעלכע אונצופריעדענע, פלעגט ער זיי זאגען: „אייער זאך איז א נערעכטע; אבער דער קעניג האט אייך ניט אויסגעהערט; וען איך וואלט געווען דער ריכטער פון לאנד וואלט איך אלעמען נע׳משפט מיט אמת, און אלע וואלטען אוועק פון מיר צופריעדען". אזוי האט זיך אבשלום׳ען איינגעגעבען ביסלעכווייז צוצוציהען א סך מענשען אויף זיין זייט. ער האט גע־קראָגען אנהענגער אפילו צווישען די קעניגליכע הויפלייט. אויף דער זייט פון דעם בן־מלך איז אויך אריבער דוד׳ס קליגסטער ראטגעבער, אחיתפל. דערפיהלעגדיג זיך איצט בכח, האט אבשלום צונויפגענומען צוויי הונדערט מענשען און איז מיט זיי אוועק קיין חברון. פון דאנען האט ער צושיקט מרגלים און זיי בעפעלען: „וען איהר וועט דערהערען דעם קול שופר, זאלט איהר אויסרופען אומעטום, אז אבשלום איז געוואָרען מלך אין חברון". צו אבשלום׳ען זיינען צוגעשטאנען גרויסע מאסען פון פאלק און די מרידה איז זיך אלץ מעהר צעוואקסען.

דוד איז געווען ערשטוינט, ווען ער האָט דערהערט וועגן דעם אויפשטאַנד פון זיין זוהן. דער קעניג איז ניט נעווען צופֿרידן צו דער דאזיגער אינוועניגסטער מלחמה און ער האָט מורא געהאַט, די מורדים זאָלען פֿלוצלינג ניט אָנפאַלען אויף דער הויפּטשטאָדט. האָט ער דעריבער בעשלאָסען צו פערלאָזען ירושלים און זיך מכין זיין צו דער מלחמה ווייט פון רעם פֿלאַץ פון אויפשטאַנד. און דוד איז ארויס פון ירושלים מיט זיין הויזגעזינד, בעגלייט פון א נעקליבענער מחנה פון זעקס הונדערט קריעגסלייט. ווען דאָס פאָלק האָט געזעהן ווי דער גרייז־נרויער קעניג זיצט זיך ארויס פון זיין הויפּטשטאָדט, האָבען אַלע שטאַרק געווויינט. דער כהן גדול אביתר און צדוק האָבען געמומען דעם הייליגען ארון און געוואָלט מיטגעהן מיט'ן קעניג, אָבער דוד האָט זיי געהייסען בלייבען מיט דער הייליקייט אין ירושלים. „אויב גאָט וועט וועלען — האָט דער קעניג געזאגט — וועט ער מיך אומקעהרען צוריק אהער, און איך וועל וויעדער זעהן זיין וואוינונג; און אויב ניט, טאָ זאָל ער טהאָן מיט מיר ווי זיין רצון וועט זיין". דעם קעניג'ס אלטער פרייַנד און יועץ, דער קלוגער חושי, האָט אויך געוואָלט געהן מיט דוד'ן, נאָר דוד האָט איהם געזאגט: „אויב דו וועסט געהן מיט מיר וועסטו מיר נאָר זיין צו לאַסט. בעסער בלייב אין ירושלים, מאַך זיך ווי דו וואָלסט געווען א געטרייער דיענער צו אבשלום'ן און צושטער אחיתפל'ס פלענער. אלץ וואָס דו וועסט זיך דערוויסען זאָלסטו איבערגעבען די כהנים צדוק און אביתר, און זיי וועלען מיר דורך שליחים מודיע זיין וועגען אלץ".

באלד נאָך דוד'ס אוועקגעהן איז אבשלום אריינגעטראטען קיין ירושלים און האָט זיך ערקלערט פאר קעניג. דער קלוגער אחיתפל האָט איהם געגעבען אן עצה ער זאל באלד נאָכיאגען דוד'ן מיט א מחנה, איידער יענער האָט צייט געהאט זיך צוצוגרייטען צו מלחמה. ווען חושי האָט זיך דערוואוסט פון דעם דאָזיגען געפעהרליכען פּלאַן, איז ער געקומען צו אבשלום'ן און פארשטעלענדיג זיך פאר זיין פרייַנד, האָט ער איהם איינגערעדט ניט צו פאָלגען אחיתפל'ס עצה „דו ווייסט — האָט ער געזאָגט, — אז דיין פאטער און זיינע כוטיגע קריעגסלייט זיינען איצט צורייצט ווי ווילדע חיות, און ביים ערשטען צוזאמענשטויס קאן דיין חיל ליידען א נידערלאגע.

בעסער ווארט, ביז דאָס גאנצע פאָלק פון איין עק לאנד ביז׳ן צוויי־טען וועט זיך ארומקלייבען ארום דיר, און דעמאָלט וועלען מיר אונטער דיין פיהערשאפט אָנפאָלען אויפ׳ן קענינ׳ס מחנה און זיי מיט איין מאָל פערניכטען". אבשלום האָט געפאָלגט חושי׳ס עצה און האָט גאָר ניט חושד געווען אז אין הארצען האָט חושי נאָר געוואָלט געבען דוד׳ן צייט זיך צוצוגרייטען צו דערשטיקען דעם אויפשטאנד. אבער דער קלוגער אחיתפל האָט עס פערשטאנען און ער האָט פאראויסגעזעהן אז אבשלום מוז האָבען א מפלה. האָט ער איהם פערלאזען און איז אוועק צו זיך אהיים און האָט זיך דער־וואַרגען.

אין דער צייט וואס אבשלום איז געזעסען אין ירושלים אוז האָט גאָרניט געטהאָן, האָט דוד צייט געהאט אריבערצוגעהן דעם ירדן קיין מחנים, און דאָרט האָט ער אויפגעקליבען זיינע כחות פאר אן ענטשיידענדער שלאכט מיט די מורדים. ענדליך האָט אויך אבשלום צוזאמענגענומען א גרויסען חיל און איז אוועק ארי־בער׳ן ירדן געגען זיין פאטער. דער חיל פון די מורדים איז געווען גרויס, נאָר ער האָט געהאנדעלט ניט אויסגערעכענט, אין דער צייט וען דוד׳ס ערפאהרענע קריעגספיהרער האָבען געפיהרט דעם קאמפף פארזיכטיג און קלוג. די ענטשיידענדע שלאכט איז פארגעקומען אין וואלד אפרים. דעם קעניג׳ס חיל, אונטער דער פיהרערשאפט פון יואב׳ן, האָט בעזיעגט אבשלום׳ס מחנות און זיי געצוואונגען צו אנטלויפען. אבשלום אליין איז רייטענדיג אויף אן עזעל אנטלאָ־פען אין געריכטען וואלד אריין. אבער דא איז ער אונטערגעפאה־רען אונטער א געריכטען דעמב און האָט זיך פערטשעפעט מיט זיינע האָר אן די צווייגען, און וען דער עזעל איז פון אונטער איהם אוועקגעלאָפען וויטער, איז ער געבליבען הענגען אין דער לופטען. דא איז אונטערגעקומען יואב און האָט אריינגעשאָסען דריי פייל׳ען אין דעם הענגענדיגען אבשלום. דעם קערפער פון דעם גע׳הרג׳עטען האָט מען ארונטערגענומען פון בוים און אריינגע־וואַרפען אין א גרוב, אויף וועלכער מען האָט אנגעוואַרפען א הורבע שטיינער. דוד איז געווען אזוי דערשלאָגען פון אבשלום׳ס שרעק־ליכען טויט, אז ער האָט אפילו פערגעסען די פרייד פון דעם נצחון. דאָס פאטערליכע געפיהל האָט גובר געווען דעם קעניג׳ס

פערשטאנד. דער נרייז־נרויער קעניג איז א לאנגע צייט נעזעסען איינע־ אליין אין זיין צימער און האָט מיט טרעהרען נעמורמלט: „א, מיין זוהן, אבשלום, פארוואס בין איך פאר דיר ניט נעשטאר־בען?"

§59. דוד'ס לעצטע יאהרען. דער ברודער־קריג וואס אבשלום האָט אויפנעהויבען, האָט אנגעהאלטען אויך נאָך זיין טויט. וואן דער נרעסטער טייל פון די מורדים האָט זיך אויפנעקליבען אין נלגל, כדי אויסצודריקען זייער הכנעה צו דוד'ן, איז ארויסגעטראטען אייגער פון שבט בנימין מיט'ן נאָמען שבע, האָט אָנגעהויבען בלאָזען אין א שופר און האָט אויסגערופען: „מיר האָבען נאר נישט צו טהאָן מיט דוד'ן! צוגעהט זיך איבער אייערע געצעלטען, אידען!" און א נרויסער טייל פון פאָלק האָט זיך וויעדער אבגעטיילט פון דוד'ן און איז אוועק נאָך שבע'ן; בלויז דער שבט יהודה איז נעבליבען נעטרייי דעם קעניג, און האָט אים בעגלייט קיין ירושלים. אָנקומענדיג קיין ירושלים, האָט דוד נעהייסען זיינע קריעגספיה־רער צוזאמענענהמען א חיל און נאָכיאנען שבע'ן און צוטרייבען זיינע מחנות אוידער ער וועט האָבען צייט צו פערכאפען בעפעס־טיגטע שטעדט. דעם קעניג'ס חילות, אָנגעפיהרט פון יואב'ן, האָבען זיך ווי א שטורם דורכגעטראגען איבער'ן נאנצען לאנד. וואו זיי זיינען אָנגעקומען, האָט דאָס וויידערשפעניגסטע פאָלק פערלאָזען שבע'ן און זיך אונטערגעגעבען צו דוד'ן. בלויז די בעפעסטיגטע שטאָדט אבלה, אין דער נחלה פון שבט דן, אין צפון־זייט, איז פער־נומען געווארען פון שבע'ן און האָט זיך ניט נעוואלט אונטערגעבען. יואב האָט ארומגערינגעלט די שטאָדט מיט בעלאגערונגס־נעוועהר און האָט זיך נעקליבען צו צושמעטערען איהרע מויערען. דאָ איז אייגע פון די איינוואוינער, א קלוגע פרוי, ארויפגעגאנגען אויף דער וואנט פון פעסטונג און האָט הויך צוגעשריען יואב'ן: „צי רעדן וועסטו פערטיליגען א נאנצע אידישע שטאָדט?" יואב האָט גע־ענטפערט, אז ער וועט ניט טשעפען די שטאָדט, אויב זיי וועלען מיט נוטען ארויסגעבען שבע'ן. די איינוואוינער האָבען מסכים געווען. זיי האָבען אָבגעהאקט שבע'ן דעם קאָפ, און פון דער וואנד עם אראבגעוואורפען צו יואב'ן. דעמאָלט איז יואב אָבגעטראטען

פון שטאָרט; די מרידה איז ענדליך איינגעשטילט געוואָרען, און דאָס לאנד האָט זיך בערוהיגט.

וועו אין לאנד איז שטיל נעוואָרען האָט דוד גערופען צו זיך נתן הנביא און איהם געזאָגט, אז ער וויל אויסבויען אין ירושלים א נייעם גרויסען טעמפעל צו דיענען גאָט, אנשטאָט דעם פריהער־עריגען קליינעם משכן. נאָר דער נביא האָט איהם ערקלערט: „ניט דו וועסט בויען גאָט'ס הויז, ווארום דו האָסט אין דיין לעבעג א סך בלוט פערגאסען (אין מלחמות). אבער דיין זוהן שלמה, וועל־כער וועט ירש'ענען דעם טראהן נאָך דיר, וועט זיין א פריעדליכער קעניג, און ער וועט אויפשטעלען א הויז פאר גאָט." האָט דוד געהייסען אויפקלייבען בויי־מאטעריאל און גאָלד און זילבער א סך, כדי אלץ זאָל זיין גרייט צום בויען וועו זיין זוהן וועט איבער־נעהמען די ממשלה נאָך איהם. אבער איהם איז ניט באשערט גע־וועו אפילו די דאזיגע הכנות צו ענדיגען.

אפילו אין די לעצטע טעג פון זיין לעבען האָט דוד קיין רוה ניט געהאט. עם האָבען זיך אָנגעהויבען מחלוקות וועו עם זאָל ירש'ענען דעם טראָהן. די מלכה בת־שבע האָט פערלאנגט, אז איהר זוהן שלמה זאָל זיין דוד'ס יורש. איהר האָבען געשטיצט נתן הנביא און אייניגע האַרען. אבער אדניהו, דוד'ס עלטסטער זוהן נאָך אבשלום'ן, האָט געהאלטען זיך פאר'ן געוצליכען יורש־עצר. ער האָט זיך געפיהרט מיט קעניגליכען גלאנץ און פלעגט אומפאָהרען איבער די גאסען אין א פרעכטיגען רייטוואגען, פאראוים פון וועל־כען עם זיינען געלאָפען פופציג רייטער. איהם איז געלונגען צו געווינען אויף זיין זייט די איינפלוסרייכסטע לייט. דעם קריעגס־פיהרער יואב און דעם כהן אביתר. איינמאָל, וועו מען האָט זיך שוין געריכט אז דוד דארף באלד שטאַרבען, האָט אדניהו געמאכט א פייערליכען מאָלצייט און מקריב געווען קרבנות צו גאט. דאָ האָבען זיינע אָנהענגער געשריען: „לעבען זאָל דער קעניג אדניהו!" דאָס האָט שטארק צוערגערט שלמה'ס מוטער און זי האָט זיך בע־קלאגט באר דוד'ן. דעמאָלט האָט מען, אויף דוד'ס בעפעהל, דורכ־געפיהרט דעם יונגען שלמה רייטענדיג אויף אן עזעל איבער'ן גאנ־צען שטאָדט, בעגלייט פון די כהנים און דעם חיל, און איהם גע־בראכט צום טייך גיחון. דאָ האָט דער כהן גדול צדוק בעשפריצט

זיין קאָפּ מיט הויליגען בוימאויל און ביים שאָלען פון שופרות האָט ער איהם ערקלערט פאר'ן מלך. מיט א פייערליכער פראָצעסיע, צווישען פרעהליכע אויסגעשרייען פון פאָלק האָט זיך שלמה אומגעקערט אין פאלאץ און האָט זיך געזעצט אויפ'ן קענינליכען שטוהל.

אין גיכען איז דער אלטער דוד געשטאָרבען, נאָך פערציג יאהר קעניגען. וועז שלמה איז געווארען מלך האָט ער באלד אייניגעשטילט די מהומה, וואס אדניהו'ס אויפשטאנד האָט ארויסגערופען. אדניהו'ן און זיינע וויכטיגסטע נאכפאלגער, צווישען זיי אויך יואב, האָט מען אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל געטויט, און די קענינליכע מאכט האָט זיך אינגאנצען בעפעסטיגט אין שלמה'ס הענד.

אכטער קאפיטעל.

שלמה המלך.

(977—1015 פאר דער קריסט. צייטר.)

§60. שלמה'ס ממשלה. וועז שלמה איז ארויף אויפ'ן טראָהן איז ער נאָך געווען נאָר יונג, אינגאנצען ארום פינף־און־צוואנציג יאָהר אלט. זיין פאטער האָט איהם איבערגעלאזען א בריטע מלוכה, וועלכע איז נאָך א סך מלחמות געווען פערזיכערט פון אנפאלען פון די שכנ'ישע פעלקער. עס איז נאָר נויטיג געווען אויפצוהאלטען דאס, וואס איז ערווארבען געווארען דורך דוד'ס גלענצענדע נצחונות און געבען דעם פאלק די מעגליכקייט זיך צו פערנעהמען מיט פריערליכע בעשעפטיגונגען: ערדארבייט, מלאכות און מסחר. דאס איז דערגרייכט געווארען אין דער צייט פון שלמה. שלמה איז ניט געווען קיין קריעגעריישער, נאָר א פריערליכער מלך (זיין נאָמען אליין, שלמה, דערמאנט אן „שלום", פריעדען). ער האָט פערמאגט אלע מעלות, וואס זיינען נויטיג פאר א הערשער און א ריכטער. דער יונגער מלך האָט געקראָגען א שם ביים פאלק פאר זיין חכמה און מענשען־קענטשאפט. אין די שוועריסטע משפטים האָט ער פערשטאנען צו דערגעהן וועז ער איז געריכט און וועז עס איז אומגערעכט.

דער פאלגענדער משפט, דערצעהלט די לענענדע, האָט שלמה'ן געוואונען דעם נאָמען פאר'ן קליגסטען מענשען אין דער וועלט. איינמאָל זיינען צו שלמה המלך געקומען צוויי פרויען זיך לאדען, און איינע פון זיי האָט דערצעהלט אזא געשיכטע: איך וואוין — האָט זי געזאגט — מיט דער דאזיגער פרוי אין איין הויז. ניט לאנג צוריק האָב איך געבארען א אינגעלע, און מיט דריי טעג שפעטער האָט מיין שכנה אויך געהאט א זוהן. איינמאָל ביי נאכט האָט זי אין שלאָף זיך ארויפגעלעגט אויף איהר קינד און האָט עס דערשטיקט. אז זי האָט דאס דערזעהן, איז זי שטיל־ערהייב אויפגעשטאנען און וועג איך בין געשלאָפען האָט זי צוגענומען פון מיין נעלעגער מיין קינד, און צו מיר האָט זי אוועקגעלעגט איהר טויט קינד. אין דערפריה וועג איך בין אויפגעשטאנען אָנצוזויגען מיין קינד האָב איך דערזעהן, אז ער ליגט טויט, און וועג איך האָב זיך איינגעקוקט אין זיין פנים האָב איך בעמערקט, אז דאס איז גארניט מיין זוהן". די אנדערע פרוי האָט גע'טענה'ט: „ניין, דאס איז ניט אמת: מיין זוהן איז געבליבען לעבען, און איהרער איז טויט". די צוויי פרויען האָבען זיך שטארק געקריגעט פאר'ן קעניג: יעדע האָט גע'טענה'ט, אז דער לעבעדיגער אינגעלע איז איהר זוהן, און אז דער טויטער געהערט צו איהר שכנה. עס איז שווער געווען צו דערגעהן דעם אמת. דעמאָלט איז שלמה געפאלען אויף א קלוגער המצאה: ער האָט געהייסען ברענגען א שווערד און פאר די צוויי פרויען אין די אויגען האָט ער געזאגט צו די דיענער: „צושניידט דעם לעבעדיגען אינגעלע אויף דער העלפט, און גיט איין האלבע צו איין פרוי און די צווייטע — דער אנדערער פרוי." דערהערענדיג דאס, האָט איינע פון די פרויען אויסגעשריען: „אדוני מלך, צושניידט ניט דאס קינד, נאָר גיב שוין עס בעסער אב א לעבעדיגען צו מיין געגנערין". אָבער די אנדערע האָט געשריען: „זאל זיין ניט מיר און ניט איהר, צושניידט עס!" דעמאָלט איז קלאר געווארען, אז די אמת'ע מוטער פון דעם לעבעדיגען קינד איז יענע, וועלכע האָט אויף איהם רחמנות געהאט און ניט דערלאזט מען זאָל איהם צושניידען. און דער קעניג האָט געזאגט: „גיט איהר אב דאס לעבעדיגע קינד, וואָרום זי איז זיין מוטער!" דאס גאנצע פאלק האָט בעוואונדערט שלמה'ס חכמה. די לענענדע דערצעהלט,

אז שלמה האָט מיט זיין חכמה אריבערגעשטייגט אלע קלוגע לייט פון מזרח־לאנד און אפילו די געלעהרנטסטע חרטומים פון מצרים. ער האָט פערפאסט משלים און ליעדער, „האָט געזעדט וועגען די בוימער, חיות, פישען, פויגלען און שרצים", ד. ה. ער האָט זיך שטארק אבגענעבען מיט שטודירען די נאטור. פון דעם תנ"ך איז שלמה בעוואוסט אלס דער מחבר פון משלי, א ספר פון קלוגע לע־בענס־כלליים, פונקט ווי דוד איז בעוואוסט אלס דער זינגער פון תהלים.

דער תנ"ך דערצעהלט, אז אין שלמה'ס צייט האָבען די אידען געלעבט רוהיג, „יעדער אונטער זיין ווייַנשטאק און אונטער זיין פייגענבוים". שלמה האָט ניט געפיהרט קיין מלחמות אזוי ווי דוד. די ארומיגע פעלקער, ווי למשל די אדומים און עמונים, זיינען נע־וען אונטערטעניג דעם אידישען מלך און האָבען איהם געצאלט צינז. אָבער מיט די זעלבסטשטענדיגע שכנ'ישע מלוכות פלענט ער שליסען פריעדליכע בונדען און האנדעלס־אבמאכען. די נאָהנט־סטע שכנה פון דער אידישער מלוכה איז געווען די רייכע און סוחר'ישע פעניציען; אין דרום־זייט איז געלעגען דאס געבילדעטע און שטארקע מצרים, און פון צפון — די מלוכות פון מעסאפאטא־מיען (ארם און דמשק). מיט די דאָזיגע מלוכות האָט שלמה אייני־געפיהרט האנדעל. די אידען, אלס א פאלק פון ערדארבייט, פלע־גען ארויספיהרען אהין פראדוקטען פון דער ערד: תבואה, פירות און ווייַנטרויבען, און אין אויסטויש פלענען זיי בעקומען פון פע־ניציען געהילץ פון די צעדער־וועלדער פון לבנון, און פון מצרים — פערד און רייטווענגען. אויסער דעם איז דאָס אידישע לאנד געווען א וויכטיגער האנדעלס־וועג, איבער וועלכען עס זיינען געאגנגען קא־ראוואנען מיט סחורה פון מעסאפאטאמיען קיין מצרים. אויף שלמה'ס בעפעהל האָט מען אויסגעבויט אין פערשיידענע פלעצער בעקוועמע סטאנציעס פאר די קאראוואנען און שפייכלער פאר די סחורות. זייענדיג פערבונדען מיט די פעניציער האָבען אידען אויך געפיהרט האנדעל אויפ'ן ים. די אידישע און פעניצישע ים־רייזע־דע פלעגען זיך אוועקלאזען אויף שיפען אין דעם וואונדערלאנד אופיר (אינדיען אדער דרום־אראביען) און פלעגען ברענגען פון דארט טהייערע מעטאלען, העלפאנדביין, שמעקעדיגע בשמים און

אלערליי ציערונג. אויף אזא אופן האבען די אידען אננעהויבען זיך צוזאמענקומען מיט די געבילדעטע פעלקער פון אזיען און אפריקא. שלמה פלענט זיך אפילו מתחתן זיין מיט די פרעמדע מלכים. צוויישען זיינע וויבער איז געווען די טאכטער פון א מעכטיגען עגיפטישען פרעה. נאכטהועניג דעם ביישפיעל פון די אנדערע מלכים פון מזרח האט שלמה געזארגט וועגען דער רייכקייט און גלאנץ פון זיין הויפטשטאדט. אין זיין צייט איז די שטאדט ירושלים בעשעהנט געווארען מיט פרעכטיגע געביידען, צוויישען וועלכע עס האבען זיך בעזונדערס אויסגעצייכענט דער בית־המקדש און דער קעניגליכער פאלאץ.

§61. דאם בויען פון דעם בית המקדש. אין גיכען נאכ־ דעם ווי שלמה איז ארויף אויפ'ן קעניגליכען שטוהל האט ער גע־ נומען ערפילען די צוואה פון זיין פאטער — צו בויען דעם גרויסען בית־המקדש אין ירושלים. פאר א פלאץ פאר'ן הייליגען הויז איז אויסגעקליבען געווארען דער בארג מוריה, אין צפון־מזרח־זייט פון ירושלים. פאר דעם דאזיגען בנין האט זיך געפאדערט אונגע־ הויער פיעל שטיין און געהילץ. שטיין איז געווען אין כנען גופא. צעהנדליגע טויזענדער ארבייטער, וואס שלמה האט צוזאמענגענומען צוויישען די בעזיעגטע כנענ'ישע פעלקער, האבען אין די בארג אויס־ געהאקט שטיינער און זיי ארומגעטעסעט אין גלייכע בלאקען; אנ־ דערע ארבייטער האבען די דאזיגע שטיינער געפיהרט צום פלאץ פון בנין. כדי צו קריגען די נויטיגע געהילץ האט זיך שלמה גע־ וענדט צום פעניציישען קעניג חירום, וואס זיין הויפטשטאדט צר האט געהאט א שם פאר איהרע שהנע געביידען. חירום האט בע־ וויליגט צו געבען שלמה'ן צעדערען־ און ציפרעסען־בוימער פון די לבנון־וועלדער און זיי ברענגען צופיהרען מיט'ן ים ביז יפה, דער נעהנטסטער האפען צו ירושלים. דרייסיג טויזענד אידען זיינען געמומען געווארען פיר קעניגליכער ארבייט, צו האקען וואלד אויפ'ן בארג לבנון. זיי זיינען געווען צוטיילט אין דריי אבטיילונגען, צו צעהן טויזענד מאן אין יעדער. די אבטיילונגען האבען געארבייט נאך דער רייה: איין מאנאט געארבייט און צוויי נעראהט. חירם האט צוגעשטעלט דאס געהילץ אין יפו און האט אויך געשיקט שלמה'ן בוימייסטער און קינסטלערישע מויערער פון צר. פאר די

אלע טובות האָט שלמה געגעבען חירום'ן יעדען יאָהר, אז לאָנג ווי די ארבייט האָט געדויערט, א בעשטימטען סכום ווייץ, בוימאיל און ווין. וועז דער בוי־מאטעריאל איז שוין געווען אינגאנצען פאר־טיג, איז מען צוגעטראטען צום בויען. דער בית־המקדש איז גע־בויט געווארען פון די שטיינערנע בלאָקען, און פון אינווייניג זיינען די וואנד בעדעקט געווען מיט ברעטער פון צעדער־האָלץ, אויף וועל־כע עס זיינען געווען אויסגעשניצט בלומען, פאלמען־בוימער און כרובים. די גאנצע שניצעריי אויף די וואנד איז געווען בעדעקט מיט גאָלד.

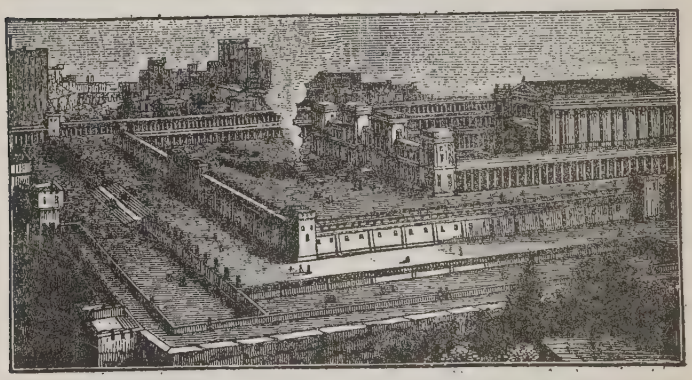

דער בית־המקדש.

דער בית המקדש האָט געהאט צוויי אבטיילונגען: אן אינ־וועניגסטע און אן אויסוועניגסטע. די אינוועניגסטע אבטיילונג איז געווען אין דעם סאמע אבגעלעגטען, הינטערשטען חדר פון דער ג־ע־ביידע און האָט זיך גערופען „דביר" אדער „קדשי קדשים". דאָ זיינען געשטאנען צוויי כרובים פון בעניליטען אייבירט־האָלץ, און אונטער די צושפרייטע פליגעל פון די כרובים איז געשטאנען דער ארון־קדש. דאָ האָט אייביג געהערשט א געהיימניספולער האלב־דונקעל. אין דער אויסוועניגסטער אבטיילונג, וואס האָט געהייסען „מקדש" אדער „היכל", האָבען זיך געפונען פאהנען צו רויכערען קטרת, די מנורה, א טיש פאר'ן הייליגען ברויט (לחם

הפנים), אלץ פון ריינעם גאלד געמאכט. אין דער לענג פון דעם היכל האָט זיך געצויגען א שהנע גאלעררייע מיט צוויי דיקע קו־ פערנע זיילען. פון דער דאָזיגער גאלעררייע איז געגאנגען א בריי־ טער הויף, וועלכער איז נעוועז ארומגעצאמט מיט א וואנד. אין הויף האָבען זיך געפונען: א גרויסער קופערנער מזבח, א קופער־ נער האנד־פאס (כיור) פאר די כהנים צו וואשען די הענד, וועלכער האָט צוליעב זיין אונגעהויערער גרויס געהייסען: „דער קופער־ נער ים", און אנדערע כלים צו די קרבנות.

דער דאָזיגער גרויסארטיגער בנין האָט זיך געבויט עטליכע יאָהר און איז געענדיגט געוואָרען ארום טויזענד יאָהר פאר דער איצטיגער ערא. האן האָבען זיך אָנגעהויבען די שמחות פון חנוכת הבית. אין דעם חודש תשרי, דער חודש פון ימים טובים, זיינען אין ירושלים אנגעקומען א סך אידען פון אלע עקען לאנד. פאר די אויגען פון פאלק האָבען די כהנים אריינגעטראָגען דעם הייי־ ליגען ארון מיט די לוחות אין די קדשי־קדשים און עס אוועקגע־ שטעלט אונטער די פאנאנדערגעלאזענע פליגלען פון די גאָלדענע כרובים. די זיילען רויף פון דעם געצונדענעם קטרת האָבען איינגע־ הילט דעם דאָזיגען חדר פון בית־המקדש אזוי ווי אין א וואלקען, און דער געדאנק האָט זיך אריבערגעטראָגען צום ערשטען „וואויכ־ ארט פון גאָט", צום טונקעלען און גראנדיעזען בארג סיני. דער קעניג האָט זיך נעוועגדט מיט'ן פנים צום הייליגטום און האָט גע־ זאגט: „גאָט האָט בעשטימט צו וואוינען אין א געדיכטען וואל־ קען. אָט האָב איך אויסגעבויט א הויז פאר דיר, א פלאץ פאר דיין אייביגער וואוינונג". נאָכדעם איז דער קעניג מיט'ן פאלק ארי־ בערגענאנגען אין די דרויסענדיגע חדרים פון דעם בית־המקדש און אויפ'ן הויף, וואו עס איז געשטאנען דער מזבח. דאָ איז אלץ נעווען פערגאָסען מיט א וואונדערליכען שיין פון די בעניליגטע וועגד און זיילען און פון די פינקעלדיגע טהייערע כלים. די כהנים האָבען געפראָווען גאָטעסדיענסט און געבראכט קרבנות, און די לויים האָבען געזונגען הייליגע ליעדער און געשפיעלט אויף האר־ פען. דאָם פאלק איז נעווען בעציבערט פון אלץ וואס ער האָט גע־ זעהן און האָט געקוקט מיט יראת־הכבוד אויף זיין נייעם גרויסאר־ טיגען בית המקדש. עטליכע טעג האָבען געדויערט די פייערליכע

שמחות פון דעם חנוכת הבית, און נאכער איז זיך דאס פאלק צו־גאנגען און צופאהרען אהיים.

§62. **דער אויסוועניגסטער גלאנץ און די אינוועניגסטע אונאַרדנונג.** וועו דער בית־המקדש איז געווען פארטיג האָט מען אנגעהויבען בויען דעם קעניגליכען פאלאץ. די פעניציש מייסטער האָבען אויסגעבויט באר שלמה'ן א פרעכטיגען פאלאץ, ניט וויט פון בית־המקדש. דער קעניגליכער פאלאץ איז בעשטאנען פון עט־ליכע בנינים וואס זיינען געווען פאראייניגט איינער מיט דעם אנדערען. צום פאלאץ האָט געפיהרט אן אלייע, וועלכע האָט זיך גערופען דער „לבנון וואלד", דען זי איז בעשטאנען פון צוויי לאנגע שורות צעדער־זייל־ען. דאָ איז געשטאנען די קעניגליכע וואָך מיט שווערדען און מיט גאלדענע שילדען. אין דעם ערויכטס־זאל („אולם־המשפט") פון דעם פאלאץ איז געשטאנען דער קעניגליכער טראהן פון העלפאנדביין, מיט גאלדענע בעפוצונגען. דאָ פלעגט דער מלך משפט'ן און אויפנעהמען פרעמדע שלוחים. ביי די זיי־טען פון דעם הויפט־פאלאץ זיינען געשטאנען צוויי בנינים, אין איינעם האָט געוואוינט דער קעניג אליין, און אין דעם אנדערען — די הויפט־קעניגין, א טאכטער פון דעם עגיפטישען פרעה, מיט איהר סוויטע. אויסער דעם בית־המקדש און דעם פאלאץ, איז אין ירושלים אויסגעוואקסען א גאנצע צאָל שענע געבוידען, וואס זיינען אויסגעבויט געווארען פון די רייכע לייט פון ירושלים. די הויפטשטאָדט פון דער אידישער מלוכה איז געווארען א בעלעבטע שטאָדט מיט א סך גלאנץ. אין דער צייט פון די יעהרליכע ימים־טובים פסח און סוכות פלעגען זיך קיין ירושלים צוזאמענקומען מא־סען אידען פון אלע שטעדט, וועלכע פלעגען עולה רגל זיין אהער צו מתפלל זיין אין בית־המקדש און ברענגען קרבנות. רייכע סוחרים פלעגען פאהרען קיין ירושלים וועגען מסחר, און בעוואוסטע אויס־לענדער פלעגען קומען אנקוקען דעם בית־המקדש און די אנ־דערע מערקווירדיגע זאכען פון דער אידישער הויפטשטאָדט.

איינמאל איז קיין ירושלים געקומען די מלכה פון שבא. א מלוכה אין דרום אראביען. זי האָט זיך אָנגעהערט וועגען שלמה'ס גרויסער חכמה, און זי האָט זיך געוואלט אליין איבערצייגען ווי וויים די דאָזיגע קלאנגען זיינען אמת. דער קעניג האָט זי אויפגענו־

מען זעהר פריינדליך און האָט געענטפערט אויף אלע איהרע פראגען און רעטענישען. נאָך א לאנגען שמועס מיט שלמה'ן איז די מלכה שבא אזוי ענטציקט געווארען פון זיין חכמה, אז זי האָט אויסגע־רופען: „דו ביזט א סך קלוגער און רייכער, ווי מען האָט מיר דערצעהלט! גלייקליך זיינען דיינע אונטערטאנען, וועלכע קענען דיך שטענדיג זעהן און הערען דיין חכמה". זי האָט געשענקט דעם קעניג א סך גאלד, טייערע שטיינער און דופטיגע געווירצען, און בעקומענדיג פון איהם אויך טייערע מתנות איז זי אוועק צוריק אין איהר לאנד.

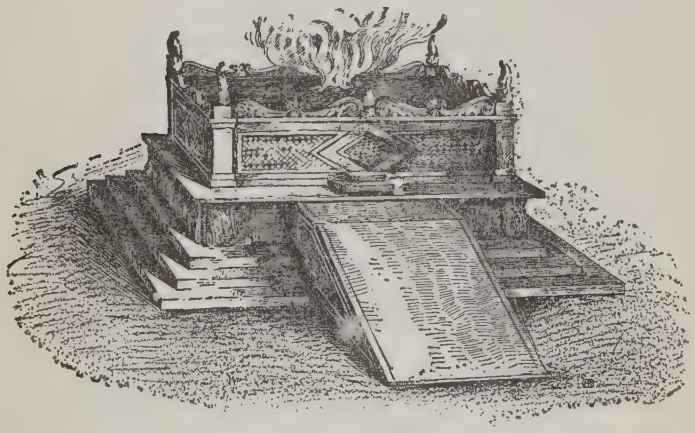

מזבח.

אבער צום סוף פון שלמה'ס קעניגען האָט זיך ארויסגעוויזען, אז ניט קוקענדיג אויפ'ן אויסוועניגסטען גלאנץ פון דער אידישער מלוכה איז דאָך ניט דאָס גאנצע פאלק געווען צופריעדען און גליק־ליך: צו טייער האָט געקאָסט דעם פאלק דער האָזיגער אויסווע־ניגסטער פראכט. א קליינע צאל סוחרים און האנדעלסלייט זיינען רייך געווארען פון דעם מסחר, וואס האָט זיך ענטוויקעלט אין לאנד, אבער די גאנצע מאסע ערד־ארבייטער האָט געלעבט אין ארעמקייט. דאס ארבייטענדע פאלק, וואס איז שוין געווג פערארעמט געווען פון די געצוואונגענע ארבייטען פאר'ן בית־המקדש און די פאלאצען,

האָט נאָך געקרעכצט אונטער דער לאסט פון די שטענדיגע טאקסען. וואָס זיינען אויף איהם ארויפגעלעגט געווארען כדי אויסצוהאלטען דעם קעניגליכען פאלאץ. שלמה האָט צוטיילט דאס לאנד אויף צוועלף טייל און יעדער טייל האָט געמוזט א מאָנאט אין יאהר אויסהאלטען מיט עסענווארג די גרויסע קעניגליכע פאמיליע און די בעאמטע. דאָס פאלק, געדריקט פון די שווערע צינזען, איז געווארען אונצופרידען, און די פערשוועגדערי אין דעם קעניג'ס הויז איז אלץ געוואקסען. דער קלוגער שלמה האָט געדארפט מיט מעהר פערשטאנד רעגירען דאָס לאנד, אָבער אנשטאט דעם האָט ער געלעבט מיט דעם געוועהנליכען לוקסוס פון א מזרח־הערשער. ער האָט געהאט א סך וויבער פון פרעמדע פעלקער: מצרי'שע, מואבי'שע און פעניציש פרויען, און אויף אויסצוהאלטען זיי אלע האָט זיך געפאדערט זעהר א סך געלד. דורך דעם איינפלוס פון שלמה'ס וויבער האָבען די פעניציער און אנדערע פרעמדע אייגווואונער פון ירושלים געקענט דארט פריי אויפשטעלען מזבחות צו זייערע היידנישע געצען. דער קעניג אליין פלענט אפטמאל ביי־וואונען דעם געצענדינסט פון זיינע פרעמדע פרויען. דאס האָט געהאט א שעדליכע ווירקונג אויף די מדות פון פאלק און עס איז געווען א סכנה אז אין לאנד זאָל זיך וויערער פערשפרייטען דער פריהעריגער געצענדינסט.

די נביאים האָבען געהאט דעם מוט צו שטראפען דעם קעניג פאר זיין שלעכטער אויפפיהרונג און האָבען איהם פאראויסגעזאגט, אז זיין מלוכה וועט גיך צופאלען וועלען. סמנים פון צופאלונג האָבען זיך שוין אָנגעפאנגען צו מערקען. איינער פון דעם קעניג'ס בעאמטע ירבעם פון שבט אפרים, האָט זיך בענוצט מיט דער אונצופריעדענקייט וואס האָט געהערשט צווישען די בני אפרים געגען שלמה'ן און האָט אויפגעהויבען א פאלקס־אויפשטאנד. איינמאל האָט דער נביא אחיה השילני בעגעגענט ירבעם'ן אין פעלד און האָט אָנגענומען זיין מאנטעל און איהם צוריסען אויף צוועלף שטיק. צעהן שטיק האָט דער נביא געגעבען צוריק צו ירבעם'ן און האָט געזאגט: „נעהם די דאזיגע צעהן שטיק: זיי בעריטען צעהן שבטים פון אידישען פאלק, וועלכע וועלען זיך אבריסען פון דוד'ס שטאם און וועלען אויסקלייבען דיך פאר א מלך". ערמוטיגט פון

דער דאזיגער נבואה האט ירבעם זיך געטומען גרייטען ארויסצוטרע־
טען אפען בראש פון די בני אפרים געגען שלמה המלך. וועז שלמה
האט זיך דערוואוסט וואס ירבעם האט בדעה צו טהאן האט ער גע־
שיקט זיין וואך מיט'ן בעפעהל צו טויטען איהם. דעמאלט איז
ירבעם אנטלאפען קיין מצרים און האט זיך דארט בעהאלטען ביז
שלמה'ס טויט.

§63. די צושפאלטונג פון דער אידישער מלוכה. נאך
אן ערך פון פערציג יאהר קעניגען איז שלמה געשטארבען. אויפ'ן
טראהן האט געדארפט ארויפגעהן זיין עלטסטער זוהן רחבעם.
רחבעם האט זיך ניט אויסגעצייכענט מיט קיין בעזונדערע מעלות:
ער האט ניט געהאט ניט דעם העלדענמוט פון דוד'ן, ניט די חכמה
פון שלמה'ן. דער שבט יהודה און א טייל פון שבט בנימין, וועלכע
זיינען געווען געטרייו צו דוד'ס דינאסטיע, זיינען געווען גרייט גלייך
צו ערקלערען רחבעם'ען פאר א מלך, אבער די איבעריגע שבטים,
און איבערהויפט דער שבט אפרים, האבען זיך געקווייקעלט. וועז
ירבעם, וועלכער האט זיך בעהאלטען אין מצרים, האט דערהערט פון
שלמה'ס טויט האט ער זיך גלייך אומגעקעהרט אין זיין פאטערלאנד
און האט אונטערגעהאלטען אין דעם פאלק די אונצופריעדענקייט
מיט דוד'ס דינאסטיע.

דעמאלט האבען זיך אין דער שטאדט שכם, פון שבט אפרים,
פערזאמעלט די עלטסטע פון אידישען פאלק, כדי צו בעראטען זיך
וועגען דער ערווועהלונג פון דעם נייעם מלך. אהין איז אויך געקו־
מען רחבעם. דאס פאלק, וואס איז געווען אונצופריעדען מיט די
שווערע צייטען, וועלכע מען האט אויף איהם ארויפגעלעגט פאר
שלמה'ס צייטען, האט בעשלאסען צו פאדערען פון דעם נייעם קע־
ניג א פערלייכטערונג. די פארשטעהער פון פאלק, מיט ירבעם'ן
בראש, זיינען געקומען פאר רחבעם'ן און האבען איהם געזאגט:
„דיין פאטער האט ארויפגעלעגט אויף אונז א שווערע לאסט;
פערלייכטער אונז די דאזיגע לאסט און דעמאלט וועלען מיר דיר
דינענען". דער שטאלצער רחבעם האט זיך געפיהלט בעליידיגט פון
דער דאזיגער פאדערונג, נאר ער האט זיי צוגעזאגט אין דריי טעג
ארום צו געבען אן ענטפער. ער האט פערפופען זיינע יועצים צו
הערען זייער מיינונג. די עלטערע ראטגעבער, וועלכע האבען נאך

בֿעדיענט פאר שלמה'ן, האָבען פארגעלייגט רחבעם'ן ער זאָל נאָכ־
געבען און זאל בעווילֿיגען דעם פאלק די פערלייכטערונג, וואס ער
פאָדערט; אבער די אינגערע הויפלייט, וועלֿענדיג נושא חן זיין
ביי דעם שטאָלצען און הערשערישען קעניג, האָבען איהם אַן עצה
געגעבען ער זאל אבזאגען דעם פאלק אין אלץ. רחבעם האָט אָנ־
געגומען די עצה פון די יונגע. וועו אויפ'ן דריטען טאָג זיינען צו
איהם געקומען די פארשטעהער פון פאלק האָט זיי רחבעם געזאגט
די פאלגענדע גרויזאמע ווערטער: „מיין פאטער האָט אַרויפגע־
לעגט אויף אייך א שווערע לֿאסט, און איך וועל נאָך פערגרעסערען
די דאָזיגע לֿאסט; מיין פאטער פלעגט אייך שטראפען מיט בייי־
טשען און איך וועל אייך שטראפען מיט עקדישען" (בייטשען מיט
העקלֿעך אויפ'ן עק). דער דאָזיגער ענטפער פון דעם טיראנישען
קעניג האָט שטארק אויפגעבראכט די בני אפרים און זיי האָבען
אויסגערופען: „וואס איז צווישען אונז און דעם הויז פון דוד'ן?
צוגעהט זיך איבער אייערע געצעלטען, אידען!" ירבעם האָט זיך
געשטעלֿט בראש די מורדים. רחבעם האָט אַרויסגעשיקט צום פאלק
זיין הויפט־אויפזעהער איבער די צינזען ער זאָל בערוהיגען די
אונצופריעדענע, אָבער דאס פאלק האָט פערשטיינערט דעם פער־
האסטען שטייער־זאמלֿער. רחבעם אלײן האָט זיך קוים נערעטעט:
ער איז אריינגעשפרונגען אין זיין רייטוואגען און איז אנטלאפען
קיין ירושלים.

נאָכדעם האָבען צעהן אידישע שבטים: דער שבט אפרים
און אלע שבטים פון צפון און עבר־הירדן, ערקלֿערט ירבעם'ען פאר
א קעניג. בלויז דער שבט יהודה און א טייל פון שבט בנימין זיינען
געבליבען געטריי דעם הויז דוד און האָבען אנערקענט רחבעם'ן
פאר זייער מלך. וועו רחבעם איז געקומען קיין ירושלים האָט ער
צוזאמענגענומען א גרויסען חיל פון די בני יהורה און בני בנימין
און האָט בעשלאָסען צו געהן האלטען מלחמה מיט די אבגעפאלענע
שבטים. נאָר דער נביא שמעיה, א „געטליכער מאן", האָט זיך
געוועגדט צום קעניג און צום פאלק מיט די ווערטער: „געהט ניט
מלחמה האלטען מיט אייערע ברידער, די בני ישראל, נאָר קעהרט
זיך אום יעדער צו זיין היים וואָרום דורך גאָט'ס ווילֿען איז
דאָס אלץ געשעהן." די פערזאמלֿטע קריעגסלייט זיינען זיך

צוגאנגען. אויך אזא אופן איז דאס גרויסע קעניגרייך פון דוד און שלמה זיך צופאלען אויף צוויי בעזונדערע מלוכות: איינע, די קלענערע, האָט זיך אנגערופען „מלכות יהודה", און האָט געהאט א קעניג פון דוד'ס דינאסטיע; און די אנדערע, די גרעסערע, האָט זיך גערופען „אפרים" אדער „מלכות ישראל", און אויך די „עשרת השבטים", און האָט אנערקענט פאר איהר ערשטען קעניג ירבעם'ן פון שבט אפרים.

נייַנטער קאפיטעל.

מלכות ישראל און יהודה אין דעם ערשטען יאָהר־הונדערט נאָך שלמה'ס טויט.

(830—977 פאַר דער קריסטל. צייטר.)

§64. ירבעם און רחבעם. אז שלמה'ס מלוכה איז צוטיילט געווארען אין צוויי חלקים איז פערשוואונדען די אייניגקייט פון אידישען פאלק. די צוויי מלוכות האָבען געלעבט אזוי ווי צוויי בעזונדערע פעלקער: ישראל און יהודה. די צעהן שבטים פון צפון, וועלכע האָבען געבילדעט די גרויסע מלוכה פון ישראל, האָבען זיך אלץ מעהר דערווייטערט פון די שבטים אין דרום, וועלכע האָבען געבילדעט די קלענערע מלכות יהודה. די צפון'דיגע שבטים האָבען זיך פון לאנג אן אונטערשיידט פון די דרום'דיגע מיט זייערע זיטען און מנהגים, און נאָך דער צושאפלטונג האָבען די דאָזיגע אונטערשיידען נאָך אָנגעהויבען שטארקער ווערען. פריהער זיינען די בעזונדערע טיילען פון פאלק געווען פעראייניגט דורך צוויי בענדער: דוד'ס דינאסטיע און דעם אלגעמיינעם בי־המקדש. דער ערשטער באנד איז צוריסען געווארען ווען די צעהן שבטים האָבען זיך אבגעזאגט פון דוד'ס אייניקעל און האָבען אנערקענט ירבעם'ן פאר א קעניג. אין גיכען האָבען די אבגעטיילטע שבטים צוריסען אויך דעם לעצטען באנד: זיי האָבען זיך אבגעזאגט פון דעם בית־המקדש אין ירושלים און האָבען איינגעפיהרט א בעזונדער גאָטעסדיענסט.

בשעת רחבעם, דער מלך פון יהודה, האָט געלעבט אין ירושלים, האָט ירבעם, דער קעניג פון די צעהן אבגעפאלענע שבטים, געמאכט

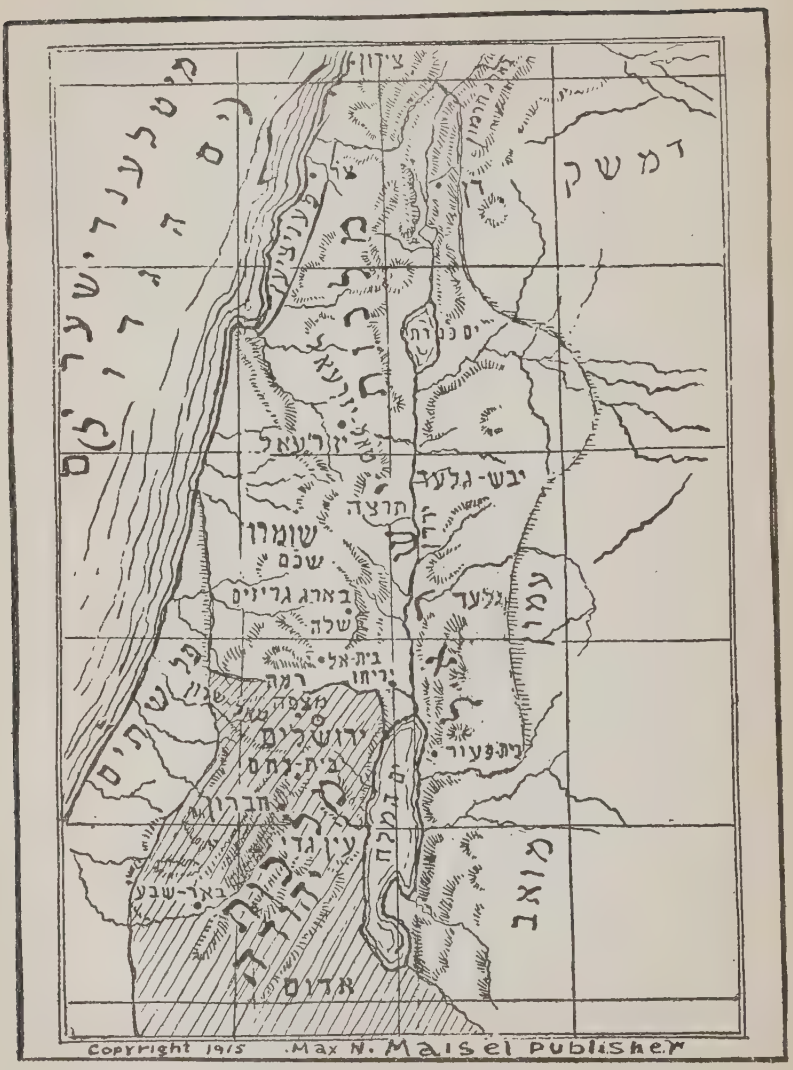

די צוויי אידישע מלוכות.

זיין הויפטשטאָדט אין דער אפרימ'שער שטאָדט שכם. אבער ירבעם איז ניט געווען רוהיג אויף זיין נייעם טראהן. ער האָט מורא געהאט, אז ווען זיינע אונטערטאנען וועלען געהן דיענען גאָט קיין ירושלים, די הויפטשטאָדט פון יהודה, קענען זיי נאָך צוריק אריבער אויף דער זייט פון רחבעמ'ן, דעם געזעצליכען יורש פון דער מלוכה. דעריבער האָט ירבעם בעשלאָסען אינגאנצען אבצוזיהען דאס פאלק פון דעם הייליגטום אין ירושלים. ער האָט גוט געוואוסט, אז דאס פראסטע פאלק האָט ליעב צו דיענען א גאָט, וואס מען קען זעהן מיט די אויגען, און ווי האָבען זיינע הייליגע ערטער ניט ווייט פון זיך, אויף דעם נאָהנטסטען בערגעל אדער אין נאָהנטסטען וועלדעל. האָט ירבעם געלאזט אויסגיסען פון גאלד צוויי געשטאלטען פון אידישען גאָט און האָט זיי אוועקגעשטעלט אין צוויי שטעדט, וועלכע האָבען זיך נאָך פון אלטע צייטען גערעכענט פאר הייליגע: איינעם אין בית־אל, אין דרום פון מלכות ישראל, און דעם אנדערען אין דן, אין צפון. די דאָזיגע גאלדענע געשטאלטען פון גאט זיינען געווען — קעלבער, מסתמא דערפאר וואס ירבעם האָט געזעהן ביי די מצריים דעם מנהג פארצושטעלען זייער גאט אין דער פארמע פון אָקס (אפיס). ירבעם האָט ערקלערט דעם פאלק: „געגנוג אייך צו געהן קיין ירושלים; אָט איז די געשטאלט פון יענעם גאָט, וואס האָט ארויסגעפיהרט די אידען פון מצרים". א גרויסער טייל פון פאלק האָט זיך מיט פרייד געלאזט אין די נייע טעמפלען. אזוי ווי די לויים, וואס זיינען געווען דער גייסטליכער שטאנד, האָבען ניט געוואלט דיענען אין די נייע טעמפלען האָט ירבעם דאָ געשטעלט כהנים פון פשוט'ן פאלק. אפטמאל, אין די גרויסע ימים טובים, פלעגט ער אליין טהאָן די ארבייט פון דעם כהן אין דעם טעמפעל פון בית־אל. אויסער דעם האָט ער ערלויבט צו בויען מזבחות אויף די בערג, אזוי ווי עס האָט זיך געפיהרט אמאל, אין דער צייט פון די שופטים. אויף אזא אופן האָט זיך אין דער מלוכה פון די עשרת השבטים פערשפרייט דער געצענדיענסט. די לויים און יענע פון פאלק, וואס זיינען געבליבען געטרייו דעם אידישען גאָט, פלעגען אוועקגעהן פון מלכות ישראל קיין ירושלים און ווערען אונטערטאנען צו רחבעמ'ן.

רחבעם האָט ג'ירש'עט די חסרונות פון זיין פאטער. אבער ער האָט ניט געהאט זיינע מעלות. די צייט פון זיין קעניגען איז אריי־

בער אין אונרוהען. צווישען איהם און ירבעמ׳ן זיינען פארגעקומען שטענדיגע מלחמות. אויפ׳ן פינפטען יאָהר פון רחבעמ׳ס קעניגען איז דער עגיפטישער מלך שישק אריינגעטראטען מיט א גרויסען חיל אין יהודה, האָט אייגענומען עטליכע בעפעסטיגטע שטעדט און איז אריינגעדרונגען אין ירושלים. שישק, וועלכער האָט נאָר געדורשט נאָך הויב, האָט פערנומען די אוצרות, וואס האָבען זיך געפונען אין בית המקדש און אין דעם קעניגליכען פאלאץ, און איז אוועק צוריק אין זיין לאנד. נאָך דעם דאָזיגען אנפאל האָט רחבעם געקעניגט נאָך צוועלף יאָהר און איז געשטאָרבען (960). אין ניכען איז אויך געשטאָרבען ירבעם, וועלכער האָט געקעניגט צוויי־און־צוואנציג יאָהר (955).

נאָך ירבעמ׳ס טויט האָט זיך אין מלכות ישראל אָנגעהויבען א צייט פון מהומות און מחלוקות. די מלכים האָבען זיך שנעל געביטען, און איינער פלעגט ערמאָרדען זיין פארגענגער און מיט גוואלד פערכאפען די ממשלה. אין פערלויף פון פינף־און־צוואנציג יאָהר האָבען זיך אין מלכות ישראל געביטען פיער מלכים פון פערשיידענער אבשטאמונג (נדב, בעשא, אלה און עמרי). פון די שטענדיגע מחלוקות אינוועניג איז דאס לאנד אבגעשוואכט געווארען. דערמיט האָט זיך בענוצט אסא, דער מלך פון יהודה, רחבעמ׳ס אייניקעל, און האָט איינגענומען א סך שטעדט אין מלכות ישראל. נאָך לאנגע מהומות איז די ממשלה אריינגעפאלען אין די הענד פון עמרי, וועלכער האָט געמאכט א סוף צו די אונרוהען און האָט געגרינדעט זיין דינאסטיע (928).

§65. עמרי און אחאב. עמרי, דער פינפטער קעניג פון ישראל נאָך ירבעמ׳ן, האָט זיך אויסגעבויט א נייע הויפטשטאָדט, שומרון, ניט ווייט פון דער פריהערדיגער הויפטשטאָדט שכם (927). פון דעמאָלט אָן איז שומרון אין פערלויף פון צוויי הונדערט יאָהר געבליבען די הויפטשטאָדט פון מלכות־ישראל, וועלכע האָט זיך דעריבער אויך גערופען מלכות שומרון. דער ערשטער קעניג פון שומרון, עמרי, האָט זיך קודם־כל בעמיהט איינצושטעלען רוה און אָרדנונג אין לאנד, וואס איז געווען צוטרייסלט פון די מהומות. ער האָט ניט געפיהרט קיין מלחמות מיט יהודה, אזוי ווי זיינע פאָר־

געגנער, נאָר פערקעהרט, האָט געשטרעבט צו שלעסען מיט איהר א פרייגדליכען בונד, כדי מיט בעראיניגטע כחות אבצושלאָגען די אָנפאלען פון די דרויסענדיגע פיינד. דער דאָזיגער פריעדען צווישען די צוויי ברודער־פעלקער איז געווארען שטארק אין דער צייט פון די נאָהנטסטע מלכים נאָך עמרי. אין דער זעלבער צייט האָט דער קעניג פון שומרון געשלאָסען א צווייטען בונד, וואס האָט געהאט א גרויסע בעדייטונג פאר'ן אידישען פאלק. עמרי האָט זיך בעפרייגדעט מיט די הערשער פון דער שכנ'ישער פעניציישער מלוכה, און האָט אפילו חתונה געמאכט זיין זוהן אחאב'ן מיט איזבל, די טאָכטער פון דעם קעניג און כהן פון צר. די פעניציער האָבען זיך אָנגעהויבען פריי בעזעצען אין די לענדער פון ישראל, און האָבען דארט ענטוויקעלט מסחר און האנדעל; נאָר אינאיינעם דערמיט האָבען זיי אהין געבראכט זייערע היידנישע מנהגים און מדות, וועלכע האָבען געהאט א שעדליכע ווירקונג אויף די אידען.

אז עמרי האָט זיך פערזיכערט מיט דער פריינדשאפט פון פעניציען און יהודה האָט ער זיך געוועגדט געגען די דרויסענדיגע שונאים. ער איז ארויס מלחמה האלטען מיט די מואבים, זיינע שכנים אין מזרח־זייט, און האָט אָבגענומען ביי זיי א סך שטעדט. (וועגען דעם זאגט עדות א ניט לאנג געפונענע אויפשריפט פון דעם מואב'שען קעניג מעשו אויף א שטיינערנעם דענקמאל פון דעם ניינטען יאָהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צ. ר.) די מואבים האָבען זיך אונטערגענגעבען און האָבען געצאלט דעם קעניג פון ישראל א יעהרליכען צינז. נאָר דעמאָלט איז געגען ישראל ארויסגעטראטען בן־הדד, דער קעניג פון ארם אָדער דמשק. עמרי האָט ניט געקענט ביישטעהען געגען די שטארקע ארמים, און איז געצוואונגען געווען צו שלעסען מיט זיי פריעדען אויף שווערע תנאים. די האנדעלס־קאראוואנען פון די ארמים האָבען נעקראָגען דאָס רעכט זיך אָבצושטעלען אין שומרון און אין אנדערע שטעדט פון מלכות ישראל.

עמרי איז געשטארבען אין עטליכע יאָהר ארום נאָכדעם ווי ער האָט אויסגעבויט שומרון. אויפ'ן טראהן איז ארויף זיין זוהן אחאב (901—922). אין אחאב'ס צייט האָט מלכות שומרון דערגרייכט אזא אויסערליכען גלאנץ, וואס זי האָט נאָך קיין מאל ניט געהאט.

אחאב האָט אויפגעהאלטען די נאָהנטע פרויַנדשאפט פון די פענ־
ציער און האָט זיי נאכגעטהאן אין א סך זאכען. ער האָט זיך אוים־
געבויט אין טאל יזרעאל א נייעם פרעכטיגען פאלאץ, וועלכער איז
געווען בעוואוסט צוויישען פאלק מיט'ן נאָמען „דאס הויז פון העל־
פאנדבוין". די מנהגים און זיטען פון דער רייכער פעניציען האָבען
זיך אלץ מעהר פערשפרייט אין מלכות ישראל, און צוואמען מיט
זיי האָט אויך אַריינגעדרונגען די עבודה זרה, וואָס איז געווען
פרעמד דעם נייסט פון דער אידישער רעליגיאן. דערצו האָט דער
עיקר מיטגעהאלפען אחאב'ס ווייב, די פעניציערין איזבל, א פרוי,
וואס האָט ליעב געהאט צו הערשען און וואס האָט בעזעסען א
שטארקען ווילען. זייענדיג די טאכטער פון דעם היידנישען כהן
פון צר, האָט די קעניגין איזבל געשטרעבט מיט אלע איהרע כחות
אריבערצופלאנצען אויפ'ן אידישען באָדען דעם געצענדיענסט און
די לייכטע זיטען פון איהר פאטערלאנד. זי האָט זיך ארומגע־
רינגעלט מיט א סך פעניציישע פריסטער און פריסטערינס. אויף
איהר פערלאנג האָט אחאב אויסגעבויט א גרויסען טעמפעל צום גאָט
בעל, דעם פעניציישען זונען־גאָט. דאָ האָט זיך אויך געפונען א
הייליגער בוים (אשרה) מיט א מזבח, לכבוד דער נעטין אסטארטע
(עשתרת). ביי דעם דאזיגען טעמפעל האָבען זיך געפונען עטליכע
הונדערט פריסטער. אויך אין שומרון און אין אנדערע שטעדט
האָט מען, צוזאמען מיט די מזבחות פאר'ן אידישען גאָט, געבויט
אויך מזבחות פאר געצענדיענסט. דאָס אונווייסענדע פאלק האָט
זיך געבוקט אי צום אידישען גאָט אי צום בעל, און האָט גארניט
געוואהן קיין סתירה דערין. בלויז א קליינער טייל פון פאלק איז ge־
בליבען געטרייי דעם ריינעם אידישען גלויבען.

די גאטספארכטיגע מענשען, וואס זיינען געבליבען געטריי
משה'ס לעהרע, פלעגען אפט ארויסטרעטען מיט הונערנדע שטראף־
רייד געגען דעם פאלשען און פארדארבענעם געצענדיענסט. די
דאזיגע פרעדיגער און לעהרער האָט דאָס פאלק אנגערופען
„נביאי־יהוה", צו אונטערשיידען זיי פון די היידנישע כהנים, וואס
האָבען זיך נערופען „נביאי־הבעל". די מלכה איזבל האָט שרעק־
ליך ge'רודפ'ט די נביאי־יהוה. זי האָט ארויסגעגעבען א בעפעהל צו
טויטען די אלע פערטיידיגער פון דער אלטער אידישער אמונה. א

דער פאל פון ירדן.

סך נביאים זיינען אומגעקומען, אנדערע זיינען אנטלאפען און זיך בעהאלטען אין הייהלען און פעלזען־שפאלטען, וואוהין זייערע אנ־העניגער פלעגען בשתיקה זיי ברענגען שפייז. דער פערוואלטער פון קעניגליכען פאלאץ, עובדיה, האָט בעהאלטען אין א הייהל הונדערט נביאים און פלעגט זיי צושטעלען אהין שפייז און וואסער און קיינער אין הויף האָט דערפון ניט געוואוסט.

§66. אליהו הנביא. צוויישען די נביאי יהוה, וועלכע האָבען זיך געהעטעט פון איזבל׳ס צאָרן, איז געווען א בעגייסטערטער מאן מיט׳ן נאָמען אליהו („מיין גאָט איז ה׳ "), א געבירטיגער פון דער שטאָדט תשבי אין גלעד. דאס ריינע הארץ פון אליהו איז שטארק אויפגעבראכט געווארען פון די שלעכטע מעשים וואס זיינען פאָר־געקומען ארום איהם. פלעגט ער זיך פלוצלונג בעווייזען אין שומרון און מיט פלאמענדע ווערטער פערדאמען די זינד פון דעם קעניג און פאָלק, און פלוצלונג פלעגט ער פערשווינדען אין דער וויסטעניש, אנטלויפענדיג פון די פערפאלגונגען. מיט זיין אויסזעהן און מיט זיין ארט לעבען האָט אליהו געצוינגען אויף זיך אלעמענס אויפ־מערקזאמקייט: ער פלעגט טראגען א גראבען האָרענעם מאנטעל, האָט זיך פערלאזט לאנגע האָר, פלעגט מעהרסטענטייל ניט עסען קיין פלייש און ניט טרינקען קיין ווין, און האָט בכלל געהאסט פערגעניגענס און בעקוועמליכקייטען. פיעלע האָבען איהם געריכטען פאר א הייליגן, וואס קען בעווייזען נסים. מען פלעגט דער־צעהלען, אז ווען אליהו האָט זיך אויפגעהאלטען אין א וויסטען ארט נעבען ירדן, פלעגען ראָבען איהם ברענגען שפייז יעדען טאָג, אין דערפריה און פארנאכט. און אנדער לעגענדע דערצעהלט, אז אליהו האָט געוואוינט ביי אן ארעמער אלמנה און האָט צוריק צום לעבען געבראכט איהר קלייניעם זוהן, וואס איז שוין געווען געשטאָרבען פון א שווערער קראנקהייט.

האָבענדיג א שם פאר א הייליגען מאן האָט אליהו אפט גע־וואגט צו זאָגען דעם ביטערען אמת אין די אויגען אפילו דעם קעניג אליין. דער ערשטער צוואמענשטויס צווישען דעם קעניג און דעם נביא איז פאָרגעקומען דורך פאָלגענדער סבה. גלייך מיט אהאב׳ס פא־לאץ אין טאָל יזרעאל איז געשטאנען א פרעכטיגער וויינגאָרטען, וואס האָט געהערט צו א דאָרטיגען איינוואוינער מיט׳ן נאָמען נבות. דער מלך האָט נעווילט פאָרפלאנצען א סאָד ארום זיין פא־

לאז, האט ער געבעטען נבות'ן ער זאל איהם אבלאזען זיין ווייג־נאַרטען. אבער נבות האט זיך ניט געוואלט שיידען מיט דער ירושה פון זיינע עלטערען, וואס איז איהם זעהר טהייער געווען. דאס האט אהאב'ן אזוי פיעל צער פערשאפט, אז ער האט זיך אריינ־געלעגט א קראנקער אין בעט און האט אויפגעהערט עסען. דע־מאלט האט די בייזע איזבל געדונגען צוויי פאלשע עדות, וועלכע האבען געמאכט א בלבול אויף נבות'ן, אז ער האט געלעסטערט גאט און דעם קעניג. דאס געריכט האט פער'משפט נבות'ן צום טויט פאר זיין כלומר'שטען פארברעכען, און זיין שעהנער וויינגארטען איז אנגעקומען דעם קעניג. וועז אליהו האט דערהערט וועגען דער דאזיגער רציחה איז ער געקומען צו אהאב'ן און האט מיט צארן אויסגעשריען: „דו האסט ג'הרג'עט א מענשען און דו ירש'עסט נאך זיין פארמעגען! דעריבער הער וואס גאט האט געזאגט: אויף יענעם פלאץ, וואו די הינד האבען געלעקט דאם בלוט פון נבות'ן, וועלען זיי לעקען דאם בלוט פון דיר און פון דיין הויזגעזינד". און גלייך דערויף איז דער נביא פערשוואונדען. אין אנהויב האט דער מלך חרטה געהאט, נאר דערנאך האט ער אינגאנצען פארגע־סען אליהו'ס ווערטער.

אין גיכען איז אויפ'ן לאנד שמרון געקומען א גרויס אומ־גליק: דריי יאהר איז ניט געגאנגען קיין רעגען, די תבואה אויף די פעלדער איז ניט צייטיג געווארען און דאס פאלק האט געהונגערט. אין יענער צייט האט זיך אליהו בעגעגנט מיט אהאב'ן אין וועג. וועז דער קעניג האט איהם דערזעהן האט ער אויסגערופען: „ביסטו עס דער שולדיגער אין ישראל'ס אומגליק?" און אליהו האט גע־ענטפערט: „ניט איך בין שולדיג אין ישראל'ס אומגליק, נאר דו און דיין פאמיליע, ווארום איהר האט עובר געווען אויף גאט'ס גע־באטען און זענט אווק דיענען די בעלים". און ער האט ערקלערט דעם קעניג, אז אנדערש וועט ניט נעהמען א סוף צו די לויידען סיי־דען מען וועט פריהער שטילען דעם צארן פון גאט. „לאז מיר — האט אליהו געזאגט — צוואמענרופען אלע כהנים פון בעל אויפ'ן בארג כרמל, און איך וועל דארט ווייזען דעם פאלק וועד איז דער אמת'ער גאט: יהוה אדער בעל." דער מלך האט געטהאן ווי אליהו האט פערלאנגט.

און עס האָבען זיך פערזאמעלט אויפ'ן כרמל אלע כהנים פון בעל, אין צאָל פון 450 מענשען, און א גרויסע מאסע פון פאָלק; אליהו און אחאב זיינען דאָ אויך געווען. מען האָט אויפגעשטעלט צוויי מזבחות: איינעם פאר בעל און דעם אנדערען פאר ה'. און אליהו האָט געזאגט צו די כהנים פון בעל: „זאָל מען אונז געבען צוויי קעלבער: איינע שעכט איהר, און לעגט אַרויף אויף אייער מזבח, אויף די האָלץ, נאָר קיין פייער לעגט ניט אונטער; און די אַנדערע וועל איך אויפלעגען אויף מיין מזבח, אויף די האָלץ, און וועל אויך קיין פייער ניט אונטערלעגען. איהר רופט צו אייער גאָט און איך וועל רופען צו מיינעם. און יענער גאָט, וואס וועט ארונטערשיקען א פייער אויף זיין קרבן וועט אנערקענט ווערען פאר'ן אמת'ן גאָט." די כהנים האָבען געטהאָן אזוי ווי אליהו האָט געזאָגט. זיי האָבען אנידערגעלעגט זייער קרבן אויפ'ן מזבח און פון פריהמאָרגען ביז בייטאָג האָבען זיי געשריען: „בעל, בעל, דערהער אונז!" אבער קיין פייער האָט זיך ניט געווייזען. און אליהו האָט זיך געריצט מיט זיי און געזאָגט: „רופט העכער אייער גאָט; אפשר איז ער פערנומען, ער געפינט זיך אין וועג אדער ער שלאָפט; שרייט העכער וועט ער זיך אויפכאפען." די כהנים האָבען גענומען נאָך שטאַרקער צו שרייען, זיי האָבען וויל געטאַנצט ארום דעם מזבח און האָבען זיך אזוי צוהיצט, אז זיי האָבען אָנגעהויבען שניידען און דראפען זיך דאָס לייב ביז בלוט, אָבער בעל איז געבליבען טויב און שטום. דעמאָלט, דערצעהלט דער תנ"ך, האָט אליהו ארויפגעלעגט זיין קרבן אויפ'ן מזבח פון ה' און האָט אָנגעהויבען מתפלל זיין: „גאָט פון אברהם, יצחק און יעקב! זאלען אלע איינזעהן, אז דו ביסט גאָט און איך בין דיין דיענער, און אז אין דיין נאָמען רייד איך און טהו אלץ. ענטפער מיר, גאָט, ענטפער!" ווי נאר אליהו האָט ארויסגערעדט די דאָזיגע ווערטער האָט זיך אויפ'ן הימעל בעוויזען א שווארצער וואָלקען, עס האָט א בליץ געטהאָן א בליץ און האָט פארברענט דעם קרבן מיט די האָלץ אויפ'ן מזבח פון יהוה. דערזעהענדיג דאָס, איז דאָס פערזאמעלטע פאָלק שטאַרק אויפגעבראכט געווארען אויף די כהנים פון בעל און האָט זיך אויף זיי ארויפגעווארפען און זיי אלע געטויט.

דערווייל האָט זיך דער שטורם געשטארקט און עס האָט א

נאָם געטהאָן א גרויסער רעגען; די פעלדער זיינען אבגעפרישט געוואָרען און די תבואה איז גוט געראָטען. נאָך דער געשיכטע אויפ'ן כרמל איז אחאב גרייט געווען צו מאכען שלום מיט אליהו'ן, נאָר ווען די בלוט־דורשטיגע איזבל האָט זיך דערוואוסט פון דאָם וואָם איז געשעהן, האָט זי זיך פערשווארען צו טויטען אליהו'ן דערפאר, וואס ער האָט אומגעבראכט איהרע כהנים. אליהו איז אנטלאָפען אין יהודה און פון דאָרט — אין מדבר; דאָ האָט ער זיך דערשלאָגען צום הייליגען בארג חורב (סיני).

דער תנ"ך דערצעהלט, אז וען אליהו האָט געענטפערט אין א הייהל אין בארג סיני, האָט ער דערהערט גאָט'ס קול: „וואָם טהוסטו דאָ, אליהו?" און אליהו האָט געענטפערט: „איך האָב זיך אנגענומען פאר דיר, גאָט, וואָרום די קינדער פון ישראל האָבען פערלאזט דיינע געבאָטען, האָבען צושטערט דיינע מזבחות און געטויט דיינע נביאים". דאן האָט גאָט צו איהם געזאָגט: „גיה ארויס און שטעל זיך אויפ'ן בארג!" און אליהו האָט אזוי געטהאָן. און עס האָט זיך אויפגעהויבען א שרעקליכער שטורם, וואס האָט געמאכט צו ציטערען דעם גאנצען בארג, אבער גאָט האָט זיך ניט בעוויזען צום נביא אין דעם דאָזיגען שטורם. דערנאָך האָט זיך דערהערט א דונער, עס האָט זיך בעוויזען פייער, נאָר ניט אין דונער און ניט אין בליץ איז געווען גאָט. ענדליך איז אלץ רוהיג געווארען און אין דער לופט האָט זיך דורכגעטראגען א שטילער וועהען. און אין דעם דאָזיגען שטילען וועהען האָט אליהו דערפיהלט די אנווועזנהייט פון גאָט. דעמאָלט האָט ער פערשטאָנען, אז גאָט איז ניט אין בלוטיגען קאמפף, נאָר אין פריעדליכער, רוהיגער ארבייט.

§67. די מלחמות מיט די ארמים. די לעצטע יאהרען פון אחאב'ס קעניגען זיינען אריבער אין מלחמות מיט די ארמים. דער ארמי'שער קעניג בן־הדד דער צוויטער, וואס זיין הויפטשטאָדט איז געווען דמשק, איז געוואָרען זעהר מעכטיג: ער האָט געהאט א גרויס חיל, א סך פערד און קריעגס־וועגען. און די קלייגע ארומיגע מלכים האָבען איהם געצאָלט צינס. און בן־הדד'ן האָט זיך פערוואלט אונטערטעניג מאכען אויך דאָם לאנד ישראל. איז ער געקומען אהין מיט א גרויסען חיל, האָט בעלאנגערט די

חויפטשטאדט שמרון און געפאדערט, או אחאב זאל מיט גוטען אנערקענען זיין אויבערהערשאפט. אחאב האט צונויפגערופען זיי־נע יועצים און אויך זייער עצה האט ער צוריקגעווויזען בן־הדד׳ס פאָרשלאג. דער ארמי׳שער קעניג האט צאָרניג אויסגערופען: „איך שוואר, או די גאנצע ערד פון שמרון וועט ניט קלעקען וועג מיינע קריגסלייט וועלען זי צונעהמען הויפענווייז.“ דערויף האט אחאב איהם געלאזט ענטפערען: „זאל זיך ניט באריהמען דער וואס טהוט אן דעם גארטעל (פאר דער שלאכט) ווי יענער וואס טהוט איהם אויס (נאך דער שלאכט)“. און אחאב איז מיט א קלייני־גער העלדישער מחנה אָנגעפאלען אויף דעם לאגער פון די ארמים גראדע דעמאָלט וועז זייער קעניג האט געהולייעט מיט זיינע פער־בינדעטע פירשטען. די ארמים זיינען איבערראשט געוואָרען פון דעם אומגעריכטען איבערפאל און זיינען אנטלאָפען, און בן־הדד האט זיך קוים גערעטעט אויף זיין פלינקען פערד.

אין א יאהר ארום זיינען די ארמים וויעדער געקומען אין לאנד פון ישראל. אבער האָם מאל האָבען זיי געקראָגען נאך א גרעסע־רע מפלה. פערלירענדיג זיין חיל האט בן־הדד זיך אונטערגענעבען צו אחאב׳ן און איהם געבעטען ער זאל איהם שענקען דאָם לעבען. אחאב האט זיין שונא פרייגעלאָזען, אבער ער האט פון איהם גענו־מען א פערשפרעכען, או ער וועט אומקעהרען צו די אידען די שטעדט, וואס די ארמים האָבען אמאל ביי זיי צוגענומען. אבער דער ארמי׳שער קעניג האט זיין הבטחה ניט געהאלטען. דעמאָלט האט אחאב גערופען צו הילף זיין פערבינדעטען, דעם קעניג פון יהודה, און זיי האָבען בעשלאָסען ביידע צו געהן מלחמה האלטען מיט די ארמים אין דער שטאָדט רמות אין גלעד.

קעניג אין יהודה איז דעמאָלט געווען רחבעם׳ס אור־אייניקעל, יהושפט דער זוהן פון אסה (895—918). אין זיין צייט איז יהודה געווארען א שטארקע און רייכע מלוכה. יהושפט האט אויסגעבויט א סך פעסטונגען אין זיין לאנד און האט פארגרעסערט זיין חיל. די ארומיגע פעלקער, די אדומים און אראבער, האָבען איהם גע־צאָלט צינז. יהושפט האט אויך געשטרעבט צו פערשטארקען אין פאָלק דעם אמת׳ן גלויבען און גוטע מדות. ער האט בעשטימט די לויים צו לערנען די אידען די חוקים פון דער אמונה, וועלכע

האבען זיך אויפנעהיט אין היילינע ספרים אדער בעל־פה. פוני־דעסטוועגען איז דער־ריינער גלויבען נאך געווען שוואך אין פאלק. א סך זיינען ניט געגאנגען אין בית המקדש אין ירושלים און האבען נעריענט צו גאט אויף מזבחות, וואס זיי האבען נעבויט אויף די שפיצען בערג, אזוי ווי די נעצענדיענער. יהושפט אליין, ניט קוקענדיג אויף זיין פרומקייט, איז געווען בעפריינדעט מיט דעם זיכ־דיגען אחאב. די מלכים פון יהודה און ישראל האבען זיך אפילו מתחתן געווען: עתליה, די טאכטער פון אחאב און איזבל, איז געווארען די פרוי פון יהושפט'ס זוהן יהורם. וען אחאב האט פאר־געלאזט יהושפט'ן, אז זיי זאלען געהן צוזאמען מלחמה האלטען מיט די ארמים האט דער קעניג פון יהודה געענטפערט: „מיין פאלק איז דיין פאלק, און מיינע פערד זיינען דיינע פערד." יהושפט אליין איז געפאהרען קיין שמרון. ביידע מלכים האבען זיך געני־מען גרייטען אין קריעג. די חנפ'עריגע נביאים פון הויף האבען זיי פאראויסגעזאגט א נצחון. נאר מכיהו, א שטרענגער נביא פון ה', וועלכען יהושפט האט געהייסען פרעגען, האט געזאגט: „איך זעה אלע בני ישראל צושפרייט איבער די בערג אזוי ווי שאף אהן א פאסטוך." די דאזיגע שלעכטע נבואה האט אחאב'ן אריינגע־בראכט אין כעס און ער האט געהייסען מכיהו'ן איינשפארען אין תפיסה.

באלד נאכדעם זיינען די פעראייניגטע ארמעען מיט זייערע מלכים אוועק אין קריעג קיין רמות. דא איז פאַרגעקומען א בלו־טיגע שלאכט. בן־הדד האט בעפעהלען זיינע שיסער זיי זאלען ציעלען דער עיקר אין דעם מלך פון ישראל. אחאב האט זיך איבערגעטאָן, כדי די שונאים זאלען איהם ניט דערקענען; נאר אייגער פון די ארמי'שע שיסער האט געטראפען מיט זיין פייל אין אחאב'ן, וועלכער איז געשטאנען אין זיין רייטוואגען. דעם פערוואונדעטען קעניג האט מען אוועקגעפיהרט פון שלאכטפעלד, אבער אויפ'ן וועג איז ער אבגעגאנגען מיט בלוט און אין אבענד איז ער געשטאָרבען. דאן האט זיך אין חיל דערהערט דער רוף: „זאל יעדערער זיך אומקעהרען אין זיין לאנד און אין זיין שטאדט." יהושפט האט זיך צוריקגעקעהרט קיין ירושלים און אחאב'ס קער־פער האט מען געבראכט קיין שמרון אין א פארבלוטיגטען רייט־

וואנען. וועו מען האָט דעם רייטוואָגען ארומגעוואשען אין דעם טייכעל נעבען פאלאץ, האָבען די הינד נעלעקט דאָס בלוט פון דעם אומגעקומענעם מלך. דאָס איז געווען אויפ'ן זעלבען ארט, וואו דעם קענינ'ס דיענער האָבען אמאל נעטויט דעם ווייננערטנער נבות, און האָס פאלק האָט אין דעם געזעהן די פערווירקליכונג פון אליהו'ס נבואה.

§68. אחאב'ס קינדער. אלישע הנביא. אין עטליכע יאהר ארום נאָך אחאב'ס טויט איז געשטאָרבען אויך אליהו הנביא. נאָך פריהער האָט אליהו אויסגעקליבען פאר זיין נאָכפאלגער דעם יונגען דאָרפסמאן אלישע. איינמאל איז אלישע געווען אויף זיין פאטער'ס פעלד און געאקערט מיט אָקסען. איז נעקומען צו איהם אליהו און האָט אויף איהם ארויפגעוואָרפען זיין מאנטעל. דאָס איז געווען א סימן אז מען וועט געהיילינט פאר א נביא און אלישע איז אוועק נאָך אליהו'ן און איז געוואָרען זיין תלמיד און האָט איהם בעדינט. נאָכ'ן טויט פון זיין נרויסען רבי'ן האָט אלישע צוערשט געלעבט איינזאם אויפ'ן בארג כרמל, נאָר אין גיכען האָבען די געשעהענישען אין מלכות ישראל איהם געצוואונגען ארויסצוקומען פון זיין איינזאמקייט און אנטיל נעהמען אין געזעלשאפטליכען לעבען. אלישע האָט געווירקט אין דער צייט פון יורם, דער זוהן פון אחאב. יורם ניט אבגעשאפט דעם געצענדיענסט און אויך ניט בעזייטיגט די אנדערע אונארדנונגען אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון דער מלוכה, וואס האָבען זיך אינגעוואָרצעלט אין דער צייט פון אחאב. זיין מוטער איזבל האָט נאָך נעלעבט און האָט נאָך אלץ געהאט אן איינפלוס אויף די ענינים פון דער מלוכה. די נאנצע צוועלף יאהר וואס יורם האָט געקעניגט זיינען פאריבער אין מלחמות מיט די מואבים און ארמים.

אין יענער צייט איז מלכות יהודה אויך אוועק אין די טריט פון מלכות ישראל. דער זוהן און יורש פון יהושפט, יהורם, האָט זיך געלאָזט פיהרען פון זיין פרוי עתליה, די טאָכטער פון איזבל און אחאב. די קעניגין עתליה האָט אויסגעפיהרט פעניצישע אָרדנונגען אין ירושלים מיט דער זעלבער איבערגעבענקייט וואס פריהער איהר מוטער איזבל אין שמרון. וועו יהורם איז געשטאָרבען און זיין יונגער זוהן אחזיהו איז געוואָרען קעניג האָט ער אין אלץ נע-

פאלגט זיין מוטער עתליה און זי האָט געטהאָן אין יהורה וואס זי האָט געוואלט. מיט טיעפען צער האָט דער נביא אלישע צוגע־ זעהן ווי עס ווערען פערדארבען די מדות אין ביידע מלוכות. ער האָט פערשטאַנען אז כל־זמן עס וועט הערשען דאס הויז אחאב וועט אונמענליך זיין אבצוגעוועהנען די אידען פון די היידנישע זי־ טען. אלישע האָט דעריבער בעשלאָסען צו מאכען אן איבערקע־ רעניש אין מלכות ישראל, מיט'ן צוועק אוועקצונעהמען די הער־ שאפט פון אחאב'ס דינאסטיע.

אין יענער צייט האָט זיך אָנגעהויבען א נייע מלחמה צווי־ שען די אידען און די ארמים. נעבען רמות גלעד האָבען זיך די פיינדליכע ארמעען צוגעגט מיט זייער לאנער איינע אנטקעגען דער אנדערער. דאָ האָט אויסגעבראכען א היסער קאמפף. אין איין שלאַכט איז יהורם פערוואונדעט געוואָרען פון א פייל. איז ער אוועקגעפאהרען אין יזרעאל זיך צו היילען און בראש פון דער אר־ מע האָט ער איבערגעלאָזט דעם קריעגספיהרער יהוא, וועלכער איז געווען אן ענטשלאָסענער מענש און האָט ליעב געהאט כבוד. דם דאָזיגען קריעגספיהרער האָט אלישע אויסגעקליבען אלס נע־ צייג אין זיינע הענד צו פערניכטען אחאב'ס דינאסטיע.

§69. דער אונטערגאַנג פון הויז אחאב. יהוא. וען יהוא, דער קריעגספיהרער פון אידישען חיל, האָט זיך געפונען אין לאנער נעבען רמה האָט אלישע הנביא געשיקט צו איהם איינעם פון זיינע תלמידים מיט א געהיימער שליחות. דעם נביא'ס שליח איז אָנגעקומען אין לאנער, האָט ארויסגערופען יהוא'ן פון צווישען אלע קריעגספיהרער, און איז מיט איהם אוועק אין אָבגעלעגטען געצעלט. דאָ האָט דער שליח געזומען א כלי מיט בויימאויל, האָט נעזאלבט יהוא'ס קאָפּ און געזאָגט: „אין דעם נאָמען פון גאָט ער־ קלער איך דיך פאר'ן מלך פון ישראל. פערטיליג אחאב'ס זוי־ דינע פאמיליע און זיי זיך נוקם פאר דעם בלוט פון די נביאים וואס זי האָט פארגאָסען." וען יהוא איז ארוים צו זיינע קריעגסלייט און האָט זיי דערצעהלט וואס עס איז געשעהן האָבען זיי געזומען שאלען אין שופרות און שרייען: „לעבען זאל דער קעניג יהוא!" האָס חיל האָט זיך אָנגעשלאָסען אן זיינע פיהרער און האָט אנערקענט דעם נייעם קעניג. יהוא האָט באלד געזומען אן אבטיילונג קריעגס־

לייט און איז שנעל אוועק אין יזרעאל, ארונטערצואוואַרפען יורמ'ן פון טראָהן.

אין יענער צייט איז כיי יורמ'ן געווען צו גאסט זיין פֿלימעניק אחזיה, דער קעניג פון יהודה. יורם איז צוזאמען מיט אחזיה'ן ארויסגעפאהרען בעגעגנען זיין קריעגספיהרער און וועז ער האָט איהם דערזעהן פון ווייטענס האָט ער איהם געפרעגט: איז אלץ בשלום, יהוא? נאָר יהוא האָט געענטפערט גראָב: „ווי קען זיין שלום ביי דער אויסגעלאָסענקייט און דעם כשוף־טרייבען פון דיין מוטער איזבל?" יורם האָט פערשטאַנען אז יהוא טראגט שלעכטס איז זיין האַרצען און ער האָט אויסגערופען: א פערראַט, אחזיהו! און ער האָט געהייסען פארקירעווען זיין רייטוואגען צוריק און ביידע מלכים זיינען אנטלאָפען. נאָר יהוא האָט זיי נאָכגעשאָסען א פייל און יורם איז געפאלען טויט אין זיין רייטוואגען. אחזיה, דער מלך פון יהודה, איז אויך שטארק פערוואונדעט געווארען; ער איז דערפאָהרען ביז דער שטאָדט מגידו און איז דאָרט געשטאָרבען. וועז יהוא האָט גע'הרג'עט יורמ'ן איז ער אוועק אין דעם פאלאץ אין יזרעאל, וואו עס האָט געוואוינט דעם קעניג'ס מוטער איזבל. דערזעהענדיג איהם דורכ'ן פענסטער, האָט זי צו איהם אויסגעשריען: וואס מאכסטו, קעניג־מערדער? דער צורייצטער יהוא האָט בעפעהלען די הויפדינער ארויסצושלעפען איזבל'ן אויפ'ן גאס און צוטרעטען זי אונטער די קאָפּיטעס פון די פערד. נאָכהער האָט ער געשיקט א בעפעהל קיין שמרון צו הרג'ענען אלע איבערינע מיטגלידער פון אהאב'ס פאמיליע, אין צאל פון זיבעציג פערזאָנען. די דערשראָקענע בעאמטע פון שמרון האָבען באלד דערפילט דעם דאָזיגען בעפעהל און האָבען אָבגעשיקט צו יהוא'ן אין קערב די אָבגעהאקטע קעפ פון דער קעניגליכער פאמיליע. נאָך דער דאָזיגער שרעקליכער נקמה איז יהוא אריינגעטראָטען אין שמרון און האָט פארנומען דעם קעניגליכען טראָהן.

דאן האָט זיך יהוא געדומען צו אויסראָטען דעם בעל־דיענסט פון מלכות־ישראל. פאר דיזען צוועק האָט ער זיך פון אנפאנג פארשטעלט פאר א נעצענדיענער און האָט ערקלערט: „אחאב האָט געדיענט צו בעל ווינציג, אבער יהוא וועט איהם דיענען א סך." דאן האָט ער צוזאמענגערופען אין דעם טעמפעל פון בעל

אסטרתא

דגון

בעל

אפים

פארצייטיגע סעמיטישע אבגעטער

אלע זיינע כהנים און אנהענגער. זיי זיינען אלע געקומען, ניט האָבענדיג קיין שום חשד. אבער ווי נאר דער טעמפּעל האָט זיך אָנגעפילט מיט די דיענער פון בעל האָט יהוא ארומגערינגעלט די געביידע מיט א וואך, און האָט בעפעלען זיינע לייבווענטער אויסצוהרג'נען מיט'ן שווערד אלע וואס האָבען זיך דאָרט נעפונען. נאָכדעם האָבען דעם קעניג'ס דיענער ארויסגעשלעפּט פון טעמפּעל דעם גציץ בעל און האָבען איהם פארברענט. זיי האָבען חרב גע־מאכט דעם טעמפּעל און דעם מזבח פון בעל און אלע געצעענביל־דער, וואס האָבען זיך דאָרט נעפונען, און האָבען פון אלע א תל געמאכט (886). דער פעניציישער געצענדיענסט איז פערבאָטען געווארען אין לאנד. דאָך האָט האָם דיענען צו די קעלבער אין בית־אל און דן ניט אויפגעהערט, פונקט ווי אין די צייטען פון ירבעם, ווארום דאָם פּראסטע פאָלק האָט אין זיי געזעהען די גע־שטאלט פון דעם אידישען גאָט.

§70. עתליה. אין דער צייט וואס יהוא האָט מיט אזא גרויזאמקייט פערטיליגט אחאב'ס שטאם אין מלכות ישראל, האָט אחאב'ס טאָכטער, עתליה, געהערשט אין מלכות יהודה. נאָך דעם טויט פון איהר זוהן אחזיה, וואָס איז ע'הרג'עט געווארען אין יזרעאל, האָט עתליה בעגאנגען אין ירושלים א שרעקליכע טהאט. זי האָט געלאָזט אויס'הרג'ענען א סך מיטגליעדער פון דוד'ס די־נאסטיע און האָט דעספאָטיש געהערשט אין לאנד. זעקס יאהר האָט עתליה געקעניגט אין ירושלים. זי האָט אָנגעפילט יהודה'ס הויפּטשטאָדט מיט בילדער פון בעל און עשרת, האָט אויסגעבויט א בעזונדערען מזבח צו בעל, און האָט דאָרט אוועקגעשטעלט פאר א כהן א געוויסען מתי, פון די לויים. א סך בעריהמטע פאמיליען פון יהודה זיינען געשטאנען אויף דער זייט פון דער קעניגין און האָבען אנטייל נענומען אין דעם נעצענדיענסט. אבער די בעסערע מענשען אין לאנד זיינען געווען אויפגעבראכט פון עתליה'ס אוג־געזעציכע מעשים.

בראש פון די אונצופריעדענע האָט זיך געשטעלט דער כהן גדול יהוידע, וועלכער האָט געהאט פאר א ווייב יהושבע, די שוועס־טער פון דעם ע'הרג'עטען קעניג אחזיה. וועז עתליה'ס דיענער האָבען געמאָרדעט די מיטגליעדער פון קעניג'ס הויז האָט יהושבע

געראטעוועט פון טויט דעם עופ'עלע יואש, דעם זוהן פון אחזיה, און האָט איהם בעהאלטען צוואמען מיט זיין אם אין איינער פון די זייטיגע געביידען פון בית־המקדש. דאָ איז דער אינגעל נע־וואקסען אונטער דער השגחה פון זיין פעטער, דעם כהן גדול יהוידע. וועו יואש איז אלט געווארען זיבען יאהר האָט יהוידע בעשלאָסען איהם ארויפצוזעצען אויפ'ן טראהן פון יהודה אלס דעם געזעצליכען יורש. האָט ער נעמאכט א בונד מיט די מיליטערישע עלטסטע פון ירושלים און זיי האָבען צוואמען בעשלאָסען ארונטער־צוזעצען די קעניגין עתליה. איינמאל אין א שבת האָט יהוידע נע־געבען א געהיימען בעפעהל ארומצורינגלען דעם בית־המקדש מיט א מיליטערישער וואך און ניט ארייגלאָזען קיינעם פון דער קעני־גינ'ס אָנהענגער. נאָכדעם האָט ער ארויסגעפיהרט דעם זיבען־יעהריגען יואש פון די אינוועניגסטע חדרים פון בית־המקדש, האָט איהם אָנגעטהאָן א קרוין און איהם ערקלערט פאר'ן קעניג פון יהודה. די קריענסלייט וואס זיינען דערביי געשטאַנען האָבען נעבלאָזען אין שופרות און געשריען: לעבען זאָל דער קעניג! אז עתליה האָט דערהערט דעם רעש ארום בית־המקדש איז זי אוועקגע־לאָפען אהין פון איהר פאלאץ און האָט דערזעהן דעם אינגעל מיט א קרוין אויפ'ן קאָפּ. זי האָט פערשטאַנען אז מען האָט נעמאכט א פערשווערונג געגען איהר און זי האָט אויסגעשריען: „פערראט! פערראט!" יהוידע האָט בעפעהלען די וועכטער זיי זאָלען ארויס־פיהרען די קעניגין פון בית המקדש, און מען האָט זי געבראכט צום פאלאץ און דארט גע'הרג'עט (880). דאָס פאלק האָט צובראכ־כען אלע מזבחות און בילדער פון בעל, און דעם כהן מתי האָט מען גע'הרג'עט. יואש איז ארויף אויפ'ן טראהן פון יהודה, אבער ביז דער קעניג איז געווארען פוליעהריג האָט דער כהן גדול יהוידע רע־גיערט אין זיין נאָמען. אויף אזא אופן איז אי אין מלכות ישראל אי אין מלכות יהודה כמעט אין דערזעלבער צייט געקומען א סוף צו דער הערשאפט פון דעם הויז אחאב און דעם פעניצישען געצענ־דיענסט.

§71. יהוא'ס דינאסטיע אין שמרון און די מלכים פון יהודה. די בלוטיגע איבערקעהרענישען דורך וועלכע יהוא איז געווארען קעניג אין שמרון און יואש אין ירושלים, האָבען

ניט נעבראכט קיין רוה צו ביידע מלוכות. דאָס 28־יעהריגע קעניגען פון יהוא (887־860) איז געווען אן אומגליקליכע צייט פאר מלכות ישראל. די ארמים פון דמשק האָבען מיט זייערע אָנפאלען פערווייסט די נעגענדען פון עבר־הירדן און האָבען אונטעריאכט די איינוואוינער פון שבט ראובן און שבט גד. נאָך ערנער איז נעווארען דער מצב פון דער מלוכה אין דער צייט פון יהוא'ס זוהן יהואחז (845־860). די ארמים פלעגען זיך אריינרייסען אפילו אין יענע געגענדען, וואס זיינען געהערט צו יהודה. די מיליטערישע כחות פון יהואחז'ן זיינען אזוי פערארימט נעווארען אז ביי יהואחז'ן איז געבליבען נאָר א קליינער חיל פון צוהן טויזענד פוסגעהער, פופציג רייטער און צוהן קריעגסוועגען. ערשט אין דער צייט פון יהואחז'ס זוהן, דעם קעניג יהואש (845־830), איז מלכות ישראל אביסעל געקומען צו זיך. יהואש האָט צושלאָגען די ארמים ביי אפקה און האָט ביי זיי צוריק אָבגענומען פיעל שטעדט, וואס זיי האָבען געהאט פערכאפט. פאר דער דאָזיגער שלאכט האָט אלישע הנביא פאראויסגעזאגט דעם קעניג, אז ער וועט מנצח זיין דעם פיינד. אלישע איז שוין דעמאלט געווען אלט און קראנק און נאָך דער שלאכט ביי אפקה איז ער געשטאָרבען. אזוי ווי אליהו הנביא, אזוי האָט אויך אלישע אויפן בערגעלאָזט נאָך זיך אין פאלק אן אנדענק פון א הייליגען מאן און א בעל־נס. נאָר זיין הויפט פערדיענסט איז בעשטאנען אין דעם קאמפף געגען דעם פעניצישען געצענדיענסט. אליהו הנביא האָט אָנגעהויבען דעם דאָזיגען קאמפף, און זיין געטרייער תלמיד אלישע האָט איהם ערפאָלגרייך געענדיגט.

אין יהודה האָט דער כהן גדול יהוידע, דער ערציהער און אפיטרופוס פון מלך יואש, געזאָרגט צו בעפעסטיגען דעם אמת'ן גלויבען. כל־זמן יהוידע האָט געלעבט איז דער יונגער מלך געווען פרום און גאָטספאָרכטיג. צוזאמען מיט די כהנים האָט ער פארריכט די טיילען פון בית המקדש, וועלכע זיינען שוין אלט געווארען. פאר דיזען צוועק האָט מען געקליבען נדבות איבער'ן גאנצען לאנד. אבער נאָך יהוידע'ס טויט האָט יואש אויפגעהערט צו לעבען בשלום מיט די כהנים, וועלכע האָבען

געוואלט בעקומען א צו גרויסע דעה אין די ענינים פון דער מלוכה. דעמאלט האָט צווישען איהם און יהוידע׳ס זוהן זכריה אויסגעבראכען א מחלקת. זכריה האָט געסטראשעט דעם קעניג מיט גאָט׳ס צאָרן. דער אויפגעבראכטער קעניג האָט געהייסען הרג׳ענען זכריה׳ן אין הויף פון בית־המקדש. פאר׳ן טויט האָט זכריה געזאָגט: „גאָט וועט זעהן און וועט זיך רעכענען!“ דעם קעניג׳ס אכזריות׳דיגע האנדלונג האָט ארויסגערופען אן אונצופריעדענקייט ביי די הארען פון ירושלים. זיי האָבען געמאכט א פערשוווארונג געגען איהם און צוויי הויפדיענער האָבען דעם קעניג הרג׳עט אויף זיין געלעגער (843).

אמציה, יואש׳ס זוהן און יורש, האָט געהייסען טויטען די מערדער פון זיין פאָטער. דער נייער קעניג, וועלכער האָט געהאט א קריעגערישען גייסט, האָט געפיהרט א רייה מלחמות. צוערשט איז ער ארויס געגען די אדומים, וועלכע האָבען מורד געווען געגען יהודה. די אדומים האָבען זיך בעפעסטיגט אין זייערע אונדורכדרינגליכע בערג; אבער אמציה האָט זיך אריינגעריסען אין דער בערגיגער געגענד, און אין א שלאכט אין דעם „גיא־צענעם טאל“ האָט ער אינגאנצען צושלאָגען די אדומים. נאָכדעם האָט אמציה ערקלעהרט מלחמה געגען יהואש׳ן דעם מלך פון ישראל. יהואש האָט איהם געלאָזט זאגען: „דו האָסט בעזיגט די אדומים איז דיין הארץ שטאָלץ געווארען. זיץ בעסער בכבוד אין דער היים און ניט ברענג קיין אומגליק אויף זיך און דיין לאנד.“ אבער אמציה האָט ניט געפאָלגט און איז אוועק מיט א חיל געגען דעם מלך פון ישראל. נעבען בית־שמש איז פארגעקומען די שלאכט צווישען יהודה און ישראל. אמציה׳ס חיל האָט געקראָגען א מפלה און ער אליין איז געפאנגען געוואָרען געפאנגען. דער חיל פון ישראל איז צוגעטראָטען צו ירושלים און האָט צושטערט א טייל פון איהר פעסטונג. יהואש האָט ארויסגעלאָזט אמציה׳ן פריי פאר א גרויסער סומע אויסלייז געלה. אין יהודה איז מען געווען שטארק אונצופריעדען מיט אמציה׳ן פאר זיין אונזיניגער מלחמה, און אין ירושלים האָט אויפגעפלאקערט אן אויפשטאנד. דער קעניג איז אנטלאָפען קיין לכיש, אבער די מורדים האָבען איהם דאָ

נעכאפט און איהם גע'הרג'עט. דער יורש פון טראהן עזיה, אמציה'ס זוהן, איז נאך געווען א קליין אינגעל, און אין פערלויף פון עטליכע יאהר האבען איבער'ן לאנד רעגירט די הארען פון קענגליכען הויף.

צעהנטער קאפיטעל.

דאם געזעלשאפטליכע און גייסטיגע לעבען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות. *)

§72. דאם עקאנאמישע און הויזליכע לעבען. פון דער צייט וואס די אידען האבען איינגענומען כנען און זיינען געווארען א בעזעצטעם פאלק איז ערד־ארבייט געווען זייער הויפט בעשעפטיגונג. בלויז אין דעם עבר־הירדן און אין איניגע ערטער אין יהודה האבען זיך די איינוואוינער פערנומען מעהרסטענס מיט פיהצוכט. ביי די אידען איז געווען פאררעכענט, אז דער מענש איז נעבאָרען צו בעארבייטען דאם פעלד, דעם סאד און דעם וויינגאָרטען. דאם איז זיין נאטירליכער בערוף. דער שעהנסטער טרוים פון א אידען איז געווען: „צו זיצען אונטער זיין וויינשטאק און אונטער זיין פייגענבוים." דורך דער שווערער מיה פון דעם ערד־ארבייטער איז דער באדען פון פאלעסטינא פערוואנדעלט געווארען אין א בליהענדען גארטען. די פלייגען און טאלען זיינען געווען בעדעקט מיט פולע זאנגען פון וויזע און גערשטען; אויף די נידערונגען פון די בערג האבען געגרינט וויינגערטנער, סעדער און אייל־בירט־וועלדער. ערדארבייט, וויינגערטנערייי און גערטנערייי זיינען געווען פערשפרייט ניט נאר אין די דערפער, נאר אויך אין די שטעדט. די דאזיגע בעשעפטיגונגען האבען געמאכט גלייך דעם פראסטען פאלקס־מענשען מיט'ן חשוב'ען האר, דעם בעשיידענעם דארפסמאן מיט'ן איינפלוסרייכען כלל־טהויער. שאול המלך, אייר־דער ער איז ארויף אויפ'ן טראהן, איז געגאנגען נאכ'ן אקראייזען.

*) מיט קלענערע קינדער קען מען דיזען קאפיטעל, אדער טיילען פון איהם, אויסלאזען.

הגם ער האָט געהערט צו א חשוב'ער פאמיליע אין בנימין. דוד איז געווען א פאסטוך, און אלישע האָט זיך בעשעפטיגט מיט ערד־ארבייט.

אין פאלעסטינא פלענט די תבואה צייטיג ווערען אין אָנהויב פריהלינג, און שניטצייט איז געווען אין סוף פריהלינג. אין סוף זומער אדער אנהויב הערבסט פלענט מען ארונטערנעהמען די ווייג־טרויבען און איינזאמלען אין די שיירען די לעצטע געדראשענע תבואה. צו די דאָזיגע וויכטיגע מאָמענטען פון דעם ערדארבייט־טערשען לעבען זיינען געווען צוגעפאסט די גרויסע יעהרליכע ימים־טובים: פּסח — דער יום־טוב וועלכן די תבואות ווערען צייטיג (חג האבאב), שבועות — דער יום־טוב פון שניט (חג הקציר), און סוכות —דער יום־טוב פון „איינזאמלען פון שייער און פון קע־לער" (חג האסיף). א רעליגיעז־היסטאָרישען כאראקטער האָט אין יענער צייט, זעהט אויס, בעקומען נאָר פּסח, וועלכער האָט נע־דארפט זיין א זכר פון יציאת מצרים. די מצות אום פּסח האָבען געהאט א צווייענדיגע בעדייטונג: זיי האָבען געדיענט אלס סימ־באָל פון דעם פריהען צייטיג ווערען פון די תבואות, און פון דער אייגעניש ביים ארויסגעהן פון מצרים, וועלכן די אידען האָבען, לויט דער לעגענדע, קיין צייט ניט געהאט צו באקען זויערען ברויט און האָבען אויף גיך אָבגעבאקט ניט קיין איינגעזויערטען.

איינער פון די עלטסטע נעזעצען פון דער אידישער רעליגיאן, וואס האָבען געהאט א גרויסען איינפלוס אויפ'ן לעבען פון לאנד, איז געווען דער געבאָט צו רוהען דעם זיבעטען טאָג פון יעדער וואָך (שבת). אין די עלטסטע טיילען פון תורת־משה ווערט געזאָגט: „זעקס טעג טהו דיין ארבייט און אויפ'ן זיבעטען זאָלסטו רוהען, כדי עס זאָלען אויך רוהען דיין אָקס און דיין עזעל, דער זוהן פון דיין דיענסט און דער גר." „זאָלסט רוהען אין דעם זיבעטען טאָג. זאָלסט רוהען אין צייט פון אָקערען און אין צייט פון שניידען." דאָס נעזעץ פון שבת־רוה איז אריבערגעטראגען געווארען אפילו אויף דער ערד אויך: די ערד האָט זיך נעדארפט אברוהען איין יאהר אין יערע זיבען. „זעקס יאהר — זאָגט דאָס אלטע נעזעץ — מעגסטו פערזייהען דיין ערד און קלייבען די תבואה פון איהר; אבער דעם זיבעטען יאהר זאָלסטו זי פערלאָזען, כדי די ארימע פון

דיין פּאָלק זאָלען עסען (דאס וואס וואקסט אליין) און דאָס איבע־ריגע זאָלען עסען די חיות פון פעלד. אזוי זאָלסטו אויך טהאָן מיט דיין ווייַנגאָרטען און מיט דיין אייַבירט־נאָרטען." דאָס דאָזיגע געזעץ איז ארויסגעוואקסען פון די בעזונדערע אייגענשאפ־טען פון דער פּאָלעסטינער ערד און פון די פּאָלקס־מנהגים, וואס זיינען דאָרט בעשאפען געווארען.

דאָרט וואו עס האָט געהערשט די ערדארבייט איז דאס לעבען פון די איינוואוינער נעווען איינפאך און בעשיידען. די הייזער זיינען נעווען געבויט פון האָלץ און ליים, מיט פלאכע דעכער, וועלכע האָבען נעריעגט צום שלאָפען אין די הייסע צייטען פון יאהר. די איינריכטונג פון די צימערען איז אויך געווען פשוט. אזוי צום בישפּיעל איז אין צימער פון אלישע הנביא, וועלכער איז געווען צו גאסט אין א פערמענליכען הויז, דאָס גאנצע מעבעל בעשטאנען פון א בעט, א טיש, א שטוהל און א לאמפּ. די שפּייז איז בעשטאנען פון ווייצענעם און נערשטענעם ברויט, פּלעצלעך אויף בוימאייל, גאָרטענוואָרג און פרוכט. פּלייש פלעגט דער דאָרפּס־מאן עסען נאָר אין די ימים טובים, ווען ער פלעגט ברענגען פון זיין פיה קרבנות אין בית־המקדש. א טייל פון די דאָזיגע קרבנות פלעגט מען פארברענען אויפ'ן מזבח, א טייל פלעגט נעהן פאר די כהנים, און דאָס איבעריגע פלעגט בלייבען פאר'ן בעל־הבית און זיינע הויזמענשען צום עסען. די איינוואוינער פון די שטעדט, וועלכע זיינען געלעגען נאָהנט צום בית המקדש און דעם מזבח האָ־בען נעקענט עסען פלייש אָפּטער.

אבער מיט דער צייט האָט זיך דער דאָזיגער איינפאכער ארט לעבען א סך געענדערט. מיט דער ערדארבייט האָט אָנגעהויבען קאָנקורירען דער מסחר. אמאל האָבען די אידען בעטראכט דעם מסחר פאר אן אונווירדיגער זאך און האָבען עס געלאָזט צו די כנענים און פעניציער, וועלכע „האלטען אין די הענד פאלשע וואג־שאָלען און האָבען ליעב רויב." נאָר יענע גוטע אלטע צייטען זיי־נען פאראיבערט, און א גרויסער טייל פון פאָלק איז דורך די אומ־שטענדען אריינגעצויגען געווארען אין מסחר און האנדעל. די מלכים אליין, פון שלמה'ן אן, האָבען געשטיצט דעם האנדעל און פלעגען אויסריכטען קאראוואנען און האנדעלס־שיפען אין ווייטע

לענדער, אמאל אליין, און אמאל מיט דער הילף פון די פעניציער. אין די צייטען פון אחאב און יהושפט האָט שוין דער מסחר נעבליהט אין ביידע מלוכות. דאָס האָט געפיהרט דערצו, אז עס זאָל זיך שנעל ענטוויקלען שטעדט. צוזאמען מיט ארבייט איז אויך געווארען קאפיטאל: עס האָט זיך אָנגעהויבען א מסחר מיט געלט, הלואות און וואָכער געשעפט. און וועו א בעל־חוב האָט ניט געהאט צו בעצאָלען זיין הלואה צו דער בעשטימטער צייט האָט דער מלוה געהאט דאָס רעכט צו מאכען איהם פאר א קנעכט, אזוי וויי עס איז געווען דער מנהג ביי אלע אלטע פעלקער. דער אונטערשייד צווישען די קלאסען פון פאָלק איז געווארען אלץ גרעסער, און דער תהום צווישען די רייכע און די ארימע — אלץ בריייטער. נרויסע גיטער און בריייטע שטרעקען לאנד פלעגען זיך צוזאמענצי־הען אין די הענד פון געצעהלטע רייכע גוטבעזיצער. די רייכע פלעגען זיך בויען הייזער פון געהאקטע שטיינער און האָבען זיך אריינגעלאָזט אין ווילדען וואוילטאָג. גרויסע לאהרער פון פאָלק, די נביאים, האָבען געקעמפפט געגען אזא מין ארדנונג אין דעם נצ־מען פון די העכערע געזעצען פון מענשענליעבע און מאראל; געקעמפפט האָט געגען איהר אויך דאָס אלטע געזעץ, וואס האָט געזאגט: „אויב דו וועסט לייהען געלד צו אן ארימאן פון דיין פאָלק בעגעה זיך ניט מיט איהם שטרענג; לעג אויף איהם ניט ארויף קיין פראצענט. אויב דו וועסט נעהמען פאר א משכון דעם אויבערשטען בגד פון דיין ארימען פריינד — קעהר דאָס איהם אום איידער עס פארגעהט די זון, וואָרום דאָס איז זיין צודעק, דאָס קלייד פון זיין לייב — אין וואָס וועט ער שלאָפען?" אָבער דאָס לעבען האָט ניט געשטימט מיט די דאָזיגע הויכע פאָדערונגען פון געזעץ. די פלאמענדיגע רייד פון די נביאים האָבען ניט געקענט אָבהאלטען דאָס אידישע פאָלק פון נעהמען אנטייל אין דעם פעלקער־האנדעל פון די מזרח־לענדער.

דאס פאמיליען־לעבען פון די אמאליגע אידען איז אין א סך פרטים געשטאָנען העכער ווי די ארומיגע פעלקער. פיעלווייבערייי (פאָליגאמיע) איז געווען א זעלטענהייט, בשעת אוינווייבערייי (מאָנאָגאמיע) איז געווען די געווענליכע פארמע פון דעם פאמיליען־לעבען. בלויז די מלכים האָבען געמענט האָבען א סך

ווייבער, מסתמא כדי צו פערמעהרען און פערשטאַרקען די די־נאַסטיע; נאָר אפילו די מלכים, נאָך שלמה'ן, האָבען ניט שטענדיג זיך בענוצט מיט דעם דאָזיגען רעכט. די פארמעגליכע לייט האָבען געווענליך געהאט ניט מעהר ווי צוויי ווייבער, און אויך רע־מאַלט פלענען אין דער פאמיליע פארקומען רייסעריין: די ניט־געליעבטע ווייב האָט מקנא געווען דער געליעבטער, און די עקרה —דער, וואס האָט געהאט קינדער. פאר דער חתונה מיט א מיידל פלעגט דער חתן געבען איהרע עלטערן א געוויסען אויסקויף, אדער מהר, אזוי ווי עס פיהרט זיך נאָך ער היום ביי א סך מזרח־פעל־קער (דער טאַטערשער „קאַלים", דער קאווקאזישער „מאהאָרי", וואָס קלינגט ווי דער אידישער מהר). אין די נאָר אלטע צייטען איז ניט געווען קיין זעלטענהייט, אז נאנץ נאָהנטע קרובים זאלען חתונה האָבען צווישען זיך; עס איז ניט געווען פארוועהרט, צום ביישפיעל, צו חתונה האָבען מיט א שטיפשווועסטער אדער שווע־סטער־קינד, אדער נעהמען צווי שווועסטער מיט אמאל. אבער שפע־טער זיינען אייניגע אוועלכע שידוכים פארבאָטען געווארען. די על־טערען האָבען געהאט אן אונבעגרענצטע מאכט איבער זייערע קינ־דער; פאר בעליידיגען טאַטע־מאמע מיט א וואָרט אדער א האנדלונג האָט געקומט טויט־שטראף. די מוטער האָט געהאט דעם זעלבען אָנזעהן אין דער פאמיליע וואס דער פאַטער.

די שקלאפעריי ביי אידען האָט ניט אָנגענומען אוועלכע גראבע פאָרמען ווי ביי אנדערע פעלקער. דער שקלאף און די שקלאפין האָבען זיך געוויינליך פאר מיטגליעדער פון דער פאמיליע, און זיי־ערע רעכט זיינען געווען געשיצט פון בעשטימטע געוועצען. א אי־דישער קנעכט האָט געדארפט דיענען זיין בעל־הבית נאָר זעקס יאָהר, און אויפ'ן זיבעטען יאהר איז זיין בעל־הבית נעווען מחויב איהם ארויסלאָזען פריי. אויב אבער דער קנעכט האָט נאָך די זעקס יאהר ניט געוואלט פערלאָזען זיינע בעלי־בתים האָט דאָס נעזעץ נעהיי־סען זיך בעגעהן מיט איהם אזוי: צופיהרען דעם נעטרייען קנעכט צום טהיר פון הויז וואו ער האָט נעריענט, און דורכשטעכען איהם דעם אויער אויפ'ן ביישטידעל פון טהיר, אלס סימן אז ער איז אויף אימער צוגעבונדען צו דעם דאָזיגען הויז. נאָך דער דאָזיגער צע־רעמאָניע איז דער קנעכט נעווארען דאָס אייביגע אייגענטום פון

זיין בעל־הבית. בכלל איז שקלאפערייי ביי אידען ניט געווען סיין מלוכה־אויפהרונג, ווי ביי די גריכען און רוימער.

§73. די געזעלשאפט און די מלוכה. בירגער־רעכט האבען געהאט אלע פרייע מענשען פון דער געזעלשאפט, וועלכע האבען דערגרייכט פולזיעהריגקייט. אפילו די פרעמדע, אדער גרים, האבען זיך וועניג־וואס אונטערשיידט אין זייערע בירגערליכע רעכט פון די תושבים. זיי זיינען געווען פאלשטענדיג בעשיצט פון געזעץ. אין די הייליגע ספרים ווערט ניט איינמאל געזאגט: „דעם גר זאלט איהר ניט דריקען, ווארום איהר ווייסט די נשמה פון דעם גר, דען גרים זיינט איהר אליין געווען אין דעם לאנד מצרים." דאס געזעץ בעפעהלט צו בעגעהן זיך מיט די פרעמדע מיט רחמנות, אזוי ווי מיט די שוצלאזע פון דער אידישער געזעלשאפט גופא: די אָרימעלייט, אלמנות און יתומים; גלייך מיט זיי האבען די פרעמדע נעהאט דאס רעכט צו קלייבען די רעשטען פון שניט (לקט, שכחה און פאה) אויף די פעלדער פון פערמעגליכע לייט און נעהמען די נדבות, וועלכע זיינען געווען אויסגעפיהרט.

די ריכטער אין די שטעדט זיינען געווען חשוב'ע לייט אדער עלטסטע (זקנים). משפט'ן פלעגען זיי אויף אן אפענעם פלאץ, ביי די טויערען פון שטאדט, ד. ה. ביים אריינפאהר (אדער שער, פאר־שטאדט), נאר אז מען פלעגט דארפען געבען א שבועה פלעגט מען עס טהאן ביים מזבח אדער אין טעמפעל פון דעם ארט. אויסער די זקנים זיינען שופטים אויך געווען די כהנים אדער לויים. די דאזיגע ריכטער פלעגען משפט'ן סיי אין ציווילע סיי אין קרימינעלע פראצעסען. אויסער אין העכסט וויכטיגע פעלען פלעגט מען זיך וועגדען צום קעניג.

דער קעניג איז געווען דער הויפט פון דער ארמעע, און דער העכסטער רעגירער און ריכטער פון פאלק. אזוי ווי די קעניגליכע הערשאפט איז ארויסגעוואקסען דערפון וואס דאס פאלק האט זיך געמוזט פעראייניגען געגען די דרויסענדיגע פיינד, האט זי אין די ערשטע צייטען געטראגען א מיליטעריישען כאראקטער (שאול און דוד). דער קעניג איז געווען דער פיהרער פון דעם פאלק'ס חיל, נאר אויסער דעם האט ער אויך געהאט זיין אייגענע שטענדיגע מחנה אדער לייבוואך. די דאזיגע קעניגליכע מחנה איז געווען דער

קערן פון דער נאנצער ארמעע, וועלכע איז בעשטאנען פון פוס־חיל און פערד־חיל (אין זער צייט פון שלמה און די שפעטערע מלכים). דעם צווייטען פלאץ נאכ'ן קעניג האט פערנומען דער הויפט־קאמאנדיר פון דעם חיל (שר־צבא). מיליטער־דיענסט איז געווען א חוב אויף יעדען בירגער, וואס האט געהאט פולע רעכט און האט פארמאגט אונבעווענלעכען אייגענטום. וואס מעהר עס איז נעווארען די מיליטעריש מאכט פון דער מלוכה אלץ גרעסער איז נעווארען די צאל שטעדט וואס האבען געהאט פעסטונגען מיט בעשטענדיגע נארניזאנען אין זיי. אין די צייטען פון די שופטים און שמואל הנביא, וען די ווילדע שונאים פלענען בעפאלען דאס אידישע לאנד, פלענען זיך די אידען מוזען בהאלטען אין הייהלען און בערג־שפאלטען; אבער אין דער עפאכע פון די מלכים פלענט זיך די פריעדליכע בעפעלקערונג שיצען הינטער די מויערען פון די פעסטונגען. די אידישע מלכים פלענען זעלטען פארפיהרען מלחמות כדי צו פערכאפען פרעמד לאנד, אבער פער־טיידיגונגס־מלחמות האבען זיי געהאט זעהר אפט, צוליעב די אנפאלען און רויבערייען פון די שכנ'ישע פעלקער.

אויף אויסצוהאלטען דעם קעניגליכען הויף זיינען אייגענפיהרט געווארען צינזען פון נאטור־פראדוקטען און געלט. עס זיינען אויך נעווען קעניגליכע גיטער, וועלכע האבען אריינגעטראגען א געוויסע הכנסה. אין צייטען פון מלחמות, וען די בעדערפנישען פון דער מלוכה פלענען זיין אויסערגעווענליך גרוים, פלענען די מלכים אמאל נעהמען פון די אוצרות פון דעם בית־המקדש, וואו עס זיינען נעלענען די פאלקס־געלדער, אזוי ווי אין די היינטיגע קעניגליכע שפאר־קאסטען (רחבעם, אסא, יואש, אמציה).

דער קעניג איז נעווען דער העכסטער ריכטער פון לאנד און צו איהם פלענט מען זיך ווענדען, וען די קליינע גערימטען פלענען ארויסגעבען אן אונגערעכטען פסק. דער שוואכער פלענט רופען צו איהם נענען דעם שטארקען, דער בעליידיגטער — קענען זיין בעליידיגער; א סך נעזעצען פון יענער צייט האבען נעשטאמט פון אלטע פאלקס־מנהגים. עס האט נאך צום ביישפיעל נעלעבט אין פאלק דער מנהג, או א קרוב פון אן ערמארדעטען האט נעהאט דאס רעכט אליין, אהן א משפט זיך אבצורעכענען מיט דעם מערדער

און איהם טויטען („גואל הדם"). אבער דאס געזעץ האט א סך ווייכער געמאכט די אכזריות פון דעם דאזיגען מנהג. אויב דער מארד איז בענאנגען געוואָרען בשוגג, ד. ה. ניט ווילענדיג, האט דער מערדער זיך געקענט רעטען אין א טעמפל, הינטער דעם מזבח, אדער אין די „ערי מקלט", ד. ה. בעשטימטע שטעדט, וואוהין ער האט געקענט אנטלויפען און וואו דער גואל־הדם האט ניט געטארט קומען איהם טשעפען. אבער א מערדער במזיד, ד. ה. וואס האט געפלאנעוועט דעם מארד, האט דער גואל־הדם געמעגט אפילו „פון מזבח אוועקפיהרען צום טויט". אבער מיט דער צייט איז דאס רעכט פון דעם גואל־הדם אריבער צום געריכט. בלויז אין זעלטענע פעלען פלעגט דאס געריכט פסק׳ענען לויט דעם אלטען מנהג פון נקמה: „אויג פאר אויג, א צאהן פאר א צאהן, א לעבען פאר א לעבען". דאס רוב פלעגט מען אויפ׳ן שולדיגען ארויפלעגען א געלט־שטראף. פאר עובר זיין אויף די הויפט־נעבאטען פון דער אמונה, און אויך פאר לעסטערן גאט און בעלי־דיגען דעם קעניג, פלעגט מען בעשטראפען מיט טויט. די עלט־סטע פארמע פון טויט־שטראף איז געווען סקילה, פערשטיינערען, וועלכע פלעגט פארקומען הינטער׳ן שטאדט, פאר די אויגען פון פאלק.

אין אלע מלוכות פון אלטערטום האט זיך דער קעניג גערע־כענט אויף פאר׳ן הויפט־פריסטער: די רעליגיאן איז געווען צוזאמענגעבונדען מיט דער רעגירונג. אויך די אידישע מלכים האבען אפטמאל זיך געמאכט פאר כהנים. שאול און דוד, למשל. האבען ביי פייערליכע געלעגענהייטען געבראכט קרבנות אלם „געזאלבטע פון גאט", אנשטאט די כהנים. אבער שפעטער האבען בלויז די מלכים פון מלכות ישראל איינגעהאלטען דעם חשוב׳ען טיטעל „כהן גדול". ירבעם דער ערשטער האט די כהונה געמאכט פאר א רעגירונגס־זאך: דער טעמפל אין בית־אל האט זיך נערע־כענט פאר א קעניגליכען, און די כהנים, וואס האבען זיך דארט געפונען — פאר קעניגליכע בעאמטע. אבער אין יהודה האבען די כהנים ניט אנערקענט דעם קעניג׳ס רעכט אויף דער כהונה און ווען דער קעניג עזיהו האט איינמאל זיך דערוועגט צו טהאן די

אַרבייט פון דעם כהן אין בית־המקדש, האָט ער אַרויסגערופען נעגען זיך דעם צאָרן פון פֿאָלק.

§74. די רעליגיאָן. אין דער רעליגיאָן פון די אמאָליגע אידען האָט דעם ערשטען פּלאַץ פערנומען דער גאָטעסדיענסט מיט אַלע זיינע אויסערליכע צערעמאָניעס. אין יהודה איז דער הויפּט רעליגיעזער צענטער געווען די הויפּטשטאָדט ירושלים, און אין מלכות ישראל — די פּראָווינץ־שטאָדט בית־אל, אויפֿן דרום־גרענעץ. נאָר אין ביידע מלוכות זיינען חוץ די דאָזיגע הויפּט צענטערען געווען אויך וועניגער וויכטיגע פּלעצער פון גאָטעס־דיענסט. אין די פּראָווינץ־שטעדט פון יהודה זיינען געווען נאָר פֿאָלקס־מזבחות אויף בערג (במות), אָבער קיין בעזונדערע טעמפּ־לען, וועלכע זאָלען אָבציהען מענשען פון דעם בית־המקדש, זיינען ניט געווען, און אין די גרויסע יעהרליכע ימים־טובים פלעגט א גרויסער טייל פון פֿאָלק עולה־רגל זיין קיין ירושלים צו דיענען גאָט. אָבער אין מלכות ישראל זיינען אויסער דעם אלטען קעניג־ליכען טעמפּעל אין בית־אל געווען נאָך טעמפּלען פון ה' אין דער הויפּטשטאָדט שמרון, אין גלגל, דן און אנדערע ערטער. דער גאָטעסדיענסט אויף די בערג און אין די וועלדלעך איז דאָ געווען א סך מער פערשפּרייט ווי אין יהודה און איז געווען מער עהנ־ליך צום געצענדיענסט. די מזבחות אין די דערפער פלעגען געבויט ווערען אויף הויכע ערטער, אזוי ווי הורבעם שטיינער; זיי פלע־גען אויך געבויט ווערען אין וועלדלעך, אונטער'ן שאָטען פון א דעמב, א פּאָלמע אָדער א טייטלבוים. דאָרט וואו עס זיינען ניט געווען קיין גרויסע בוימער פלעגט מען אנשטאָט א בוים אוועק־שטעלען א זייל אין דער פֿאָרמע פון א בוים, וואָס איז געגאַנגען אלץ גרעבער אין דער הויך („אשרה"). אין די טעמפּלען פון מלכות ישראל זיינען געשטאַנען גאָלדענע קעלבער אלס די געשטאַלט פון ה'. אפילו אין ירושלים איז ביז דער צייט פון קעניג חזקיהו געווען א קופּערנע שלאַנג און דאָס פֿאָלק האָט עס געהאלטען פאר א גאָט, וואָס הילט קראַנקהייטען.

דער גאָטעסדיענסט איז בעשטאַנען פון תפלות און קרבנות. דער אמאָליגער מענש פלעגט וועלען געווינען גאָט'ס גנאָד דורך נעבעט און מתנות צו אים. די קרבנות האָבען ביי די אידען

(אזוי ווי ביי די אלטע גריכען) נעהאט אויך א סימבאלישע בעדיי־
טונג: וועז א טייל פון דער בהמה'ס פלייש איז פערברענט געווא־
רען אויפ'ן מזבח לכבוד גאט, איז דאס גאנצע פלייש דורך דעם
געווארען ריין און כשר צום עסען. דאס בלוט פון דעם קרבן האט
מען איננאנצען אויסגענאסען אויפ'ן מזבח, ווארים פלייש מיט'ן
בלוט איז די אידען פערבאטען צו עסען. אויפ'ן מזבח פלעגט מען
אויך גיסען בוימאיל און ווייז. בכלל איז דער מזבח געווען אזוי
ווי גאט'ס טיש: אלע פאמיליען־מאלצייטען ארום דעם דאזיגען
טיש פלעגען בעקומען א הייליגע בעדייטונג. איבערהויפט פלעגז
די דאזיגע הייליגע מאלצייטען צוגעהן פייערליך אין די נרויסע
ימים־טובים. פסח פלעגט מען מקריב זיין די בכורים פון די שאף
און רינדער און דאס פלייש פון די קרבנות פלעגט מען עסען צווא־
מען מיט די מצות. שבועות פלעגט מען דאס קרבן־פלייש עסען
שוין ניט מיט מצות, נאר מיט געזויערטען ברויט. סוכות, דער
יום־טוב פון הערבסט, פלעגט מען בערגגען אין בית־המקדש פירות
פון די בוימער און פאלמען־צווייגען. אין דער צייט פון די דאזיגע
ימים־טובים פלעגט דאס פאלק מאכען פרעהליכע סעודות ארום די
טעמפלען און מזבחות. יעדע פארמעגליכע פאמיליע פלעגט פאר־
בעטען צו איהר סעודה ארימליים, אלמנות, יתומים און גרים.
אלע האבען געגעסען, געטרונקען און זיך משמח געווען „פאר גאט".
די ימים־טובים פון דער ערדארבייט זיינען פערוואנדעלט געווארען
אין רעליגיעזע שמחות.

אין טעמפל און ביים מזבח האט זיך געמוזט געפינען א כהן.
די כהנים פלעגען מקריב זיין די קרבנות און פלעגען בעקומען פון
יעדען קרבן א בעשטימטען חלק. חוץ דעם פלעגען זיי קריגען פון
די בעזוכער מתנות פון די ערד־פראדוקטען; שפעטער האט דאס
געזעץ געגוי בעשטימט די מאס פון די דאזיגע מתנות (מעשר). די
כהונה איז אריבערגעגאנגען בירושה פון פאטער צום זוהן. לויט
דער אלטער מסורה האבען אלע כהנים געהערט זייער יחוס פון
אהרן הכהן, משה'ס ברודער, פון שבט לוי. נאר אין מלכות ישראל
נאך דער רעליגיעזער איבערקערעניש פון ירבעם'ען, זיינען געווארען
כהנים וואס האבען ניט אבגעשטאמט פון אהרנ'ען אדער פון די
לויים. אין די צייטען פון די שופטים און די ערשטע מלכים האבען

די כהנים געשפּיעלט די ראָלע פון טרעפער אָדער „זעהער" און זיינען אויך געווען די לעהרער פון פֿאָלק; אָבער מיט דער צייט זיינען די דאָזיגע ביידע פֿליכטען אַריבער צו די נביאים, וועלכע זיינען געווָארען די אמת'ע לעהרער פון פֿאָלק.

וועגען א יענער וועלט האָבען די אידען נאָך דעמאָלט געהאַט זעהר א טונקעלען בעגריף. זיי האָבען געגלויבט, אז וועז א מענש שטאַרבט פֿאַראייניגט ער זיך אין קבר צוריק מיט זיינע עלטערען. די טויטע וואוינען אָלע אין איין אָרט, „שאול", וועלכער איז א מין קענינרייך אונטער דער ערד, א קענינרייך פון שאָטענס.

די אידישע אמונה אין דער צייט פון די צוויי מלוכות איז געווען א מין געמיש פון אָלערליי בעגריפען, נידערינע און העכערע, וואָס זיי האָבען איבערגענומען פון פערשיידענע פעלקער. דער פּראָפֿעסטער פֿאָלקסמענש האָט ניט פערשטאַנען די רעליגיאָן אזוי ווי דער נאָכפּאָלגער פון דעם נביא. ערשטענס האָט ער נערעכענט ה' בלויז פֿאַר'ן גאָט פון זיין פֿאָלק, אזוי ווי, צום ביישפּיעל, בעל ביי די פעניציער; צווייטענס האָט דאָס פּראָפֿעסטע פֿאָלק נאָך ניט געקענט זיך בעגרייפֿן אַהן בילדער פון גאָט, בילדער וואָס מען זאָל קענען זעהן און אָנטאָפּען מיט די הענד. נאָר די בעסערע מענשען — די נביאים און זייערע תלמידים — האָבען נעפּרעדיגט, אז נאָט קען ניט פֿאַרגעשטעלט ווערען אין קיין שום ממשות'דינג בילדער און, אז זייענדיג דער נאַציאָנאַלער גאָט פון די אידען, איז ער אין דערזעלבער צייט אויך דער אייניציגער גאָט פון דער גאַנצער וועלט, דער בעשעפער פון דער נאַטור און די מענשען. מיט דעם דאָזיגען בעגריף פון גאָט האָבען זיי נאָך פערבונדען די פֿאָלגענדע מאַראַל: גאָט באָדערט פון זיינע מאמינים ניט אזוי צו אָבהיטען די אויסער־ליכע צערעמאָניעס, ווי די רייניקייט פון דעם הארצען און צו אָבהיטען די העכערע מאַראַלישע נעזעצען. ניט די צערעמאָניעס נאָר די מאַראַל איז דער יסוד פון דער רעליגיאָן. די דאָזיגע לעהרע, וועלכע האָט זיך אָנגעפֿאַנגען מיט די נביאים פון מלכות ישראל ערב איהר אונטערגאַנג, איז ווייטער געשפּונען געווָארען אין מלכות יהודה און ענדליך האָט זי אינגאַנצען געענדערט די רעליגיעזע בעגריפען פון די אידען.

§75. ליטעראַטור. אין פערלויף פון א סך יאָהרהונדער־

טען איז די נאנצע נייסטיגע שאפונג פון אידישען פאלק בעשטאנען פון טראדיציעס, וואס זיינען ניט נעווען פערשריבען נאר האבען זיך אויפנעהאלטען אין מויל פון פאלק. די נעשיכטען וועגען דעם אנהויב פון דער וועלט, ווי אזוי עס זיינען נעווארען לענרער און פעלקער, די מסורות וועגען דעם אמאליגען לעבען פון אידישען פאלק, זיינע וואנדערונגען, גבורות, מלחמות, די נעשיכטען וועגען זיינע העלדען, לעהרער און מלכים, גאט'ס נעבאטען און געזעצען, די נלויבענס און מנהגים — דאס אלץ האט זיך אויפנעהאלטען אין זכרון פון פאלק און פלעגט איבערגעהן בעל־פה, אויסוועניג, פון דור צו דור. א סך לענענדען פלעגען נעזונגען ווערען אלס פאלקס־לידער, און אזוי האבען זיי זיך אויפנעהיט. די וויכטיגסטע נעבאטען פון דער אמונה (ווי למשל די עשרת הדברות) פלעגט מען אויסלערנען אויף אויסוועניג און נאך אין די נאר אלטע צייטען פלעגט מען זיי אויסקריצען און פערציבענען אויף שטיינערטע טאוולען. די כהנים, די לויים און די נביאים זיינען נעווען די היטער פון די דאזיגע מינדליכע טראדיציעס, פון דעם דאזיגען נייסטיגען רייכטום פון פאלק. נאר וואס־מעהר עס האט זיך ענט־וויקעלט דאס אידישע פאלק, אלץ מעהר האט זיך צווישען איהם פערשפרייט די גרויסע קונסט פון שרייבען, וואס איז שוין נעווען בעקאנט די פעניצישע און אנדערע מזרח־פעלקער. דעמאלט האט מען אנגענהויבען די מינדליכע טראדיציעס צו פערשרייבען, כדי זיי צו פעראייביגען און בעהאלטען פאר די קומענדינע דורות.

כתבים זיינען נעברויכט נעווארען ביי די אידען נאך אין די צייטען פון דוד און שלמה. די ביידע מלכים האבען נעהאט מזכירים (סעקרעטארען), וועלכע פלעגען נעווויס אויך פארשרייבען די נעשע־העניסען פון זייער צייט. אזעלכע כראניקען זיינען נעפיהרט נעווארען אויך אין די צייטען פון די שפעטערדיגע מלכים אין ביידע טיילען פון דער מלוכה. דאס קען מען זעהן דערפון, וואס דער שפעטערדיגער מחבר פון דעם ספר „מלכים" (א' און ב') פון תנ"ך דערמאנט אלע מאל די „דברי הימים למלכי ישראל" און „דברי הימים למלכי יהודה" אלס קוועלען, וואס ענטהאלטען מעהר ידיעות. וועז עס האט זיך ענטוויקעלט די שרייב־קונסט האט מען אנגענהויבען פערשרייבען אויך די אלטע פאלקס־לענענדען, ליערעל

און זאגען. זיי זיינען פערצייכענט געווארען אין צוויי ספרים. וואס זיינען ניט דערגאנגען צו אונז, און אויף וועלכע עס שטיצען זיך די שפעטערדינע ביבלישע מחברים: „ספר מלחמות ה' " („דאס בוך פון די מלחמות פון גאט") און „ספר הישר" („דאס בוך פון דעם עהרליכען", אדער לויט דעם ריכטיגערען פירוש „דאס בוך פון ליעדער"). פון דער דאזיגער אלטער פאעזיע זיינען אין תנ"ך געבליבען נאר שטיקלעך: דאס זיעג־ליער פון דבורה, א קלאג־ליער אין וועלכער דוד האט בעווייגט דעם טויט פון שאול, און נאך עטליכע ליעדער, וועלכע בעזינגען די וואנדערונגען פון די אידען אין מדבר פאר משה'ן און די ערבערונג פון כנען פאר יהושע'ן.

די עלטסטע טיילען פון די היסטארישע און געזעצגעבערישע ספרים פון תנ"ך (דער „חומש" אדער די „תורה", „יהושע", „שופטים", „שמואל" און „מלכים") זיינען צוזאמענגעשטעלט געווארען אין דער צייט פון די צוויי מלוכות, וועו די שרייב־קונסט האט שוין דערגרייכט א הויכע מדרגה. אין די דאזיגע וואונדער־ליכע ספרים זיינען די פשוט'ע זאגען פון פאלק פערוואנדעלט געווארען אין בעלעהרענדע געשיכטען, פול מיט א טיעפען מארא־לישען גראנק. די צעווארפענע זכרונות פון פאלק וועגען זיין עבר זיינען איבערגעארבייט געווארען אין צוזאמענגעבונדענע היסטא־רישע ערצעהלונגען, מיט א שארפער רעליגיעזער בעפארבונג. די מסורות וועגען דער בעשאפונג פון דער וועלט, דאס לעבען פון די ערשטע מענשען, דעם מבול און דעם דור־הפלגה, וועלכע זיינען נעווען פערשפרייט ניט נאר צווישען די אידען נאר אויך צווישען אלע סעמיטען פון פארער־אזיען, האבען נעקראגען אין די דאזיגע ספרים א טיעפען רעליגיעזען גראנק און א שהנע פאעטישע פארמע. אין די געשיכטען פון דעם לעבען פון די אבות וועגט דורכנעפיהרט דער גראנק וועגען דעם בונד צווישען גאט און די אבות פון אידישען פאלק, און די נעזעצליכע רעכט פון די אידען אויף כנען. נאך שארפער וועגט דורכגעפיהרט דער דאזיגער נאציאנאל־רעליגיעזער גראנק אין דער געשיכטע פון דער קנעכט־שאפט פון די אידען אין מצרים און זייער וואנדערונג אין מדבר. מיט העלע פארבען וועגט דא נעמאלט די ערהאבענע פערזענליכקייט פון משה'ן, דעם גרויסען לעהרער פון פאלק; מתן־תורה איז

דער יסוד פון דער אידישער אמונה און געזעצגעבונג. די עלטסטע טיילען פון דער דאזיגער געזעצגעבונג — די קורצע לוחות פון די עשרת הדברות און דער מעהר אויספיהרליכער „ספר הברית" („דאָם בוך פון בונד") — זיינען דער פונדאמענט פון דער תורה.

אָנפאָנגענדיג פון אכטען יאָהרהונדערט (פאר דער קריסטלי־כער תקופה) האָבען אויך די נביאים אָנגעהויבען פערשרייבען זייערע דרשות, כדי זיי זאָלען בלייבען פאר די קומענדע דורות. אליהו און אלישע זיינען געווען די לעצטע נביאים, וועלכע האָבען נאָך זיך ניט איבערגעלאָזט קיין געשריבענעם מאָנומענט. די גרויסע נביאים פון דער עפּאָכע, וועגען וועלכער עס וועט דערצעהלט ווערען ווייטער (עמוס, ישעיה, ירמיהו און א סך אַנדערע), האָבען איבערגעלאָזט דער וועלט גלענצענדע רעדעם, פול מיט טיעפע געדאַנקען, וועלכע זיינען דער בעסטער טייל פון דער ביבלישער ליטעראטור.

עלפטער קאַפּיטעל.

דער לעצטער יאָהרהונדערט פון די צוויי מלוכות.

(720—830 פאר קריסטל. צייטר.)

§76. ירבעם דער צווייטער און דער נביא עמוס. נאָך א סך יאָהרען פון אומגליקען און מלחמות אָהן אויפהער, האָט מלכות ישראל זיך ענדליך בערוהיגט און אויפגעבליהט אין דער צייט פון ירבעם דעם צווייטען (דער זוהן פון יהואש, דער פערטער קעניג פון יהוא'ס שטאם).

ירבעם דער צווייטער, וועלכער האָט געקעניגט אן ערך פון זעכציג יאָהר (769—830), האָט געפיהרט ערפאָלגרייכע מלחמות מיט די אונטערדריקער פון זיין פאָלק, האָט זיי אונטערטעניג געמאכט און האָט אויסגעברייט די גרעניצען פון זיין מלוכה. ער האָט בעזיעגט אין צפון די ארמים און איז אפילו אריינגעדרונגען אין זייער הויפטשטאָדט דמשק. אין מזרח־זייט האָט ער מנצח געווען די מואבים. אלע גרעניץ־שטעדט, וואָס מען האָט ביי די

אידען געהאט צוגענומען, האט ער צוריק צוגעשלאסען צו זיין מלוכה, וועלכע האט זיך איצט געצויגען, אזוי ווי אין די אמאליגע צייטען, פון די לבנון־בערג ביז'ן ים־המלח.

אז מלכות ישראל האט זיך פערזיכערט געגען אנפאלען פון דרויסען האבען די איינוואוינער געקענט זיך רוהיג אבגעבען מיט פריעדליכע בעשעפטיגונגען. דער מסחר מיט די פעניציישע שטערט האט רייך געמאכט דאס לאנד. די הויפטשטאדט שמרון איז פער־שעהנערט געווארען מיט רייכע פאלאצען. דער קעניג אליין האט געהאט צוויי פאלאצען: א זומערדינען און א ווינטערדינען. די גבירים און גרויסע לייט האבען געבויט זייערע הייזער פון געהאקטע שטיינער און זיי בעפוצט מיט העלפאנדבין. זיי פלעגען זיך קליידען אין רייכע געוואנדען, פלעגען עסען טייערע מאכלים, טרינ־קען טייערע וויינען און פלעגען זיך שמירען דאס לייב מיט דופ־טינג איילען. אין די פאלאצען פון די שמרונ'ישע גבירים פלעגט מען אימער הוליען און פראווען מאלצייטען; איבערהויפט האבען זיך די פרויען ארייגנגעלאזען אין וואוילטאג און תענוגים. אבער מיט די פערגניגענס און צולאזענקייט איז געקומען א דורשט נאך מעהר רייכטום. פיעלע פלעגען אנלעבען זייערע פערמעגענס דורך פאלשקייט און געוואלט, דורך אונטערדריקען די ארבייטענדע און די ארימע. די רייכע לייט פלעגען לייהען די ארימע געלט אויף פראצענט, און ווען דער בעל־חוב האט ניט געקענט אבצאלען דאס געלט צום טערמין פלעגט מען ביי איהם צונעהמען זיין לעצטען אייגענטום אדער מאכען איהם פאר א קנעכט. אין יאהרען פון אונגערעטעניש פלעגען די רייכע פערקויפען צו די ארימע ברויט פון זייערע שפייכלערס פאר הויכע פרייזען. די סוחרים פלעגען נארען די קונים, בענוצענדיג א פאלשע וואג און א פאלשע מאס. די ריכטער און בעאמטע זיינען געשטאנען אויף דער זייט פון די רייכע און מעכטיגע, און ניט פון די ארימע און שוואכע. זיי פלעגען געהמען שוחד פון די בעליידיגער און זיך ניט קימערען וועגען די קלאגען פון די געקרוודעטע. די כהנים האבען זיך אויך געיאגט נאך רייכקייט און פערגעניגענס און האבען דערמיט געגעבען א שלעכטען ביישפיעל דעם פאלק. די מדות זיינען פערראבען געוואלען און מיט זיי אויך די רעליגיעזע אידעען.

אין יעמער צייט זיינען ארויסגעטראטען מיט פייערדיגע רייד נייע נביאים, וועלכע האבען געהאט דעם מוט צו שטראפען די הערשער און מעכטיגע לייט פאר זייערע שלעכטע מעשים. דער שעהנסטער רערנער צווישען די דאזיגע נביאים איז געווען עמוס. אין דער יוגענד איז ער געווזען א פאסטוך אין דעם שטעדטעל תקוע, אין יהודה, נאר שפעטער האט ער זיך אריבערגעצויגען אין בית־אל, וואו עס איז געשטאנען דער וויכטיגסטער טעמפעל פון מלכות ישראל און וואוהין דער קעניג ירבעם פלעגט אפט קומען צופאהרען. זייענדיג געווהנט צום איינפאכען לעבען פון דארף, איז עמוס אויפגעבראכט געווארען פון דער צולאזענקייט פון דער גרויסער שטאדט. בעגאבט מיט א פייערדיגער שפראך האט עמוס געמומען פערדאמען די זינד פון זיינע פאלקס־ברידער. אין זיינע דרשות צום פאלק האט ער ביטער אטאקירט די זשערנעקייט און פערשוועגדעריי פון די רייכע, די אכזריות פון די שטארקע און מאכטהאבער, און די פערדארבענע מדות. ער האט געזאגט, אז אויב דאס פאלק וועט ניט בעסער ווערען וועלען אויפ'ן לאנד קומען גרויסע אומגליקען. די רייד פון דעם נייעם נביא זיינען ניט געפעלען געווארען די כהנים פון דעם טעמפעל אין בית־אל. איינער פון זיי, אמציה, האט פער'מסר'ט פאר'ן קעניג ירבעם, אז דער נביא עמוס מאכט דאס פאלק אונרוהיג, דערמיט וואס ער זאגט נביאות, אז דאס לאנד וועט אונטערגעהן, און אמציה האט בעפעהלען עמוס'ען ער זאל פערלאזען בית־אל, די הויליגע שטאדט פון ישראל, און זאל געהן קיין יהודה און דארט זאגען זיינע נביאות. דערויף האט עמוס געענטפערט: „איך בין ניט קיין נביא און ניט דער זוהן פון א נביא; איך בין געווען א שטילער פאסטוך און האב געקליבען פייגען, נאר גאט האט מיך גענומען פון דער סטאטע שאף און האט מיר געזאגט: גע זאג נביאות צו מיין פאלק ישראל!" און טאקע באלד האט עמוס אין די שטארקסטע אויסדרוקען איבערגע'חזר'ט זיינע שרעקליכע נביאות וועגען דעם גורל פון מלכות ישראל.

עמוס איז דער ערשטער אידישער נביא, וועמעס רעדעס עם זיינען דערגאנגען צו אונז אין די הויליגע שריפטען. אין זיינע נביאות קלינגט א מעכטיגער רוף צו איבערבויען דאס

נעזעלשאפטליכע לעבען אויף די יסודות פון רעכט און יושר, פרייהייט און גלייכהייט. „וועה צו די — שרייט אוים דער־נביא — וועלכע ליגען אויף בעטען פון העלפאנדביין און ציהען זיך אוים אויף זייערע געלעגערס, עסען אבגעפיטערטע בארענען, טרינקען ווין פון גרויסע בעכער, צימבלען אויף די הארפען — און קימערען זיך ניט אויפ'ן בראך פון יוסף'ס הויז!" דערפאר וואס איהר טרעט אויפ'ן אָרימאן — זאגט עמוס צו די רייכע — „וועט איהר בויען הייזער פון נעהאקטען שטיין אבער וואוינען אין זיי וועט איהר ניט; איהר וועט פערפלאנצען שעהנע ווייגנערטנער, אבער דעם ווין פון זיי וועט איהר ניט טרינקען". און צו די פרויען פון העכערען קלאס, וועלכע האבען זיך געיאגט נאך תענוגים, זאגט דער נביא מיט צארן: „הערט אוים, איהר קיה פון בשן, איהר וואס בערויבט די ארימע, צושטויסט די אביונים און זאגט צו אייערע האַרען: ברענגט אונז — און מיר וועלען טרינקען! עס וועלען קומען טעג און מען וועט אייך פיהרען אויף שיפען (אין גלות) און אייער רעשט —אין פישער־שיפלעך". דער נביא לאכט־אָב פון דער פרומקייט פון די אידען וואס איז נאר לפנים און ערקלערט, אז נאט שעצט ניט די רעליגיעזע צערעמאניעס, נאר גוטסקייט און עהרליכקייט צו מענשען: „צו־וואס ברענגט איהר מיר קרבנות? — זאגט נאט. איך וויל ניט אייערע קרבן עולות און מתנות! אייערע ימים־טובים האס איך, דער ריח פון אייערע קטורת אויף אייערע פערזאמלונגען איז מיר מיאוס. נעהם אוועק פון מיר דאס ברומען פון דיינע ליעדער, און לאמיך ניט הערען די קלאנגען פון דיינע ניטארען. זאל בעסער די גערעכטיגקייט זיך צופליסען ווי א וואסער (אומעטום), זאל יושר זיך צוגיסען ווי א מעכטיגער שטראם! עס וועלען אנקומען טעג און איך וועל שיקען א הונגער אויף דער ערד, אבער ניט א הונגער פון ברויט און ניט קיין דורשט פון וואסער, נאר א דורשט צו הערען נאט'ס וואָרט. און עס וועלען וואנדערען די מענשען פון ים צו ים, פון צפון צו מזרח וועלען זיי וואגלען, זוכענדיג נאט'ס וואָרט, אבער זיי וועלען עס ניט נעפינען". דער נביא שטעלט נאנץ אפען יהודה העכער ווי מלכות ישראל. אין יהודה און אין דער

נעוצעליכער דינאסטיע פון דוד זאהט ער יענעם קערן פון פאלק, וואס וועט זיך אויפהאלטען נאך אלע פאליטישע איבערקערע־ נישען. „איך וועל צושפרייטען די קינדער פון ישראל צווישען די פעלקער — זאגט גאט — נאר דעם נאנצען שטאם פון יעקב וועל איך ניט פערטיליגען. איך וועל אויפשטעלען צוריק דעם צוטרייסעלטען נעצעלט פון דוד'ן".

77 §. **מהומות אין מלכות ישראל.; אשור.** דאס לאנגע קעניגען פון ירבעם דעם צווייטען איז נעווען די לעצטע רוהיגע צייט אין דעם לעבען פון מלכות־ישראל. נאכ'ן טויט פון דעם דאזיגען קעניג האבען זיך אנגעהויבען מהומות. די מלכים האבען זיך שנעל נעביטען איינער נאכ'ן אנדערען אויפ'ן טראהן, און די קעניגליכע מאכט פלעגט פערכאפט ווערען דורך פערראט און מארד. זכריה, דער זוהן פון ירבעם דעם צווייטען, האט נעקעניגט בלויז א האלבען יאהר. מען האט נעמאכט נעגען איהם א פערשווערונג און איהם גע'הרג'עט. מיט זיין טויט האט זיך נעענדיגט די דינאסטיע יהוא. אויפ'ן טראהן אין שמרון איז ארויף דער מערדער פון זכריה, שלום. אבער אין גיכען איז ער אויך נעפאלען פון די הענד פון מורדים, וועלכע זיינען אנגעפיהרט געוואָרען פון מנחם בן גדי, פון תרצה. מנחם איז אריינגעטראטען אין שמרון און האט זיך ערקלערט פאר מלך (768). די יעניגע וואס האבען ניט נעוואלט אנערקענען זיין הערשאפט האט ער גרויזאם פערפאלגט. די איינוואוינער פון דער שטאדט תפסח האבען זיך ענטזאגט אריינצו־ לאזען צו זיך דעם זעלבסט־געקרוינטען קעניג. מנחם האט בעלא־ נערט די שטאדט, און וועז זי האט זיך אונטערגעגעבען האט ער דאָרט אויסגע'הרג'עט אלע איינוואוינער, אפילו קינדער און מעוברת'ע פרויען. עס האט זיך שיער ניט צופלאקערט א בירגער־ קריעג, נאר אין יענער צייט האט זיך אויף מלכות ישראל אנגע־ רוקט א שרעקליכער שונא פון מעסאפאטאמיען. דאס זיינען געווען די אסיריער, וועלכע האבען בעשאפען די גרויסע מלוכה אשור, צווישען די טייכען פרת און חדקל.

אין יענער צייט איז אשור דורך איהרע קריעגעריש מלכים נעוואָרען די מעכטיגסטע מלוכה אין מערב־אזיען. נאכדעם ווי די אסיריער האבען איינגענומען א סך לענדער אין ארמעניען,

מדי (מידיען) פרס (פערסיען) און בבל, האָבען זיי זיך געזומען ציהען צו די ברעגען פון דעם מיטלענדישען ים. זיי האָבען געוואָלט איינעהמען סיריען און פעניציען, וואָס זיינען געלעגען בייס ים, די קעניגרייכען ישראל און יהודה, און ענדליך זיך דערלאַנגען צו דער גרויסער עגיפטען. די אסירישע הערשער האָבען זיך געראפען „גרויסע מלכים", און האָבען נעשטרעבט איינצונעהמען די גאַנצע וועלט; זייער הויפטשטאָדט איז געווען נינוה, א גרויסע שטאָדט אויפ'ן ברעג פון טיגריס. נינוה איז געווען בעוואוסט מיט איהר גרויסער בעפעלקערונג, מיט איהרע רייכטימער, פרעכטיגע פאלאַצען און הויליגע טעמפלען. די אסיריער האָבען געדיענט צו די שטערען און זייערע הויפט־נעטער זיינען געווען: בל, דער גאָט פון דער זון, און אישתר, די קענ־גין פון הימעל און די געטין פון פרוכטבארקייט. בל האָט זיך נערעכענט אויף פאר'ן גאָט פון מלחמה, און זיין גנאָד האָט מען געקענט געווינען מיט בלוטיגע קרבנות צו איהם. די אסירישע קריעגסלייט האָט מען אומעטום געהאלטען פאר גרויזאַמע און אונבאַזיגבארע. ישעיה הנביא שילדערט דעם אסירישען קריעגער אזוי: „ער נעהט פלינק און גרינג, ער וועדט ניט מיעד און וועדט ניט שוואַך, ער דרימעלט ניט און שלאָפט ניט. דער גאַרטעל פון זיינע לענדען וועדט קיינמאל ניט צעריסענ, און דער רימען פון זיין שוך בינדט זיך קיינמאל ניט פונאַנדער. זיינע פייל־ען זיינען אָנגעשאַרפט און זיין בויגען איז אָנגעצויגען. די קאַפּיטעם פון זיינע פערד זיינען ווי קיזעלשטיין, און זיינע רייטוועגען — ווי דער שטורם־ווינד. זיין געשרייי איז גלייך צום ברומען פון לייב: ער גיט א ברום און כאַפט זיין רויב און פליהט מיט איהר אוועק — און קיינער קען פון איהם ניט רעטען". און די דאָזיגע שרעקליכע קריעגער האָבען איצט געווארפען אן אויג אויף מלכות־ישראל.

דער אסירישער מלך פול האָט זיך א רוק געטהאָן מיט א גרויסען חיל איבער דמשק, איז בעפאלען די נחלות פון די צפונ־דיגע שבטים, וואו ער האָט פערנומען א סך רויב און געפאַנגענע, און האָט זיך געלאָזט געהן אויף דער הויפטשטאָדט שמרון. דער קעניג מנחם האָט זיך געפונען צווישען צוויי פייערן: צווישען

דעם פיינדליכען טייל פון זיין אייגענעם פאלק און דעם שונא פון דרויסען. האט ער בעשלאסען צו זוכען שטיצע ביי דעם דרויסענדיגען פיינד נעגען דעם אינווענינגסטען. און ער האט נעגעבען פול'ן א גרויסע סומע אויסלייז־געלט מיט דעם תנאי, אז ער זאל לאזען דאס לאנד צורוה און זאל בעפעסטיגען זיין, מנחמ'ס, הער־שאפט איבער מלכות־ישראל. דער שונא איז אווען אבער פון דעמאלט אן איז מלכות־ישראל נעווארען אונטערטעניג צו אשור.

נאך צעהן יאהר קעניגען איז מנחם געשטארבען און אין צוויי יאהר ארום האט די קעניגליכע הערשאפט ארויסגעבאפט דער ענערגישער קריעגספיהרער פקח (755).

פקח איז געווען א מענש מיט א סך מוט און א גרויסען אונטערנעהמונגס־גייסט, און ער האט בעשלאסען צו בעפרייען זיין לאנד פון אשור'ס יאך. פאר דיעזען צוועק איז ער אריינגעטראטען אין א בונד מיט די אנדערע פעלקער, וואס זיינען געווען אונטער־דריקט פון אשור. דער ארמ'ישער קעניג רצין און דער קעניג פקח האבען זיך פאראייניגט כדי מיט בשותפות'ע כחות צו פערטיידיגען זיך געגען דעם מעכטיגען פיינד. די פערבינדעטע האבען בעשלאסען צוצוציהען אויף זייער זייט אויך דעם קעניג פון יהודה.

אין יענער צייט פון צרות און מהומות, וועו די מלכים פלעגען דורך מארד אריינכאפען די מאכט אין זייערע הענד, די רייכע לייט האבען זיך אריינגעלאזט אין וואוילטאג און געצענדיגעסט און דאס ארבייטער־פאלק האט געשמאכט אין דחקות און אונווייסענהייט, האבען זיך בעוויזען נייע בעגייס־טערטע נביאים, וועלכע האבען אנגעוויזען דעם פאלק אויף זיינע שלעכטע מעשים. דער וויכטיגסטער נביא פון יענער צייט איז געווען הושע. אין פייערדיגע רייד אטאקירט ער די רעליגיעזע און פאליטישע טעות'ן פון פאלק. הושע פערגלייכט מלכות שמרון מיט א פאלשער פרוי, יועלכע האט פערלאזען איהר געזעצליכער מאן, יהוה, און איז אווען נאך איהר געליעבטען בעל. מיט ביטערקייט רעדט ער וועגען די מלכים פון שמרון, וועלכע בעווייזען זיך ווי „שוים אויפ'ן וואסער", וועגען דער לאסט פון דעם מלך און די הארען. „איך גיב דיר א מלך אין מיין צארן און נעהם איהם צו אין מיין פערדרום" — זאגט דער

נביא אין דעם נאָמען פון גאָט. ער דערמאָנט דעם פֿאָלק זיין היסטאָרישע יוגענד, די צייט וואָן ער איז אַרויס פון מצרים און געוואַנדערט איבער׳ן מדבר. „וואָן ישׂראל איז יונג געווען, האָב איך אים ליעב געהאַט — זאָגט גאָט מיט די ליפּען פון דעם נביא; — פון מצרים האָב איך גערופען דעם זוהן מיינעם... ווי ווייטרויבען אין מדבר האָב איך געפונען ישׂראל׳ן; ווי יונגע פרוכט אויפ׳ן פייגענבוים האָב איך דערזעהן די אורעלטערען אייערע". דער נביא דריקט אויס די האָפענונג, אז נאָך א סך ליידען וועט די זינדיגע שמרון חרטה האָבען און וועט זאָגען: „איך וועל נעהן און וועל זיך אומקעהרען צו מיין ערשטען מאַן, וואָרום מיר איז בעסער געווען דעמאָלט ווי יעצט".

§ 78. **די מלכים עוזיהו און אחז אין יהודה.** אין מלכות יהודה זיינען ניט געווען אזעלכע בלוטיגע איבערקערעניסען, ווי די וואָס האָבען אויסגעוויגען די כחות פון מלכות ישׂראל. דאָ איז דוד׳ס דינאַסטיע געווען שטאַרק און דער טראָהן פֿעסט אַריבער־געהן בירושה פון פאָטער צו זוהן. אין דער צייט פון עוזיהו, דער אייניקעל פון יואש (755—805), האָט מלכות יהודה וויעדער דער־גרייכט צו מאַכט און רייכקייט. עוזיהו האָט פעראייניגט אין זיך די פעהינקייטען פון א העלדישען קריעגספיהרער און א גוטען מושל. כדי צו בעשיצען דאָס לאַנד פון פיינדליכע אָנפאַלען האָט ער פערגרעסערט זיין חיל און האָט אויסגעבויט א סך פעסטונגען אין פערשיידענע ערטער; איבערהויפּט האָט ער בעפעסטיגט די מויערען פון ירושלים, האָט אויפגעבויט טהורמס, און האָט אוועק־געשטעלט אויף זיי גרויסע מאשינען, וואָס וואַרפען שטיינער און פייל׳ען. עוזיהו האָט זיך אויך אָבגענעבען צו ענטוויקלען ערד־ארבייט און מכהר. יהודה האָט געפיהרט האַנדעל מיט פעניציען און מצרים און איז געוואָרען אַלץ רייכער און רייכער. „דאָס לאַנד איז געוואָרען פול מיט זילבער און גאָלד, מיט פערד און רייטוועגען" — זאָגט א נביא פון יענער צייט. אָבער וועו דאָס רייכטום און דער אויסוועניגסטער גלאַנץ פון יהודה זיינען געשטי־גען, האָט מען דאָ אויך אָנגעהויבען ציהען צו וואויל־טאָג און פער־דאָרבענע מדות, הגם ניט אין אזא מאָס ווי אין מלכות ישׂראל. דער קעניג עוזיהו איז בכלל געווען א פרומער, נאָר אין די לעצטע

יאהרען פון זיין לעבען איז צוויישען איהם און די כהנים פארגע־
קומען א צוזאמענשטויס. איינמאל איז ער ארויין אין בית־המקדש
און האט געוואלט אנצינדען די קטרת אויפ'ן מזבח, וואס נאכ'ן
דין האבען עס נעמענט נאר די כהנים. דער תנ"ך דערצעהלט, אז
ווי נאר דער קעניג איז צוגענאנגען צום מזבח האט זיך ביי איהם
אויפ'ן שטערען בעוויזען אן אויסשלאג. נאכ'ן מנהג האט א קרע־
ציגער געמוזט לעבען אבגעזונדערט און האט זיך ניט געטארט
ווייזען צוויישען מענשען. זייענדיג געשטראפט מיט דער שרעק־
ליכער חולאת האט עוזיהו נאך ביים לעבען איבערגעגעבען די
קעניגליכע מאכט צו זיין זוהן יותם, וועלכער האט געוועלטיגט
פופצעהן יאהר.

אן אונרוהינע צייט איז אנגעשטאנען אין יהודה אין די יאה־
רען פון יותם'ס זוהן אחז (724—739). אחז איז ארויף אויפ'ן
טראהן אין יענער צייט ווען פקח, דער מלך פון ישראל, און רצין,
דער מלך פון ארם, האבען געשלאסען א בונד געגען אשור. זיי
האבען פארגעלעגט דעם מלך פון יהודה ער זאל זיך אויך אנשליסען
אן דעם דאזיגען בונד געגען דעם אלגעמיינעם שונא. נאר אחז,
מורא האבענדיג פאר דער מעכטיגער אשור, האט ניט געוואלט
צושטעהן צום בונד. דעמאלט האט פקח און רצין ערקלערט קריעג
אחז'ן. די ארמייען פון די פאראייניגטע מלכים האבען זיך ארויי־
געריסען אין יהודה און דארט געמאכט א גרויסען חורבן; זיי
האבען זיך שוין אפילו געגומען דערנעהנטערען צו ירושלים. אחז
איז געווען אין א פערצווייפעלטער לאגע. האט ער געשיקט צום
אסירישען קעניג, תגלת פלאסר, און איהם אזוי געזאגט: „איך
בין דיין קנעכט און דיין זוהן. קום און רעטע מיך פון די הענד
פון די מלכים פון ארם און ישראל, וועלכע געהען מיט געוועהר
געגען מיר!" דער אסירישער קעניג איז געווען זעהר צופריעדען
פון דער אונטערטעניגקייט פון אחז, וועלכער, אנשטאט זיך צו
פאראייניגען מיט אשור'ס פיינד, האט נאר הכנעה'דיג געבעטען
איהר שוץ, און ער האט באלד ארויסגעשיקט א חיל אין די לענדער
פון פקח און רצין, וועלכע האבען נעגען איהם מורד געווען.

§ 79. דער אונטערגאנג פון מלכות ישראל. אזוי שנעל
ווי פקח און רצין האבען זיך דערוואוסט אז אשור'ס חיל איז אנגע־

פאלען אויף זייערע לענדער, האבען זיי אבגעלאזט יהודה און זיך שנעל אומגעקערט יערערער אין זיין מלוכה. אבער עס איז שוין געווען צו שפעט. תגלת־פלאסר האט איינגענומען דמשק, די הויפטשטאדט פון ארם, אין האט פערטריבען די איינוואוינער אין א ווייטען לאנד; דעם קעניג רצין האט ער געטומען געפאנגען און איהם געטויט. די ארמ'ישע מלוכה איז צוגעשלאסען געווארען צו אסיריען — און האט שפעטער געקראגען דעם נאמען סיריען (פערקירצט פון אסיריען). נאכדעם איז תגלת־פלאסר אריינגעטראטען אין מלכות־ישראל און האט איינגענומען אין מזרח דעם גאנצען גלער, און אין צפון — די נחלות פון די שבטים נפתלי, זבולן און אשר. די ראזיגע לענדער האט ער אריינגענומען אין זיינע גרענעצען און זייערע איינוואוינער האט ער אוועקגעפיהרט געפאנגען און זיי צושפרייט אין אלעווינקלען פון דעם גרויסען אסירישען קעניגרייך.

אויף אזא אופן איז פון מלכות־ישראל אבגעריסען געווארען א העלפט פון איהר לאנד (735). פקח איז געבליבען קעניג בלויז איבער'ן לאנד פון אפרים און די גאנץ־געבליבענע שכנ'ישע שבטים, אין וועלכע עם האט זיך געפונען די הויפטשטאדט שמרון. דאם געבליבענע לאנד האט אויך געמוזט אנערקענען די אויבערהערשאפט פון אסירישען קעניג און צאלען איהם צינז. א טייל פון פאלק איז געווארען אונצופריעדען מיט פקח'ן, וועלכער האט געבראכט אזא אונגליק אויפ'ן לאנד און מען האט געמאכט געגען איהם א פערשווערונג. דער אנפיהרער פון דער פערשוועורונג, הושע בן־אלה, האט ג'הרג'עט פקח'ן און, מיט דער הילף פון די אסיריער, איז ער געווארען קעניג (734).

צעהן יאהר לאנג איז הושע געבליבען אונטערווארפען צו אשור. דאם האט איהם שווער געדריקט און ער האט געזוכט א געלענהייט זיך צו בעפרייען פון דעם פרעמדען יאך. וועז תגלת־פלאסר איז געשטארבען האבען זיך אין פאלעסטינא וויעדער אנגעזאנגען אונרוהיג. די פעניציער פון צור און עטליכע אנדערע פעלקער זיינען אויפגעשטאנען געגען דער אויבערהערשאפט פון אשור. די אויפגעשטאנענע קליינע פעלקער האבען א סך געהאפט אויף דער הילף פון אשור'ס גרויסען געגנער — מצרים. די אלגע־

מיינע בעווענונג האָט אַריינגענעצוינען אויף דעם מלך פון ישראל, און הושע האָט זיך אין דער שטיל פערבונדען מיט דעם עגיפטישען קעניג סאָ. פערלאָזענדיג זיך אויף דער הילף פון מצרים האָט הושע אויפגעהערט שיקען דעם יעהרליכען ציגז צו תגלת־פלאסר'ס יורש, דעם „גרויסען מלך" שלמנאסר. אָבער ער האָט זיך אָבגענארט אין חשבון. ווען דער דערצערנטער שלמנאסר האָט זיך אַריינגעריסען מיט א גרויסען חיל אין מלכות ישראל, האָבען די מצריים אפילו ניט געפרובט קומען די אידען צו הילף. די אסיריער האָבען נענומען די אידישע שטעדט איינע נאָך דער אנדערער און זיינען באלד צוגעקומען צו שמרון און האָבען זי בעלאָגערט. נאָך פאר דער בעלאָגערונג פון דער הויפטשטאָדט איז הושע געפאַנגען געוואָרען פון די אסיריער, וועלכע האָבען איהם פערשפארט אין תפיסה (724). די בעלאָגערטע איינוואוינער פון שמרון האָבען מיט גרוים מוט זיך געשטעלט נעגען דעם שונא. דריי יאָהר האָבען די אסיריער בעלאָגערט די גוט־בעפעסטיגטע אידישע הויפט־שטאָדט, וועלכע איז געפאלען שוין נאָכ'ן טויט פון שלמנאסר, אין דער צייט פון זיין נאָכפאלגער סרגון (721).

אז שמרון איז געפאלען האָט דער אסירישע הערשער בע־שלאָסען אויף אייביג צו פערניכטען מלכות ישראל. פאר דיעזען צוועק האָט ער זיך בענוצט מיט דעמזעלבען מיטל, וואָס די אסי־ריער פלעגען שטענדיג געברויכען וועו זיי פלעגען איינגעהמען א פיינדליכע מדינה. ער האָט צעהנדליגער טויזענדער אידען אוועק־געפיהרט אין געפאַנגנשאפט און האָט זיי צושפרייט איבער אלע ווינקלען פון זיין מלוכה: „אין חלח, חבור, ביים טייך גוזן און אין די שטעדט פון מדי". פון שמרון אליין האָט מען אוועקגעפיהרט 27,280 אידען. אָבער א סך האָבען בעוויזען זיך צו רעטען, אנט־לויפענדיג אין דער שכנ'ישער מלכות יהודה. אין א יאָהר ארום נאָך דער מפלה פון שמרון (720) האָבען די האַרטיגע פערבליבענע איינוואוינער וויעדער געפרובט מאכען אן אויפשטאַנד. דאָס האָט וויעדער געפיהרט דערצו, אז א סך אידען זיינען מיט געוואלד אוועקגעשיקט געוואָרען אין וויייטע לענדער. און אזוי האָבען שמרון און אנדערע אידישע שטעדט פערלאָרען דעם גרעסטען טייל פון זייערע אייגוואוינער. זייענדיג פערטריבען אין וויייטע לענדער

האָבען זיך די אידען אויסגעמישט מיט די דאָרטיגע היידנישע פעלקער, און ענדליך זיינען זיי כמעט אינגאנצען פערשוואונדען צווישען זיי. אין די פערויסטע אידישע שטעדט האָט דער אסירישער קעניג אריבערגעבראכט און בעזעצט אסיריער, בבלים און כותים פון זיין אייגענער מלוכה. די דאָזיגע נייע איינוואוינער זיינען געווען געצענדיגענער, נאָר מיט דער צייט האָבען זיי איבערגענומען א סך אידישע מנהגים און גלויבענס. זיי האָבען זיך אויסגעמישט מיט דעם רעשט פון די דאָרטיגע אידען און צולעצט זיינען זיי געוואָרען א בעזונדערע האַלב־נעצענדיגענערישע, האַלב־אידישע פעלקערשאפט, בעוואוסט אונטער'ן נאָמען „שמרונים".

אזוי איז אונטערגענגען מלכות ישראל, די מלוכה פון די צען שבטים, וועלכע האָט עקזיסטירט צוויי הונדערט און פופציג יאָהר נאָכדעם ווי זי האָט זיך אָבגעטיילט פון מלכות יהודה. אונטערגענגען איז ניט נאָר די מלוכה, נאָר אויך א גרויסער טייל פון אידישען פאָלק, וועלכער איז פערשוואונדען צווישען די אויאטישע פעלקער. דאָס דאָזיגע אומגליק איז צוגעגרייט געוואָרען לאַנגזאם. די צושפאַלטונג פון דער מלוכה נאָך שלמה'ן איז געווען דער ערשטער קלאַפּ פאַר דער גאַנצקייט פון אידישען פאָלק. די צוריסענע מלוכה האָט ניט געקענט ביישטעהן געגען די דרויסענדיגע שונאים. די גרעסערע העלפט איז חרוב געוואָרען; געבליבען איז נאָר די קלענערע — יהודה. פון דעם אידישען פאָלק זיינען געבליבען נאָר דער שבט יהודה און בנימין, א טייל פון דעם שבט לוי, און די רעשטען פון די צפון'דיגע שבטים, וועלכע זיינען אנטלאָפען קיין יהודה נאָכ'ן חורבן פון שמרון.

§ 80. דער קעניג אחז און ישעיה הנביא. דאָס מעכטיגע אשור האָט חרוב געמאכט די האַרטנעקיגע מלכות־ישראל, אָבער זי האָט נעשוינט די הכנעה'דיגע יהודה. אחז, דער מלך פון יהודה, האָט אנערקענט דעם מלך פון אשור פאַר זיין אויבערהערשער. וועז תגלת־פלאסר האָט שוין געהאט אייגענומען א דעלפט פון מלכות ישראל איז אחז אוועק קיין דמשק צו בעגריסען דאָרט דעם זיעגער און געווינען זיין פרייַנדשאפט. אין דמשק האָט זיך אחז בעקענט מיט די אסירישע פיהרונגען און זיי זיינען איהם אויסגענומען דער געפעלען געוואָרען. איבערהויפט האָט ביי איהם אויסגענומען דער

נעצענדיענערישער מזבח, אויף וועלכען דער זיענער פלעגט ברענגען קרבנות צום אסירישען גאָט. אחז האָט פון דמשק אַוועקגעשיקט צום כהן גדול אוריה אין ירושלים א צייכנונג פון דעם דאָזיגען מזבח און איהם בעפעהלען אויסצובויען פונקט אזא מזבח. אוריה האָט ערפילט דעם בעפעהל פון קעניג.

וועז אחז איז צוריקגעקומען פון דמשק האָט ער אָנגעהויבען איינפיהרען אין ירושלים דעם אסירישען דיענסט צו דער זון און די שטערען. ביים אריינגאַנג פון בית־המקדש האָט ער אַוועקגעשטעלט א רייטוואָגען מיט פערד לכבוד דעם גאָט פון דער זון. אחז איז אזוי ווייט אַוועק אין זיין נעצענדיענסט, אז איינמאל וועז ער איז געווען אין א סכנה, האָט ער פערבראַנט איינעם פון זיינע זיהן אויפ'ן מזבח פון דעם אָבגאָט מלך. ער האָט זיין קינד געברענט פאר א קרבן צו שטילען דעם צאָרן פון דעם אָבגאָט. און א סך חשוב'ע לייט פון יהודה האָבען נאָכגעטהאָן דעם קעניג'ס מיאוס'ע מעשים. די פערדאָרבענקייט פון די מדות אין יהודה איז אלץ שטאַרקער געוואָרען און עס איז געווען א סכנה, אז זי זאָל זיך ניט צעוואַקסען אזוי ווי אין מלכות ישראל. צום גליק איז געשעהן, אז וועז אחז איז געשטאָרבען, איז אויפ'ן טראָהן פון יהודה אַרויפ־ געטראָטען זיין זוהן, דער קלוגער און גאָטספאָרכטיגער חזקיהו (724), וועלכער האָט אָנגעהויבען פיהרען דאָס לאַנד אין אידישען גייסט. וועז די אסיריער האָבען איינגענומען שמרון אין די ערשטע יאָהרען פון חזקיהו'ס קעניגען, האָבען די איינוואוינער פון יהודה געוזהן אין דעם די נערעכטע שטראָף פון גאָט פאר די זינד פון ישראל; זיי האָבען זיך אראָבגענומען א מוסר און זיינען גערן צוגעשטאַנען צו זייער יונגען קעניג חזקיהו, וועלכער האָט זיך גענומען אויסוואַרצלען דעם גצעצענדיענסט און איינפיהרען א נייע אָרדנונג אין לאַנד.

אין די צייטען פון די מלכים אחז און חזקיהו האָט אין יהודה נעלעבט דער נרעסטער אידישער נביא, ישעיה, דער זוהן פון אמוץ. זיין נביאות האָט זיך אָנגעהויבען נאָך אין דער צייט פון אחז. יהודה איז דעמאָלט געווען שטאַרק רייך און האָט נעלעבט בשלוה, נאָר איהרע גרויסע און רייכע לייט האָבען נאָכגעטהאָן די פער־ דאָרבענע מדות פון די שמרונים. ישעיה האָט זיך תמיד געדרעהט

אין דער העכערער געזעלשאפט פון ירושלים און ביטער געשטראפט די דאזיגע געזעלשאפט פאר איהרע זינד. ער האט ארויסגעשטעלט פאר'ן פאלק יענע הויכע געזעלשאפטליכע און גייסטיגע אידעאלען, צו וועלכע עס האבען שפעטער אין משך פון א סך יאהרהונדערטען געדופען די גרעסטע לעהרער פון דער מענשהייט.

„ווי איז די געטרייע שטאדט אן אויסגעלאסענע געווא־רען! — רופט אוים דער נביא. — זי וועלכע איז פול מיט גערעכטיגקייט געווען! אין איהר פלעגט עהרליכקייט רוהען, און איצט — מערדערס (בלוין). דיינע פירשטען זיינען ווידער־שפעניגער, קאמעראדען פון גנבים, איטלעכער האט ליעב געשאנ־קען און יאגט זיך נאך בעצאלונג. דעם יתום גיבען זיי ניט זיין רעכט און די קלאגע פון דער אלמנה קומט צו זיי ניט אן"... „וועה צו די וועלכע רוקען א הויז צו א הויז און נעהנטערען א פעלד צו א פעלד אז ס'איז מעהר קיין פלאץ ניטא, און איהר אליין בלייבט זיצען אינ'ם לאנד"... „צו וואס מיר אייערע פיעל אפפער? — זאגט גאט. וועו איהר קומט זיך ווייזען פאר מיין געזיכט, ווער בעט עס פון אייך איהר זאלט מיינע הויפען טראמפ־לען? ברענגט ניט אייערע ליגען־געשאנקען; אייער ווייהרויך איז אן עקעל פאר מיר. אייערע מאנאט־פעסטען און אייערע פייעפטעג האסט מיין זעלע. וויפיעל איהר זאלט ניט בעטען הער איך זיך ניט איין; אייערע הענד זיינען מיט בלוט געפילט. וואשט זיך אב, רייניגט זיך, טהוט־אב אייערע בייזע טהאטען פון מיינע אויגען, הערט־אויף שלעכטס צו טהאן. לערנט זיך גוטס טהאן, זוכט גערעכטיגקייט, אונטערשטיצט דעם אונטערדריקטען, גיט זיין רעכט דעם יתום, נעהמט זיך אן די קריוודע פון דער אלמנה!" (יהואש'ס איבערזעצונג).

ישעיה'ס נביאות ווערט בעזונדערס שארף אין דער צייט פון אחז, וועו מען האט אין ירושלים אננעהויבען נאכמאכען די אסי־רישע ארדנונגען און אינפיהרען דעם נעצענדיענסט. דער נביא האט געזעהן דעם אנפאל פון תגלת־פלאסר, וועלכער האט איינגע־נומען ארם און א העלפט פון מלכות ישראל, און ער האט פאראויס־געזאגט יהודה דעמזעלבען סוף, אויב זי וועט זיך ניט פארבעסערען. ער האט אבגעלאכט פון אחז'ן, וואס ער שרעקט זיך אזוי און בויגט

זיך שקלאפיש פאר'ן אסירישען מלך. „אשור — דאס איז נאר א שטעקען אין די הענד פון דעם צארנדיגען גאט. קען די האק זיך שטעלען העבער פון דעם העקער? קען די זעג שטאלצירען איבער דעם, וואס זעגט מיט איהר?" דער פערבלענדטער אחז האט מורא געהאט פאר'ן שטעקען אבער ניט פאר גאט, אין וועמעס הענד דער שטעקען, אשור, איז נאר א בלינדער נעצייג. דער נביא האט פאראויסגעזאגט, אז די שטאלצע אשור, פאר וועלכער עס האבען נעציטערט אלע פעלקער, וועט אונטערגעהן. ער האט אויך נביאות געזאגט וועגען דעם שיקזאל פון דמשק, שמרון, צור, מואב, מצרים און אנדערע מלוכות.

ישעיה'ס רעדעם האבען איבערראשט מיט זייער קראפט און שהנקייט. אין א צייט פון שווערער פערדארבענקייט האט דאס מעכטיגע וואלט פון דעם נביא געוועקט דאס גענויסען פון פאלק. ישעיה האט געהאט א סך תלמידים און נאכפאלגער צווישען די בעסערע מענשען פון יהודה, און די האבען נעראטעוועט דאס פאלק פון פאלען. ישעיה האט נאך אויך דערלעבט בעסערע צייטען, ווען אויפ'ן טראהן פון יהודה איז ארויפגעטראטען דער גאטספארכטיגער חזקיהו, וועלכער האט אויסגעראט אלע שלעכטע אדרנונגען, וואס זיינען איינגעפיהרט געוואָרען פאר זיין פאטער אחז. די נבואות פון ישעיה וועלען דעמאלט ליכטיגער און מונטערער. דער אידעאל כון א נוטען הערשער און א גליקליכען לאנד שטעלט זיך פאר דעם נביא אין פאלגענדען בילד:

„עס וועט ארויסגעהן א צוויג פון ישי'ס שטאם (דוד'ס דינאסטיע), און א ריטעל וועט פון זיינע וואָרצלען ארויסוואקסען, אין עם וועט רוהען אויף איהם (דעם קעניג) דער גייסט פון גאט, דער גייסט פון קלוגהייט און פערשטאנד, דער גייסט פון עטשלאכענהייט און העלדישקייט, דער גייסט פון וויסען און גאטספארכטיגקייט... ער וועט משפט'ען מיט גערעכטיגקייט די ...ייטבעדערפטיגע, און ער וועט אורטיילען מיט ריכטיגקייט די ...יקטע פון לאנד. גערעכטיגקייט וועט זיין דער גארטעל ...ם זיינע לענדען (ד. ה. ער וועט זיך ניט צושויידען דערמיט). ... א וואלף וועט וואוינען מיט א שעפס, און א טיגער וועט ...לגען מיט א ציקעלע, און א קאלב און א יונגער לייב און א

פעטער רינד אינאיינעם, און א קליין קינד וועט זיי פיהרען. און א קוה און א בער וועלען זיך צוזאמען פיטערען, צוזאמען וועלען זייערע יונגע ליגען, און דער לייב וועט אזוי ווי דער רינד — שטרוי עסען. און א זויגלינג וועט זיך שפיעלען ביי דעם לאך פון א פיפערנאטער, און אויף דער נארע פון א גיפטיגער שלאנג וועט אן ענטוועהנט קינד זיין האנד אויסשטרעקען. זיי וועלען

ישעיה'ס טרוים פון אייביגען שלום.

ניט טהאן קיין בייז און זיי וועלען ניט שאדען טראן אויף גאנצען הייליגען בארג מיינעם, דען די גאנצע ערד וועט זיין פול מיט ערקענונג פון גאט, אזוי ווי האם וואסער פערדעקט דעם ים" (יהואש'עם איבערזעצונג).

פאר'ן בליק פון דעם נביא טראגט זיך ניט א בילד פון א ווילדער, קריעגעריישער מלוכה, וואם בעזיעגט די גאנצע וועלט מיט'ן

שווערד, נאר דער אידעאל פון א פריעדליכען פאלק, וואס וועט רעגירט מיט גערעכטיגקייט, וואס שטרעבט צו מאכען גלייך די שוואכע מיט די שטארקע, און צו אבשאפען די אונטערשיידען צווישען די קלאסען. יהודה דארף זיך ניט וועלען גלייכען צו אשור, „די שטילע וואסערען פון שלח (א קליינער טייך אין ירושלים) — מיט די מעכטיגע שטירמישע וואסערען פון פרת", וואס פערטרינקען די ערד וויט און בריים. די אידישע מלוכה דארף זיין אן אינערליך שטארקע און גערעכטע מלוכה, און ניט קיין קריענערישע וועלט־מאכט, וואס איהר כח בעשטעהט אין געוואלט, און איהר רעכט — אין פויסט. נאך מעהר, דאס אידישע פאלק דארף דערגרייכען אזא הויכע מדרגה, אז עס זאל דיענען פאר א ביישפיעל צו אנדערע פעלקער און זאל זיך פערבינדען מיט זיי אין אן ענגער, גייסטיגער איינהייט.

„אין דעם ענד פון די טעג — זאגט ישעיה — און עסט אויפגעשטעלט וועט זיין דער בארג פון גאט'ס הויז, אויף דעם שפיץ פון די בערג, אויפגעהויבען איבער אלע הויכע ערטער וועט ער זיין. און עס וועלען שטראמען צו איהם אלע נאציאנען. און פיעל פעלקער וועלען געהן און וועלען זאגען: קומט, לאזען מיר ארויפשטייגען צו דעם בארג פון דעם אייביגען, צו דעם הויז פון יעקב'ס גאט, און ער וועט אונז לערנען פון זיינע וועגען, און מיר וועלען אין זיינע שטעגען געהן, דען פון ציון קומט ארויס די לעהרע, און גאט'ס ווארט — פון ירושלים. און ער וועט אורטיילען צווישען די נאציאנען און רעדען וועט ער צו די פעלקער. און זיי וועלען איבערשמידען זייערע שווערדען אין אקעראייענס און זייערע שפיזען אויף גארטען־מעסערס. א פאלק קענען א פאלק וועט מעהר קיין שווערד ניט אויפהויבען און זיי וועלען מעהר ניט לערנען קיין קריעג" (יהואש'ס איבערזעצונג).

צוועלפטער קאפיטעל.

מלכות יהודה אין דער צייט פון דער הערשאפט פון אשור און בבל.

(720—586 פאר קריסטל. צייטר.)

§81. חזקיהו. זינט דער צייט פון דוד המלך איז אויפ'ן טראהן פון יהודה ניט געזעסען נאך א קעניג, וואס זאל זיין אזוי גאטספארכטיג און איבערגעבען צו די אינטערעסען פון פאלק ווי חזקיהו (696—274). אין די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט חזקיהו געזוכן די מפלה פון שמרון און דעם אונטערגאנג פון מלכות־ישראל, און ער האט געוואלט פערהיטען יהודה פון דעם ביטערען גורל פון איהר זינדיגער שוועסטער שמרון. דעריבער האט ער זיך אוועקגעשטעלט פאר א ציעל צו בעפעסטיגען אין לאנד דעם אמת'ן גלויבען, געזעצליכקייט און ארדנונג. מיט גרוים פלייס האט זיך דער יונגער מלך נענומען אויסוואלצען דעם אסירישען נעצענ־דיענסט, וואס זיין פאטער אחז האט פערפלאנצט. אויף זיין בעפעהל האט מען פערניכטעט אלע נעצענבילדער; מען האט אויך צובראכען די קופערנע שלאנג, צו וועלכער דער פראסטער המון האט זיך געבוקט ווי צו א גאט, וואס הוילט פון קראנקהייטען. חזקיהו האט פארבאטען צו בויען מזבחות צו גאט אויף הויכע ערטער (במות) אין פערשיידענע שטערט און דערפער; ער האט נעפאדערט, אז אין די גרויסע ימים־טובים זאלען אלע עולה־רגל זיין קיין ירושלים. ער האט געהייסען ארויסוואלפען פון בית־המקדש די נעצענבילדער, וואס זיינען דארט נעשטאנען, האט ארויסגע־טריבען די אומווירדיגע כהנים און לויים. עס איז אויך דאס ניי איינגעפיהרט נעוואלרען דער גאטעסדיענסט לויט די אלטע מנהגים פון פאלק. די כהנים פלעגען ברענגען קרבנות פון הויזליכע פיה אויפ'ן מזבח פון ה', און די לויים פלעגען זינגען אין כאר לויב־געזאנגען צו גאט און פלעגען בעגלייטען זייער געזאנג מיט מוזי־קאלישע אינסטרומענטען. בעזונדערס פרעהליך פלעגט מען פייערען

פסח, וועו קיין ירושלים פלענט זיך צוזאמענקומען דאָס פאָלק פון אלע עקען לאנד. אין דער צייט פון אועלכע יום־טוב׳דיגע פערזאמלונגען פלענט זיך דער קעניג מתקרב זיין צום פאָלק, פלענט מתפלל זיין און זיך פרעהען מיט איהם צוזאמען. חזקיהו האָט מקרב געווען די נביאים און איבערהויפט האָט ער געשעצט דעם גרויסען נביא ישעיהו.

וועו חזקיהו האָט איינגעאָרדענט די אינוועניגסטע ענינים פון דער מלוכה, האָט ער זיך גענומען צו פערשטארקען איהר מעמד צווישען די פעלקער. פון אחז׳ס צייטען אָן איז יהודה געשטאנען אונטער דער אויבערהערשאפט פון אשור און האָט איהר געצאָלט צינז; אָבער חזקיהו האָט געוואָלט בעפריען זיין לאנד פון דער דאָזיגער אונטערוואָרפענקייט. אין יענער צייט האָט אין אשור געקענינט דער שטאָלצער סנחריב, וועלכער האָט געשטרעבט אייניצונעהמען נייע לענדער און אפילו דאָס גרויסע מצרים. דער עניפטישער מלך תרהקה האָט זיך געגרייט צו מאכען א ווידערשטאנד געגען די אסיריער. האָט חזקיהו געשלאָסען א בונד מיט דעם עניפטישען מלך, כדי צוזאמען צו קעמפפען געגען דעם אלגעמיינעם פיינד. תרהקה האָט צוגעזאָגט חזקיה׳ן, אז ווי נאָר די אסיריער וועלען אָנפאלען אויף יהודה וועט אן עניפטישער פערד־חיל קומען די אידען צו הילף. ישעיה׳ן איז דער בונד ניט געפעלען און ער האָט געזאָגט, אז מען דארף ניט טרויען די הבטחות פון די פאלשע מצריים. „גאָט — האָט ער געזאָגט — וועט אויסשטרעקען זיין האנד, און עם וועט זיך אויסגליטשען דער העלפער, און עם וועט אומפאלען דער געהאָלפענער, און ביידע צוזאמען וועלען אומקומען". אָבער חזקיהו, נעשטיצט פון זיינע הויפלייט, האָט דאָס כאָל ניט געפאָלגט דעם נביא. דער קעניג האָט אָנגענומען אלע מיטעל צו בעפעסטיגען ירושלים אין פאל דער שונא זאָל קומען. ארום דעם מויער פון דער אלטער פעסטונג האָט ער אויפגעשטעלט נאָך איינעם, האָט ביידע מויערען בעפעסטיגט מיט טהורמס, האָט זיי ארומגעגראָבען מיט גראָבענס, האָט צוגעגרייט א סך געווער, האָט דורכגעצויגען וואסער אין שטאָדט ארויז און די קוואלען אין שטראמען הינטערן שטאָדט האָט ער געהייסען פערשיטען, כדי דער שונא זאָל ניט האָבען קיין וואסער צו טרינקען אין דער צייט פון

דער בעלאנגרונג. נאכדעם האט חזקיהו זיך ערקלערט אונאב־העגיג פון דער אויבערהערשאפט פון אשור (703).

§ 82. סנחריב׳ס אנפאל. אין דער צייט ווען חזקיהו האט כורד געווען געגען אשור, איז סנחריב נעגאנגען מיט א גרויסען חיל געגען מצרים. ווען סנחריב האט זיך דערוואוסט פון דעם בונד צווישען יהודה און מצרים, האט ער בעשלאסען פריהער צו אונטערטעניג מאכען יהודה, ווילכע איז נעלעגען אויף זיין וועג. די אסיריער האבען זיך אריינגעריסען אין יהודה און האבען אנגע־הויבען פערווויסטען שטעדט און בערויבען די איינוואוינער. זייער לאגער האט זיך געפונען נעבען לכיש, ניט ווייט פון ירושלים. פון דאנען האט סנחריב געשיקט דריי הויפטלייט מיט א מחנה חיל קיין ירושלים, מיט דער פאדערונג די שטאדט זאל זיך אונטער־געבען. די שלוחים האבען פערלאנגט צו זהען דעם קעניג אליין, אבער חזקיהו האט ארויסגעשיקט צו זיי זיין הויף־פערוואלטער אליקים און צוויי הארען. די שלוחים זיינען זיך צוזאמענגעקומען ביי דעם פעסטונג־מויער פון ירושלים; אויף דעם ראזיגען מויער זיינען ארויפגעגאנגען די צושראקענע איינוואוינער פון שטאדט צו זהען וואס דא ווערט פארקומען. איינער פון די אסירישע שלוחים, רבשקה, האט זיך נעווענדט צו די אידישע פארשטעהער מיט פאלגענדע ווערטער: „זאגט צו חזקיהו אין דעם נאמען פון דעם גרויסען קעניג פון אשור: אויף ווען פערלאזט זיך, ווען דו האסט מורד נעווען נעגען מיר? אומזיסט שטיצטו זיך אויף מצרים, דעם צובראכענעם שטעקען, ווען קען זיך אריינשטעקען אין דער האנד פון יענעם, ווען שפארט זיך אויף איהם אן און זי דורכ־שטעכען. צי קענסטו זיך פארמעסטען אין כח אפילו מיט דעם קלענסטען פירשט, ווען דיענט מיין הערשער?“ נאכדעם האט רבשקה זיך נעווענדט צו די דערשראקענע איינוואוינער, ווען זיינען נעשטאנען אויפ׳ן מויער, און האט הויך נעזאגט: „לאזט זיך ניט פערפיהרען פון דעם קעניג חזקיהו, ווארום ער ווען אייך ניט רעטען פון די הענד פון דעם אסירישען קעניג. זאל ער אייך ניט כריסטען מיט דער האפנונג, אז גאט ווען אייך העלפען און די שטאדט ווען ניט אריינפאלען אין אונזערע הענד. צי האבען רעז די נעטער פון אנדערע פעלקער נערעטעט זייערע לענדער פון אונ־

זערע הענד?" די אידן וואָס זיינען נעשטאַנען אויפֿן מויער האָבען גאָרנישט נעענטפערט. וועו די אידישע שלוחים האָבען זיך צוריקגעקהרט אוו האָבען איבערגעגעבען חזקיה'ן די וועדטער פוו רבשקה, איז דער קעניג שטאַרק אונרוהיג געוואָרדן. ער האָט נעבעטען ישעיה'ן מתפֿלל צו זיין צו גאָט, אז ער זאָל רעטען ירושלים. ישעיה איז נעווען נעריהרט פוו דעם קעניג'ס הכנעה אוו האָט איהם באָלד בעדוהיגט אוו נעזאָגט, אז גאָט וועט ניט נעבעו דעם זיעג צו סנחריב'ן, וועלכער האָט אזוי נראָב נעשפּאָט פוו דעם אידישען פאָלק אוו זיין גאָט.

בשעת עס זיינען אָנגענאַנגען די פערהאַנדלונגען צווישען דעם אסירישען אוו דעם אידישען מלך, איז תרהקה, דער קעניג פוו מצרים, ארויס מיט א נרויסען חיל נעגען די אסיריער. דעמאָלט האָט סנחריב אָבנעלאָזט יהודה אוו איז אַוועק צו דער נרעניץ פוו מצרים, צו בעגעגענען תרהקה. פוו וועג האָט סנחריב וויעדער נעשיקט צו חזקיהו א בריף מיט סטראָשונקעם אוו מיט דער פאָדערונג — זיך באָלד אונטערצוגעבען צו דער אסירישער הער־שאפט. אָבער חזקיהו איז נעווען ערמוטיגט מיט דער הילף פוו מצרים אוו האָט זיך ענטזאָגט צו ערפילען די דאָזיגע פאָדערונג. צוזאַמען מיט'ן נאַנצען פאָלק האָט ער אין בית־המקדש היים מתפֿלל נעווען פאָר דער בעפרייאונג פוו דעם פאָטערלאַנד. ישעיה האָט אונטערגעהאַלטען דעם מוט פוו פאָלק מיט זיינע וואונדער־ליכע נבואות, אין וועלכע ער האָט פאָראויסגעזאָגט א ניכע מפלה אויף דעם אסירישען חיל. אוו ווירקליך, אין ניכען האָט זיך פער־שפרייט די נאכריכט, אז סנחריב'ס נרויסער חיל, וואָס איז נענאַנ־נען אויף מצרים, נעהט אין אייליניש צוריק (701). צווישען פאָלק האָט מען נערעדט, אז גאָט האָט אָנגעשיקט א מגפה אויף די אסי־ריער אוו אז א „מלאך פוו גאָט" האָט פערטיליגט אין זייער לאָגער 185,000 מאַן אין איין נאכט. אין מצרים האָט מען דערצעהלט, אז איינמאָל ביינאכט האָט א ריעזיגע מחנה פעלד־מויז צוגריזעט די קלוידער, שיך אוו נעווהר פוו די אסיריער, וועלכע האָבען דעריבער נעמוזט אָבטרעטען. סנחריב אליין איז אנטלאָפען קיין נינוה.

ישעיה'ס נבואה אויף'ן שטאָלצען שונא איז מקוים נעוואָרדן

און ירושלים איז נערעטעט געוואָרען פון חורבן. אין די לעצטע יאָהרען פון חזקיהו'ס לעבען האָט יהודה וויעדער גענאָסען רוה און פריעדען. נאָך א קענינען פון אכט־און־צוואַנציג יאָהר, איז דער פרומער חזקיהו געשטאָרבען און איז בעגראָבען געוואָרען אין קענינגליכען קבר פון דוד.

§ 83. דאָס פאָלק פון דער אמונה אין מנשה'ס צייטען. נאָך חזקיהו'ס טויט זיינען אין דעם אינוועניגסטען לעבען פון יהודה פאָרגעקומען ענדערונגען צום ערגערען. חזקיהו'ס זוהן מנשה האָט ניט נאָכגעטהאָן זיין גאָטספאָרכטיגען פאָטער, נאָר זיין נעצענדיענערישען זיידען (640—695). מנשה איז אלט נעווען צוועלף יאָהר ווען זיין פאָטער איז געשטאָרבען. דערמיט האָבען זיך בענוצט אחז'ס אלטע ראָטגעבער און הויפלייט, וועלכע זיינען געווען איבערגעבען צום געצענדיענסט און זיינען אין חזקיהו'ס צייטען דערווייטערט געוואָרען פון הויף. זיי האָבען נעמומען דעם יונגען קענינ אין זייערע הענד און האָבען צוערשט רעגיערט אין זיין נאָמען, און נאכהער האָבען זיי איהם אליין אויסגעלערענט צו פיהרען זיך ווי זיי האָט זיך נעוואָלט. מנשה האָט אבגעשאפט אלע פערבעסערונגען וואָס חזקיהו האָט איינגעפיהרט. ער האָט ניט געפאָדערט פון די איינוואוינער פון דער פראָווינץ, אז זיי זאָלען אין די נרויסע ימים־טובים קומען קיין ירושלים צו דיענען נאָט אין בית־המקדש, נאָר ער האָט ערלויבט צו בויען אומעטום מזבחות אויף הויכע ערטער און דאָרט מקריב זיין קרבנות. די אלט־כנענ'ישע היידנישע פאָרמען פון נאָטעס־דיענסט האָבען נעקראָגען דיזעלבע רעכט וואָס די אידישע. אין ירושלים האָט נעהערשט א נרויסע צומישענישע פון רעליגיעזע צערעמאָניעס. דא זיינען נעבויט נעוואָרען אי מזבחות לכבוד בעל, אי נעצענבילדער פון אשרה, אי אלטארען צו די שטערען. היידנישע אבגעטער און מזבחות האָבען זיך נעפונען אפילו אויף די פלעצער און הויפען, וואָס זיינען נעלע־נען ארום בית־המקדש. אין טאל ניהנום, הינטערן שטאָדט, איז נעשטאָנען א מזבח, אויף וועלכען מען פלענט מקריב זיין קליינע קינדער צו יהוה, אזוי ווי עס איז נעווען דער בלוטינער דיענסט צום אבגאָט מלך. דער נעצענדיענסט איז נעווען פערבונדען מיט אויס־נעלאָסענקייט און נראָבע אבערגלויבענס. אין לאנד האָבען זיך

פערפיהרט אויסגעלאסענע פריסטערינסס, מכשפים, צויבערער און טויטען־בעשווערער (בעלי־אב). די נביאים און כהנים וועלכע האבען אויפגעהויבען זייער שטימע נעגען די דאזיגע היידנישע מעשים זיינען אויסגעשטאנען שוידערליכע רדיפות. דער גרויסער נביא ישעיה האט שוין דעמאלט ניט געלעבט. עס איז פארען אן אלטע תלמוד'ישע לעגענדע, וואס דערצעהלט, אז ישעיה האט זיך בעהאלטען פון די פערפאלגונגען אין אן אויסגעהוילטען צעדער־בוים, נאר דער מלך מנשה האט איהם דארט געפונגען און געהייסען צוזעגען דעם נביא צוזאמען מיט'ן בוים. אבער ישעיהו'ס תלמידים האבען מיט זעלבסטאויפאפפערונג געטהאן ווייטער זיין ארבייט, האבען געשטראפט דעם קעניג און דאס פאלק פאר זייערע פערברעכענס און געשראקען מיט גאט'ס צארן. אין יענער צייט האט אשור וויעדער אונטערטעניג געמאכט יהודה, און מנשה האט געמוזט טראגען דעם שווערען יאך.

מנשה האט געקעניגט קרוב צו פופציג יאהר. זיין זוהן אמון (640) איז אויפ'ן צווייטען יאהר פון זיין קעניגען געפאלען א קרבן פון א פערשווערונג פון זיינע הויפלייט. פאר'ן קעניג פון יהודה איז ערקלערט געוואָרען אמונ'ס אכט־יעהריגער זוהן יאשיהו (608—638).

§ 84. די בעניאונג פון דער רעליגיאן אין יאשיהו'ס צייטען. כל זמן יאשיהו איז געווען קליין האבען אין זיין נאמען רעגירט דיזעלבע הארען, וועלכע האבען אין די פריהערדיגע צייטען געמאכט פון יהודה כמעט א היידנישע לאנד, אונטערווארפען צו די אסירישע מלכים. נאר וען דער קעניג איז עלטער געוואָרען און איז צוגעטראטען צו די ענינים פון דער מלוכה, האט ער פערשטאנען די נאנצע פאלשקייט פון די פריהער־דיגע פיהרונגען; ער האט זיך אלץ מעהר מתקרב געווען צו דער פארטיי פון די נביאים, וועלכע האבען געשטרעבט צו איבערבויען דאס אינווענדיגסטע לעבען.

זיך שטיצענדיג אויף דער דאזיגער פארטיי האט דער מלך יאשיהו בעשלאסען נאכצוטהאן דעם ביישפיעל פון זיין עלטער־זיידען חזקיהו און האט זיך נעגומען איבערבויען דאס אינווענדיגסטע לעבען פון דער מלוכה. קודם־כל האט ער געהייסען די כהנים

קלייבען געלט און רופען מייסטערס צו פערריכטען דעם בית־המקדש, וועלכער איז שוין פערעלטערט געוואָרען. אין דער צייט פון דער ארבייט האָט מען אין איינעם פון די חדרים פון בית־המקדש געפונען א כתב־יד, אין וועלכען עס זיינען געווען פאר־שריבען די אלטע געזעצען און לעהרען פון משה (דאָס איז געווען דער לעצטער ספר פון חומש „דברים" אדער „משנה תורה"). דער כהן גדול חלקיהו, וועלכער האָט דעם כתב־יד געפונען, האָט איהם איבערגענעבען דעם קעניגליכען מזכיר, און יענער האָט עס געבראכט פאר'ן קעניג. דער געפונענער ספר איז געווען געשריבען אין דער פאָרמע פון א צואה, וועלכע דער גרויסער לעהרער משה האָט געלאָזט די אידען אין דעם מדבר. אין דער דאָזיגער צואה ווערט פאָראויסגעזאָגט דער גורל פון דעם אידישען פאָלק און לאַנד. אין ווייכע, ריהרענדע ווערטער בעט משה די אידען, זיי זאָלען אָבהיטען די געבאָטען פון דעם רייגעם גלויבען און פון דער ריינער מאָראל און ניט נאָכטהאָן די געצענדיגען. דער גרונד־געדאַנק פון דעם ספר דברים בעשטעהט דערין, אז עס איז פאראן אן אייניציגער גאָט וואָס איז אל־פאָלקאָם און אל־גוט, וועלכער האָט אויסדערוויעהלט דאָס אידישע פאָלק פון אלע פעלקער און האָט איהם איבערגעגעבען די גרויסע אמת'ן פון גלויבען, גיטקייט און מענשענליעבע. דער דאָזיגער גאָט, יהוה, זאָרגט ווי א גוטער פאָטער פאר זיין פאָלק און פאָדערט פון איהם נאָר ער זאָל געטרייע אָבהיטען די געבאָטען, וואָס זיינען איהם געגעבען געוואָרען. די געבאָטען — דאָס זיינען א רייה געזעצען, וועלכע פערזיכערען רוה און גליק סיי פאר דעם יחיד, סיי פאר דעם כלל. אויפאָבע מדות, א ריינער גלויבען, אמת און גערעכטיגקייט, און דער עיקר — זאָרגען פאר די שוואָבע און שוצלאָזע פון דער גזעלשאפט — דאָס זיינען די יסודות פון תורת משה. דאָס איז א גאנצע סיסטעם פון מאָראל און צוזאמענלעבען, וואָס מיט איהר הויכען גייסט האָט זי ניט קיין גלייכען צווישען אלע רעליגיאָנען פון דער וועלט. אבער צו דערזעלבער צייט איז דאָ ניטאָ קיין שטרעבען צו אונמענליכעם: אלע דינים און געזעצען האָבען צו טהאָן מיט'ן לעבען אין קענען פערווירקליכט ווערען. „דאָס געזעץ וועלכען איך גיב דיר — זאָגט משה צום פאָלק — איז ניט אונדערגרייכבאר פאר דיר און ניט

ווייט פון דיר. עס איז ניט אויפ'ן הימעל און ניט אויף יענער זייט ים. נאר אויף דיינע ליפען און אין דיין הארצען, און אן דיר העננט אב דו זאלסט עס ערפילען". צוזאמען מיט די ווייכע רייד זיינען אויך הא הארטע וועו־טער, געוועגדט צו יענע דורות, וועלכע וועלען אבטרעטען פון נאט'ס געבאטען. פאר עובר זיין אויף די דאזיגע געבאטען, האט משה געווארענט, וועט קומען נאט'ס שטראף, וועלכע וועט בעשטעהן אין פאלקס־אונגליקען, אין מפלות פאר דער מלוכה, און אפילו אין דעם פאלשטענדיגען אונטערנאנג פון דער מלוכה.

וועו דער קעניגליכער שרייבער הא פארגעלייענט אין פאלאץ דעם הייליגען כתב־יד, איז דער קעניג נשתומם געוואָרען פון זיין אינהאלט. ער הא איצט פערשטאנען? וי ווייט דא אידישע פאלק איז אבגעטראטען פון די הייליגע געזעצען, וואם משה הא געגעבען די אידען, און ער הא מורא געהא, אז די שרעקליכע אומגליקען, וואם דער נרויסער געזעצנעבער הא פארויסגעזאנט, וועלען באלד טרעפען דא לאנד יהודה. אין נרויס שרעק הא יאשיהו נעשיקט זיינע מקורבים קיין ירושלים צו דער נביאה חולדה צו פרענען ביי איהר צי דארף דא פאלק זיך ריכטען אויף נאט'ס שטראף פאר די זינד פון די לעצטע דורות. די נביאה הא נעענט־פערט, אז נאט הא שוין לאנג בעשלאסען צו שטראפען דא אידישע פאלק פאר זייגע זינד, נאר אזוי ווי דער קעניג יאשיהו הא שלום נעמאכט מיט זיין נאט, וועט אין זיין צייט ניט קומען דא אומגליק, וואם וואלט אויף יהודה.

בערוהיגט פון דער דאזיגער נבואה הא יאשיהו צוזאמענ־נערופען דא פאלק אין בית־המקדש. דא, שטעהנדיג אויף א בימה, הא ער פארגעלייענט אויפ'ן קול דעם נייעם הייליגען ספר און הא נעצוואונגען די צוהערער צו געבען א צוזאג, אז זיי וועלען אבהיטען די הייליגע געזעצען, וואם זיינען דארט פערשריבען. דא פאלק הא צוגעזאגט. נאכדעם הא דער קעניג זיך פלייסיג נענו־מען אויסצוראטען דעם געצענדיענסט. די מזבחות, בילדער און סטאטוען פון די נעטער זיינען צושטערט גע וואָרען. אלע נעצענ־בילדער וואם זיינען געווען אין בית־המקדש הא מען ארויסגע־ווארפען און פערברענט, און דער רייטוואגען מיט די פערד לכבוד

דעם גאָט פון דער זון, וואָס איז געשטאַנען פאַר'ן טהיר פון בית־המקדש, האָט מען פערניכטעט. די פּריסטער און פּריסטערינס פון די אָבנעטער זיינען אַרויסגעטריבען געוואָרען פון לאַנד. און וועז פון דעם געצענדיענסט איז שוין קיין זכר ניט געבליבען אין גאַנצען לאַנד, האָט אין פריהלינג דער קעניג צונויפגערופען דאָס פאָלק פון אַלע שטעדט קיין ירושלים דאָרט צו פייערן דעם יום־טוב פּסח אַזוי ווי עס פאָדערט דאָס געזעץ. אויף אַזא אופן איז אין יהודה אויף דאָס ניי איינגעשטעלט געוואָרען א ריין אידיש לעבען. דעם גאָטספּאַרכטיגען יאשיהו האָט מען שטאַרק געריהמט און מען פלעגט איהם פערגלייכען מיט דעם פרומען חזקיהו און אפילו מיט דוד'ן. אין זיין צייט האָבען די נביאים געקראָגען א שטאַרקען איינפלוס אויף די ענינים פון דער מלוכה.

דער גרעסטער נביא אין יאשיהו'ס צייטען איז געווען ירמיהו, וועלכער האָט געשטאַמט פון די כהנים. נאָך אין זיין פריהער יוגענד האָט ירמיהו דערשפּירט אין זיך א נביאי'שען גייסט. אין זיין נביאי'שער בעגייסטערונג פלעגט ירמיהו זאָגען דעם ביטערען אמת אלעמען: דעם מלך, די כהנים, די הארען און דעם פּראָפעטען פאָלק. ער האָט געשטרעבט צו פיהרען די אויסוועניגסטע פאָליטיק פון לאַנד און דאָס גייסטיגע לעבען פון פאָלק לויט די גרויסע געבאָטען פון „משנה תורה". אין גיכען האָט ירמיהו פערנומען אין יהודה יענעם גרויסען אָרט, וואָס עם האָט אמאל פערנומען דער נביא ישעיהו.

§ 85. דער קאַמפּף מיט מצרים; יהויקים. אין די לעצטע יאָהרען פון יאשיהו'ס קעניגען האָבען זיך אויפ'ן מזרח אַנגעהויבען גרויסע פעלקער־בעוועגונגען, וועלכע האָבען געענדערט דעם שיקזאל פון א סך מלוכות. די הערשערין פון אזיען, די שטאָלצע אשור, האָט שוין געהאַלטען נאָהנט ביים פאַלען. עס האָבען זיך פון איהר אָבגעריסען איהרע גרעסטע פּראָווינצען: מדי און בבל. די אָבגע־ריסענע פּראָווינצען האָבען אַנגעהויבען שרעקען זייער געוועזענע אויבערהערשערין און איהר הויפּטשטאָדט ניגוה. אין יהודה האָט זיך געשטאַרקט די האָפנונג צו בעפרייען זיך פון דער אַסירישער אויבערהערשאפט. געגען אשור האָט אויך געארבייט איהר אַלטער שונא מצרים. דער עגיפּטישער פּרעה נכו האָט געוואָלט קריגען א

חלק פון דער צופאלענער אסירישער מלוכה, האט ער זיך געלאזט נעהן מיט א גרויסען חיל צום טייך פרת. אבער כדי צו דערגרייכען דעם בעשטימטען פלאץ, האט דאס עגיפטישע חיל געמוזט דורכגעהן דורכ'ן לאנד יהודה. יאשיהו האט בעשלאסען ניט צו לאזען די מצריים דורכגעהן זיין לאנד, ווארום ער האט מורא געהאט, אז ווען זיי וועלען איינעהמען די דערבייאיגע אסירישע פראווינצען, וועלען זיי פאדערען אונטערטעניגקייט אויף פון יהודה, וועלכע האט געצאלט צינז צו אשור. און ער איז ארויס מיט א גרויסען חיל געגען נכו און האט איהם פארשטעלט דעם וועג. ביים טהאל מגידו, נעבען די כרמל בערג, האבען זיך די פיינדליכע ארמעען בעגעגענט און עס איז פארגעקומען א שלאכט, וואס האט זיך געענדיגט אומגליקליך פאר די אידען: דער אידישער חיל איז צושלאגען געוואָרען און יאשיהו אליין איז טויטליך פערוואונדעט געוואָרען (608). די דיענער האבען באלד אוועקגעפיהרט דעם גוסס'ן מלך קיין ירושלים. די איינוואוינער פון ירושלים האבען בעגעגענט דעם טויטען קערפער פון זייער קעניג מיט יאמער און געווין.

די מפלה ביי מגידו האט געמאכט יהודה אונטערטעניג צו מצרים. וועו נכו האט ציוגענומען ביי אשור גאנץ ארם, אדער סיריען, האט ער זיך ערקלערט פאר אויבערהערשער אויף איבער דער שכנ'ישער יהודה. יאשיהו האט נאך זיך געלאזט דריי זיהן. פון זיי האט נכו בעשטימט פאר'ן מלך דעם עלטערען זוהן יהויקים (597—607). יהויקים איז געווען א שלעכטער און דעספאטישער מענש און די אידען האבען איהם ניט ליעב געהאט. אבער ער איז געפעלען געווען דעם עגיפטישען מלך און איז געווארען א געהארכזאמע געצייג אין זיינע הענד. נכו האט ארויפגעלעגט אויף יהודה א גרויסען געלט־אבצאל, דערפאר וואס יאשיהו האט זיך געשטעלט געגען איהם. יהויקים פלענט מיט דער גרעסטער שטרענגקייט אויפמאהנען פון פאלק דעם דאזיגען אבצאל.

אזוי זיינען צורונען יהודה'ס האפנונגען צו ווערען זעלבסט־שטענדיג דורך דער צופאלונג פון אשור: אויף דעם ארט פון דער אסירישער אויבערהערשאפט איז געקומען די עגיפטישע. ביי יהויקים און זיינע הארען איז דאס ציל רעכט געווען; נאכמעהר,

כדי געפעלען צו ווערען די מצריים און נושא־חן צו זיין ביי דעם עגיפטישען קעניג, האבען זיי איינגעפיהרט אין ירושלים דעם עגיפטישען נעצענדיענסט און א סך עגיפטישע מנהגים. יהויקים האט, אזוי ווי די פרעה׳ס, זיך איינגענעלאזט אין א לעבען פון וואוילטאג. ער האט אויסגעבויט פאר זיך א נייעם פאלאץ אין ירושלים און די ארבייט האבען פאר איהם געמוזט טהאן אידישע בירגער. און וויעדער האט זיך אין יהודה בעפעסטיגט די הערשאפט פון א קליינער צאל אריסטאקראטען (אליגארכיע) און דאס אידישע פאלק האט נעקרעכצט אונטער דעם יאך פון פרעמדע און אייגענע הערשער.

§ 86. **יהויקים און ירמיהו הנביא.** געגען דער דאזיגער פערדארבענקייט פון די הערשער און די העכערע קלאסען האבען ביטער געקעמפפט די אמת׳ע פריינד פון פאלק, די נביאים, וועלכע זיינען אננעפיהרט געווארען פון ירמיהו. ירמיהו האט גאר אהן מורא געזאגט דעם קעניג און די הארען דעם ביטערען אמת און האט פאראויסגעזאגט, אז גאט וועט אין זיין צארן טהאן מיט יהודה דאס זעלבע וואס אמאל מיט שמרון. איבערהויפט האט ער אין זיינע רעדעם נערונערט געגען יענע צבוע׳קעם, וועלכע פלעגען פאר־שטעלען זייערע אונעהרליכע מעשים מיט א מאסקע פון פרומקייט, און האבען געוואלט אייגרעדען דאס פאלק, אז גאט וועט ניט לאזען פאלען ירושלים צוליעב זיין בית־המקדש. די דאזיגע צבוע׳קעם האבען בעלאנגט מעהרסטענטייל צו די כהנים, און ירמיהו האט זיי גערופען „נביאי השקר", פאלשע נביאים. „פערלאזט זיך ניט — פלענט ירמיהו ווארנען — אויף די פאלשע רייד: דא איז גאט׳ס הייליגע הויז! איהר גנב׳עט, איהר מארדעט און זייט אויסגע־לאסען, איהר זאגט ליגען, איהר דיענט דעם בעל און דער קעניגין פון הימעל (דער נאמען פון אן עגיפטישען אבגאט) און דערנאך קומט איהר און שטעלט זיך פאר גאט אין דעם דאזיגען הויז און איהר זאגט: מיר זיינען געשיצט. און דערנאך טהוט איהר וויעדער דיזעלבע פערברעכענס. נעהט קיין שלה (אין אפרים), וואו עס איז אמאל געשטאנען גאט׳ס טעמפעל און זעהט וואס פון איהם איז געווארען פאר די זינד פון די בני ישראל! איהר טהוט דיזעלבע זינד און גאט וועט זיך בעגעהן מיט׳ן טעמפעל פון ירושלים

אזוי ווי ער איז זיך בעגאנגען מיט'ן טעמפעל פון שלה; ער וועט אייך פערשטויסען אזוי ווי ער האָט פערשטויסען די קינדער פון אפרים!" איינמאל ווען ירמיהו האָט געהאלטען אין בית־המקדש אזא רעדע, האָבען איהם ארומגערינגעלט א מאסע כהנים און פאלשע נביאים און האָבען געשריען: „דו מוזט שטאַרבען, דערפאר וואָס דו האָסט געזאָגט, אז דער בית־המקדש פון ירושלים וועט חרוב ווערען אזוי ווי דער טעמפעל פון שלה!" א גרויסער המון האָט זיך צונויפגעקליבען אויפ'ן פלאַץ וואָס פאר'ן בית־המקדש. אויפ'ן טומעל זיינען געקומען צו לויפען די שרים פון קענינגליכען הויף און גלייך אויפ'ן אָרט, ביי די טויערען פון בית־המקדש, האָט מען זיך געזעצט משפט'ען דעם נביא. די כהנים און די פאלשע נביאים האָבען געפאָדערט, אז מען זאל ירמיהו'ן פער'משפט'ן צום טויט פאר זיינע שרעקליכע נבואות. ירמיהו האָט זיך געוואנדט צו די הארען און צום פאלק און האָט געענטפערט: „גאָט האָט מיר געהייסען רעדען דאָס אלץ, וואָס איהר האָט געהערט. פאַרבעסערט אייערע וועגען, פאלגט גאָט, און ער וועט אָבווענדען דאָס אונגליק, וואָס ער האָט פאר אייך בעשטימט. און איך בין אין אייערע הענד; טהוט מיט מיר וואָס איהר ווילט". די ריכטער האָבען אנערקענט, אז פון די אלטע צייטען אָן האָבען די נביאים געהאט פולע פרייהייט צו רעדען אין גאָט'ס נאָמען און זיי האָבען ירמיהו'ן בעפרייט. דורך דער מיה פון זיינע פרייַנד איז ירמיהו דאָס מאל געראטעט געוואָרען פון סכנה.

אין די ערשטע יאָהרען פון יהויקים'ס קעניגען איז פאַרגעקומען א וויכטיגע געשעהעניש: אין דער צייט פון דעם אסירישען קעניג סאראָק איז אשור אינגאנצען צופאלען געוואָרען און איהר הויפטשטאָדט ניגוה איז צושטערט געוואָרען פון די מעדיער און באבילאָנער. די הערשאפט איבער אזיען איז אריבער צו בבל. דער קעניג פון בבל איז דעמאלט געווען דער קריעגעריישער נבוכדנצר. איינגעהמענדיג אלע פריהערדיגע אסירישע לענדער האָט נבוכדנצר אויך געוואלט בעזיעגען סיריען; נאָר די דאָזיגע פראָווינץ איז שוין געווען אין די הענד פון דעם עגיפטישען פַּרעה נכו. דעריבער איז נבוכדנצר אריינגעטראָטען אין א קאמפף מיט מצרים. ביי דער שטאָדט כרכמיש איז פאַרגעקומען א בלוטיגע שלאכט צווישען די

ענגיפטער און באביל׳אנער, און די ל׳עצטע האבען געזיגט. נכו האט נעמוזט אבטרעטען נבוכדנצר׳ן די סירישע ל׳ענדער און צוזאמען דערמיט אויך די אויבערהערשאפט איבער יהודה (604). ירמיהו הנביא האט נעראטען דעם אידישען מלך ער זאל מיט׳ן גוטען ווי׳לען זיך אונטערגעבען דעם אונבעזיגבארען נבוכדנצר, נאר יהויקים האט נאך אלץ נעהאפט אויף דער הילף פון מצרים און האט נעצענגערט. דעמאלט האט ירמיהו אין זיינע רעדעם צום פאלק אנגעהויבען נביאות זאגען, אז אין ניכען וועט דער מלך פון בבל קומען און חרב מאכען יהודה.

§ 87. **די הערשאפט פון בבל; די געפאנגענשאפט פון יהויכין.** די טרויעריגע נביאות פון ירמיהו האט אנגעהויבען מקוים ווערען. דער זיעגרייכער קעניג פון בבל, נבוכדנצר, איז ארויס מיט א גרויס חיל אויף יהודה. אין די שטעדט, וואס זיינען גע׳לעגען ביי די גרעניצען האבען שוין די באבי׳לאנער אנגעהויבען בושעוועז און בערויבען די איינוואוינער. דעמאלט האט זיך יהויקים ערקלערט אונטערטעניג צו נבוכדנצר׳ן (600). און יהודה האט איצט אנערקענט די אויבערהערשאפט פון בבל, אזוי ווי פריהער — פון אשור און מצרים.

די אונטערוואַרפענקייט צו בבל האט יהויקים׳ען זהר שווער נעדריקט און ער האט געזוכט א גע׳לעגנהייט זיך צו בעפרייען פון איהר. אין דריי יאהר ארום האט יהויקים, ערמוטיגט פון דעם עניפטישען קעניג, אויפגעהערט צו צאל׳ען צינז נבוכדנצר׳ן. דער דאזיגער שריט האט נעבראכט אויף יהודה א גרויס אומגליק. נבוכדנצר, וועלכער איז געווען פערנומען מיט א מלחמה נעגען די פעניציער און עניפטען, האט דערווייל׳ געשיקט קיין יהודה קלייגע מחנות צו פערווויסטען די גרעניץ־שטעדט, און אליין האט ער זיך גע׳קלויבען צו נעהן אהין מיט א גרויסען חיל ווען ער וועט ענדיגען די אנגעהויבענע מלחמות.

אין דער דאזיגער אומעטיגער צייט איז דער קעניג יהויקים נעשטארבען. די איינוואוינער פון ירושלים האבען ארויפגעזעצט אויפ׳ן טראהן זיין אכצעהן־יאהריגען זוהן יהויכין (597). נחשתא, די מוטער פון דעם יונגען קעניג, האט נענומען די רעגירונג אין איהרע הענד און אלץ איז נענאנגען אזוי ווי פאר יהויקים׳ען.

אָבער די נייע רעגיערונג האָט געדויערט איננאָנצען דריי מאָנאָטען. נבוכדנאצר, וועלכער האָט שוין דערווייל אייננעמען א טייל פון פעניציען און פאלעסטינא, איז אריינגעדרונגען אין יהודה, האָט פערכאפט א סך שטעדט און איז צונעטראָטען צו ירושלים זי צו בעלאגערן. וועז די בעלאגערונג האָט זיך אנגעהויבען, האָט די קעניגין און יהויכין אייננעזעהן, אז די הויפטשטאָדט וועט ניט קענען ביישטעהן קענען דער מעכטיגער קראפט פון די באבילאָנער. איז יהויכין און זיין מוטער מיט זייערע הויפלייט ארוים פון ירושלים און זיינען אוועק צום באבילאָנישען לאגער, כדי אלייז אויסצודריקען אונטערטעניגקייט צו נבוכדנאצר'ן און שטילען זיין כעס. נאָר דער שטאָלצער זיעגער איז ניט ווייכער געוואָרען. ער האָט געהייסען פערהאלטען יהויכינ'ען און זיין מוטער און זיי אבשיקען געפאנגענע אין דער שטאָדט בבל, די הויפטשטאָדט פון זיין מלוכה. צוזאמען מיט זיי האָט נבוכדנאצר פערשיקט אהין צעהן טויזענד פון די השוב'ע לייט פון ירושלים, כהנים און ארבייטער פון געוועהר, וועלכע האָבען נעהערט צו די נעגנער פון דער באבילאָנישער הערשאפט. חוץ דעם האָט נבוכדנאצר צוגענומען א סך גאלד און זילבער פון דעם קענינליכען פאלאץ און פון בית־המקדש. אויף אזא אופן האָט ירושלים פערלאָרען איהרע וויכטיגסטע מענשען און דעם גרעסטען טייל פון איהרע רייכטימער. איבער דער נעבלי־בענער בעפעלקערונג פון יהודה האָט נבוכדנאצר נעמאכט פאר א מלך יאשיהו'ס אינגסטען זוהן צדקיהו (586—597). דער נייער קעניג האָט נענעבען א שבועה, אז ער וועט זיין נעטריי דעם באבי־לאָנישען הערשער.

§ 88. **צדקיהו; די הכנות צום אויפשטאָנד.** די צעהן יאָהר פון צדקיהו'ס קענינען זיינען גענוען א צייט פון שווערע מהומות און אונרוהען אין מלכות יהודה. צדקיהו איז געווען א שוואכער און אונטשלאָסענער מענש, און איז ניט נעווען פעהיג צו רעגירען דאָס לאנד אין אזא שטורמישער צייט. ער האָט הויך נעשעצט דעם נביא ירמיהו, וועלכער האָט נע'טענה'ט, אז מען דארף נעדולדיג אריבערטראָגען די הערשאפט פון בבל, כדי ניט אריינצופאלען אין אן ערגערער צרה; נאָר אין דערזעלבער צייט האָט ער זיך נענייגט צו דער זייט פון די הארען, וועלכע האָבען

געווארפֿט מורד זיין געגען נבוכדנאצר'ן און בעפרייען דאָס לאַנד פון שווערען יאָך.

דער פערלאַנג צו בעפרייען דאָס פאָטערלאַנד איז בעזונדערס שטאַרק געווען ביי די פערטריבענע, וועלכע האָבען געלעבט צווישען מיט יהויכינ'ען אין בבל. זיי האָבען געטרויטט צו אומקעהרען זיך אין גיכען אַהיים און אין דער שטיל האָבען זיי געפיהרט בערהאַנדלונגען מיט זייערע קרובים און פרויַנד אין ירושלים וועגען אַן אויפשטאַנד געגען נבוכדנאצר'ן. אומזיסט האָט זיי געוואָרנט דער יונגער נביא יחזקאל, וואָס האָט געלעבט צווישען זיי, און וועלכער האָט נעשטאַמט פון די כהנים. יחזקאל האָט ג'טענה'ט צו די גולים, אז זיי זאָלען געדולדיג אריבערטראָגען דעם גלות בבל, ווייל דאָס איז געווען א שטראָף פון גאָט פאר זייערע אַמאָליגע זינד און טעות'ן. ער האָט פאָראויסגעזאָגט, אז אויך די איינוואוינער וואָס זיינען נאָך געבליבען אין יהודה וועלען אין גיכען פערטריבען ווערען אין גלות און אז גאָט וועט זיך דערבארמען איבער זיין פאָלק נאָר דעמאָלט, ווען די נשמה פון פאָלק וועט זיך אויסלייטערען דורך לייַדען. אָבער די אידען אין בבל האָבען זיך אזוי וועניג צוגעהערט צו די רייד פון יחזקאל, אזוי ווי די אידען אין ירושלים — צו די רייד פון ירמיהו. ווען ירמיהו האָט זיך דערוואוסט וועגען די פלענער פון די גולי בבל, האָט ער זיי געשיקט א בריף און זיי געבעטען צו פערבליבען רוהיג אין יענעם אָרט, וואוהין דער שיקזאל האָט זיי פארטריבען. „בויט אייך דאָרט הייזער — האָט ער זיי געשריבען — און וואוינט אין זיי; פלאַנצט אייך גערטנער און עסט זייערע פירות. זאָרגט אייך וועגען דעם וואוילשטאַנד פון דער שטאָדט, וואוהין גאָט האָט אייך געבראַכט, וואָרום ווען דער שטאָדט וועט גוט זיין וועט אייך אויך גוט זיין. און עס וועט קומען די צייט און גאָט וועט אייך אומקעהרען פון געפאַנגענשאפט". דער נאַיגער בריף איז די פערטריבענע ניט געבליבען. אין ירושלים זיינען אויך א סך אויפגעבראכט געוואָרען געגען ירמיהו, מען האָט איהם אָנגערופען פערראטער און פרויַנד פון נבוכדנאצר. ירמיהו האָט טיף געליטען זעהענדיג ווי דאָס פאָלק פערשטעהט איהם ניט. ער האָט היים געליעבט זיין פאָטער־לאַנד און ער האָט

געוואוסט, אז אן אויפשטאנד נעגען נבוכדנאצר'ן וועט זי איננאנ־ צען חרוב מאכען.

§ 89. חורבן ירושלים. אן ערך פון זיבען אָדער אכט יאָהר האָט צדקיהו אָבגעהיט די שבועה פון טרייהייט, וואָס ער האָט געגעבען צו נבוכדנאצר'ן; נאָר ענדליך האָט ער בעשלאָסען אָרונטערצעוואַרפען פון זיך דעם באביל̈אָנישען יאָך, אזוי ווי עס האָבען געפאָדערט די מעהרהייט אייגוואוינער פון ירושלים. צדקיהו האָט אויפגעהערט צו צאָלען צינז דעם באביל̈אָנישען קעניג און אויף אזא אופן האָט ער ערקלערט זיין לאנד פאר אונ־ אָבהענגיג. אין ירושלים האָט מען זיך געגומען גרייטען צו א מלחמה מיט בבל. וועז נבוכדנאצר האָט זיך דערוואוסט וועגען דעם אויפשטאנד פון די אידען, איז ער אריין אין גרוים רציחה און איז אַרויסגעטראָטען מיט א גרויסען חיל צו בעשטראָפען די מורדים. די באביל̈אָנישע מחנות זיינען אריין אין יהודה, האָבען איינגענומען א סך בעפעסטיגטע שטעדט, האָבען געלויבט די אייני־ וואוינער און זיי אוועקגעפיהרט געפאנגען. וואוהין דער שונא איז אונטערגעקומען זיינען א סך „ייגוואוינער אנטלאָפען קיין ירושלים און האָבען דערמיט פערגרעסערט די אזוי אויך נעדיכטע בעפעל־ קערונג פון דער הויפטשטאָדט. ירושלים איז געווען שטארק בעפעסטיגט און די איינוואוינער האָבען בעשלאָסען זיך צו פער־ טיידיגען ביז דער לעצטער מענליכקייט.

ווינטער, אין אָנהויב פון יאָהר 587, האָט נבוכדנאצר'ס חיל בעלאָגערט ירושלים און האָט אויפגעשאָטען ארום דער שטאָדט א הויכען וואל. די איינוואוינער פון ירושלים האָבען זיך געגומען צו די געווער. כדי צו פערגרעסערען די צאָהל זעלנער האָט צדקיהו בעפעהלען פרייצולאָזען אלע קנעכט פון אידישער אָב־ שטאמונג. די אידען האָבען זיך העלדיש פערטיידיגט. א נאנץ יאָהר האָבען די באביל̈אָנער בעלאָגערט די הויפטשטאָדט, אָבער אָהן ערפאָלג. פלוצלינג האָט נבוכדנאצר געקראָגען א ידיעה, אז דער עגיפטישער קעניג חפרה געהט אויף איהם מיט א גרויסען חיל. די באביל̈אָנער זיינען שנעל אָבגעטהאָטען פון ירושלים און זיינען אוועק געגען די מצריים. די אידען האָבען זיך שטארק נעפרעהט, זעהענדיג דערין דעם אָנפאנג פון דעם שונא'ס מפלה;

נאָר זייער פרייד איז געווען צו־פריה. נבוכדנאצר האָט שנעל בעוויזען צו צושלאָגען די מצריים און זיין חיל האָט אויף ס'ניי בעלאָנגערט ירושלים. די אָנפאָלען פון דעם שונא זיינען געוואָרען אלע מאל שרעקליכער. ירמיהו האָט ניט אויפגעהערט צו טענה'ן, אז די שטאָדט וועט חרב ווערען אויב זי וועט זיך ניט פרייוויליג אונטערגעבען דעם פיינד. דעמאָלט האָבען די אויפגערעגטע הארען נעזאָגט צום קעניג חזקיהו: „ירמיהו פאַרדיענט דעם טויט, ווייל ער שלאָגט אָב דעם מוט פון די קריענער מיט זיינע נביאות". דער קעניג האָט געענטפערט: „ער איז אין אייערע הענד, און איך קען נעגען אייך גאָרניט טהאָן". האָבען די הארען בעפעהלען און מען האָט ירמיהו'ן אריינגעוואָרפען אין א גרוב פון לייַם. דער נביא וואָלט אומגעקומען אין דער גרוב ווען עס זאָל זיך אויף איהם ניט נעווען דערבארמען אייַנער פון די הויפדיענער. דער דאָזיגער דיענער האָט נעמאָלדען דעם קעניג וועגען דער סכנה, אין וועלכער ירמיהו האָט זיך נעפונען, און אויפ'ן קעניג'ס בעפעהל האָט מען ירמיהו'ן אויף שטריק ארויסגעצויגען פון גרוב און איהם אריבער־נעפיהרט אין הויז פון דער הויפוואַך.

די מהומה אין ירושלים איז נעוואָרען אלץ גרעסער. די אָננע־נריייטע שפייז איז אויסגעגאַנגען און עס איז אָננעשטאַנען א הונגער. די קריענסלייט אויף די מויערען זיינען אומגעקומען פון דעם שונא'ס פייל, און אין די הייזער און אין די גאסען פון ירושלים זיינען די מענשען נעשטאָרבען פון הונגער און מגפות. מענער און פרויען פלעגען ווי די שאָטענס אומוואַנדערען איבער די גאסען און פלעגען אָפט פאלען פערשמאכטע; קינדער פלעגען מיט געווייַן שרייַען: ברויט, ברויט! עס זיינען געווען בעלען וועג אייַדעלע מוטערס האָבען אָבגעקאָכט דאָס פלייש פון זייערע טויטע קינדער און דערמיט געשטילט זייער הונגער. די אויסגע־מאטערטע אידישע קריענסלייט האָבען שוין מעהר קיין כח ניט געהאַט צו פערטיידיגען די פעסטונגען. ענדליך, אין חדש תמוז (יוני) פון יאָהר 586, האָבען די באביללאָנישע קריענער דורכגע־בראָכען אין איין אָרט די וואַנד פון ירושלים און האָבען זיך אריינ־נעריסען אין שטאָדט אריין. עס האָט זיך אָננעפאַנגען א שרעקליכע שחיטה. די גרויזאמע באביללאָנער האָבען נע'הרג'עט

יערען אייגעם, וואָס איז זיי נעקומען צו דער האַנד, און האָבען ניט נעשוינט ניט קיין פרויען און ניט קיין קינדער. צוזאַמען מיט די באַביל׳אָנער האָבען זיך אין ירושלים אויך אַריינגעריסען וויל׳דע באַנדעס פון אדומים, וועלכע זיינען צוגעשטאַנען צו זיי, און האָבען נעריובט און נעפּל׳ינדערט דאָס פּערמענען פון די איינוואוינער. דער מלך צדקיהו און אייניגע הארען און קריענפל׳ייט זיינען ביינאַכט אַנטל׳אָפען פון ירושלים. נאָר נעבען יריחו האָבען באַביל׳אָנישע רייטער זיי אָנגעיאָגט. צדקיהו׳ן און זיינע זיהן האָט מען צוועק־געפיהרט אין דער סיריישער שטאָדט רבלה, וואו עס האָט זיך דעמאָלט געפונען נבוכדנאצר. דער קעניג פון בבל׳ האָט זיך מיט זיי אָבגערעכענט אויף א גרויזאַמען אופן: ער האָט בעפּעהל׳ען צו טויטען צדקיהו׳ס זיהן פאַר זייער פּאָטער אין די אויגען, און צדקיהו׳ן אליין האָט ער געהייסען נאכהער אויסשטעכען די אויגען, שמיעדען איהם אין קייטען און צוועקפּיהרען קיין בבל׳.

נאָר דערמיט האָט זיך נאָך דער צאָרן פון דעם זיעגער ניט נעשטיל׳ט. נבוכדנאצר האָט געשיקט נבוזראדן, דעם אויבערהאָר פון זיין ל׳ייבוואָך, קיין ירושלים מיט א בעפּעהל׳ אינאַנצען חרב צו מאכען די שטאָדט. דער אכזריות׳דיגער קריעגספּיהרער איז אָנגעקומען אין דער הויפּטשטאָדט פון יהודה, האָט אַוועקגערויבט אל׳ע אוצרות פון בית־המקדש און אל׳ע טהייערע כל׳ים און ציערונג, און עס אָבגעשיקט קיין בבל׳. אין דעם זיינטען טאָג אין חדש אב (יולי) האָט ער פאַרברענט דעם פּראַכטפּול׳ען בית־המקדש, וועלכער האָט עקזיסטירט פון שלמה המל׳כ׳ס צייטען אָן, אויך דעם קעניג־ל׳יכען פּאל׳אַץ און אנדערע גרויסע נעביידען, האָט צעוואָרפען די וועגד פון ירושלים און האָט אַוועקגעפיהרט געפאַנגען א כך אייני־וואוינער. דעם כהן גדול׳ שריהו, זיינע העל׳פער און אייניגע גרויסע הארען, ארום זעכציג מאן, האָט ער אָבגעשיקט קיין רבלה, וואו נבוכדנאצר האָט זיי געל׳אָזט טויטען. די איבעריגע אידישע געפאַנגענע, וועלכע האָבען געהערט צום בעסטען טיי׳ל פון דער ירושל׳ים׳ער געזעל׳שאפט, זיינען פערטריבען געוואָרען אין בבל׳. געבל׳יבען זיינען אין ירושלים און אין אנדערע ערטער פון יהודה בלויז די אָרימע איינוואוינער. ירמיהו הנביא איז פון אָנפאַנג אויך אַריינגעפאל׳ען אין געפאַנגענשאפט, אָבער שפּעטער האָט

נבוכדנאצר נעהייסען איהם בעפרייען, וואָרים ער איז די גאנצע צייט געשטאנען פאר דער אונטערטעניגקייט צו בבל. דער נביא איז נעווען שטאַרק דערשלאָגען פון דעם שרעקליכען אומגליק, וואָס האָט געטראָפען זיין פאָטערלאנד. ער האָט ביטער בעווויינט דעם חורבן פון ירושלים, וועלכען ער האָט לאנג צוריק פאָראויסנעזעהן.

אין תנ"ך זיינען פערבליבען קלאָג־לידער אויפ'ן חורבן פון ירושלים, וועלכע זיינען לויט דער מסורה געשריבען נעווארען פון ירמיהו (מגלת „איכה"). פאָלגענדע זיינען אייניגע שטעלען פון די דאָזיגע לידער, וועלכע ווערען עד היום נעלייענט אין די שוהלען אום תשעה באב:

„ווי אייזאָם איז געבליבען זיצען די שטאָדט, די גרויס־בעפעלקערטע! ווי אן אלמנה איז זי געווארען. די גרויסע צווישען פעלקער, די הערשערין איבער מדינות — מוז צאָלען צינז. ווייניען טהוט זי בוינאכט און די טרערען רינען איבער איהרע באקען; זי האָט קיין טרייסט ניט צווישען איהרע פרייגד, אלע איהרע נאָהנטע האָבען אין איהר געפעלשט, זיינען נעווארען איהרע פיינד. ציונ'ס וועגען טרויערען וויל קיינער נעהט איבער זיי ניט צו די ימים־טובים; אלע איהרע טויערען זיינען וויסט, איהרע כהנים זיפצען, איהרע בתולות זיינען טרויעריג. אָ, ווי האָט גאָט פערפינסטערט דעם גלאנץ פון דער טאָכטער ציון (די אידישע נאציאָן) איהר קעניג און איהרע הארען זיינען ביי פרעמדע פעלקער, ס'איז קיין תורה ניטא, אויך איהרע נביאים האָבען ניט בעקומען קיין נבואה. עס זיצען אויף דער ערד און שווייגען די זקנים פון ציון, האָבען בעדעקט דעם קאָפּ מיט אש, האָבען זיך אָנגעגורט אין זעק; ס'האָבען אראָבגעלאָזט זייערע קעפ די בתולות פון ירושלים. עס זיינען אויסגענאנגען פון טערען מיינע אויגען, מיינע געדערים זיינען איינגעשרומפען איבער דעם בראָך פון מיין פאָלק. מיט וואָס זאָל איך דיר פערגלייכען דו טאָכטער פון ירושלים, צו וואָס זאָל איך דיר צוגלייכען אום דיך צו טרייסטען? וואָרום נרויס ווי דער ים איז דיין בראָך: ווער קען דיך היילען? אלע פארבייגעהער פאָטשען מיט די הענד און שאָקלען מיט'ן קאָפּ: איז דאָס די שטאָדט, וואָס אויף איהר האָט

ירמיהו קלאגט איבער חורבן.

מען געזאגט — פאלקאם אין שהנקייט, די פרייד פון דער וועלט ?"

§ 90. דער נשיא גדליהו ; די פערוויסטונג פון יהודה. אז ירושלים איז חרב געוואָרען און די השוב'ע לייט זיינען אוועק־געפיהרט געוואָרען געפאנגען, איז אין יהודה געבליבען מעהר־סטענס דאָס פראָסטע פאלק — די ערדארבייטער און ווייני־גערטנער. נבוכדנאצר האָט ניט געוואלט פערוואנדלען דאָס בע־זיענטע לאנד אין א ווייסטעניש, און ער האָט ערלויבט די אייני־וואוינער צו זיין די בעלי־בתים איבער דער ערד, בתנאי אז זיי זאלען זי בעארבייטען. פאר'ן פערוואלטער איבער'ן לאנד איז בעשטימט געוואָרען דער אידישער נשיא גדליהו בן אחיקם. גדליהו איז געווען א פריינד פון ירמיהו און האָט געהערט צו דער פּאַרטיי, וואָס האָט זיך אונטערגעגעבען צו דער באבילאָנישער אויבער־הערשאפט, און דעריבער האָט איהם נבוכדנאצר אויסגעקליבען פאר זיין שטעלפערטרעטער אין יהודה. נבוכדנאצר האָט פאר־געלאָזט ירמיהו'ן ער זאל ענטוועדער געהן קיין בבל און לעבען דאָרט אונטערן קעניגליכען שוץ, אָדער בלייבען אין יהודה און זיין גדליהו'ס ראטגעבער אין דער פערוואלטונג פון לאנד. ירמיהו האָט בעשלאָסען צו בלייבען אין זיין פאטערלאנד, ביי דער זייט פון גדליהו'ן.

אזוי ווי ירושלים איז געווען חרב, האָט זיך גדליהו בעזעצט אין דער שטאָדט מצפה, ניט ווייט פון ירושלים. אונטער דער פערוואלטונג פון גדליהו'ן איז די צושטערטע יהודה אביסעל צו זיך געקומען פון די שווערע קלעפ וואָס זי האָט געקראָגען. די איינוואוינער, וועלכע זיינען אין דער צייט פון מלחמה זיך צולאָ־פען, האָבען זיך אומגעקעהרט צו זייערע וואוינערטער און האָבען אויף ס'ניי געזומען בעארבייטען די ערד. די געבליבענע אידישע קריעגער, וועלכע האָבען זיך אויסבעהאלטען אין בערג און מדבריות, זיינען געקומען צו גדליהו'ן, האָבען איהם אויסגעדריקט זייער אונטערטעניגקייט און האָבען געקראָגען אין אייגענטום די ניטער פון יענע, וועלכע זיינען פּאַרטריבען געוואָרען קיין בבל. צווישען זיי איז געווען א גרויסע אָבטיילונג, וועלכע איז אָנגע־פיהרט געוואָרען פון דעם הויפּטמאן יוחנן בן־קרח. אָבער ניט

אלע אידישע קריענסלייט, וואס זיינען געקומען קיין מצפה, האבען מיט'ן גאנצען הארצען שלום געמאכט מיט דעם שטעלפערטרעטער פון דעם באבילאנישען קעניג. צווישען די צוריקגעקעהרטע קריענס־פיהרער איז געווען איינער פון קעניגליכער אבשטאמונג, ישמעאל בן נתניה, וועלכער האט — ענטוועדער פון קנאה צו גדליהו'ן אדער וועלענדיג ארויסרופען א נייעם אויפשטאנד נענען בבל — בעשלאסען צו טויטען גדליהו'ן. גדליהו'ס פרייגד יוחנן האט איהם געווארנט נענען דער פערשוועדונג פון ישמעאל'ן, אבער גדליהו האט זיך גאר ניט וויסענדיג געמאכט דערפון. איין מאל אין א גרויסען יום־טוב האט גדליהו געמאכט אין מצפה א גרויסען מאלצייט. צווישען די פארבעטענע נעסט איז אויך געווען ישמעאל און זיינע חברים. אין דער צייט פון דער סעודה האט ישמעאל און זיינע מיטהעלפער פלוצלינג ענטבלויזט זייערע שווערדען און האבען גע'הרג'עט גדליהו'ן און אלע אידען און באבי־לאנער, וואס זיינען דארט געווען. נאכדם איז ישמעאל מיט אכט פון זיינע חברים אנטלאפען אין לאנד פון די עמונים (581).

בראש פון די פערזאמלטע אידען אין מצפה האט זיך איצט געשטעלט דער פריינד פון דעם ערמארדעטען גדליהו, יוחנן בן קרח. די לאנע פון די דאזיגע מענשען איז געווען א פערצווייפל־טע. זיי האבען מורא געהאט, אז ווען נבוכדנאצר וועט זיך דערווי־סען וועגען דעם טויט פון זיין שטעלפערטרעטער וועט ער נעהמען נקמה פון אלע פערבליבענע אידען אין מצפה און וועט אויף ס'ניי פערווויסטען דאס לאנד. דעריבער האבען זיי בעשלאסען אריבער־וואנדערען קיין מצרים. צוזאמען מיט דער דאזיגער גרופע וואנ־דערער איז אויך אוועק ירמיהו הנביא. אויף אזא אופן האט זיך א הייפל אידען אומגעקערט צוריק אין דעם לאנד, פון וואנען זייערע עלטערען זיינען ארויס מיט 800 יאהר צוריק. דער עגיפ־טישער קעניג חפרה האט ערלויבט די וואנדערער זיך צו בעזעצען אין דער שטאדט תפנים און אין אייניגע אנדערע שטעדט. די אידען האבען נעהאפט, אז די מצריים וועלען פערניכטען די הערשאפט פון נבוכדנאצר'ן און וועלען זיי אומקעהרען צו זייער פאטערלאנד. אבער מאנכע פון זיי האבען איבערגענומען די עגיפטישע מנהגים און גלויבענס און האבען אפילו געדיענט צו די עגיפטישע געטער.

ירמיהו האָט ביטער געשטראפט די דאָזיגע מענשען, וואס אפילו די צרות האָבען זיי ניט בעסער געמאכט. ביז זיינע לעצטע טעג האָט דער פיעל־לייד ענדער נביא ניט אויפגעהערט לערנען זיינע ברידער און פיהרען זיי אויפ'ן ריכטיגען וועג. ער האָט געזאגט, אז די לייד ען וואס זיינען געקומען אויפ'ן אידישען פאלק דארפען איהם ריין מאכען און אויסלייטערען, און דעמאלט וועט זיך גאָט איבער איהם דערבארמען און וועט איהם אומקעהרען צו זיין לאנד. ירמיהו האָט זיך ניט דערווארט אויף יענער בעסערער צייט: ער איז געשטארבען אין מצרים.

די לאָגע פון יהודה איז אלץ ערגער געווארען. נאָך גדליה'ס טויט האָט נבוכדנאצר געשיקט אהין א שטראף־אבטיילונג אונטער דער פיהרערשאפט פון נבוזראדן. דער גרויזאמער קריעגספיהרער האָט געזומען געפאנגען און אוועקגעפיהרט קיין בבל נאָך עטליכע הונדערט אידישע פאמיליען. יהודה האָט פערלארען דעם גרעסטען און בעסטען טייל פון איהר בעפעלקערונג. א סך געגענדען איהרע זיינען אינגאנצען פארווייסט געווארען; איבער די אונבעוואוינטע ערטער פלעגען אומלויפען ווילדע חיות. צווישען די חורבות פון ירושלים פלעגט זיך ביינאכט הערען דאם וואוינען פון שאקאלען, די חיות פון מדבר. די אידישע מלוכה איז אונטערגעגאנגען, אָבער דאָס צושפרייטע אידישע פאלק איז לעבען געבליבען. עס איז איהם נאָך בעשערט געווען בעפרייט צו ווערען פון גלות און זיך אומקעהרען אין זיין אייגענעם לאנד.

דרייצעהנטער קאפיטעל.

גלות בבל.

(586—537 פאר קריסטל. צייטשר.)

§91. די אידען אין בבל. נאכ'ן חורבן ירושלים איז דאס אידישע פאלק געווען אין סכנה אונטערצוגעהן. די גרעסערע העלפט פון דיזען פאלק, וואס האָט געלעבט אין מלכות־ישראל, אָדער די עשרת השבטים, איז נאָך לאנג צוריק, אין דער צייט פון אשור'ס

ממשלה, אוועקגעריסען געוואָרען פון איהר פאטערלאנד און איז צושפרייט געוואָרען איבער ווייטע לענדער. און בבל, וועלכע איז נאָך אשור געוואָרען די הערשערין פון דער וועלט, האָט געמאכט א סוף צו מלכות יהודה און האָט פארטריבען די איינוואוינער פון ירושלים. אין בבל, מדי, פרס, סיריען און מצרים האָבען זיך געוואָגעלט די פארטריבענע פון יהודה; א סך זיינען פערקויפט געוואָרען פאר קנעכט צו די פרעמדע. עס האָט אויסגעזעהן, אז די קינדער פון מלכות יהודה וועלען אויך פערלאָרען ווערען צוויישען די פעלקער אזוי ווי עס זיינען פערלאָרען געוואָרען די קינדער פון מלכות־ישראל. געשעהן איז אבער ניט אזוי. די גולי־בבל האָבען זיך גארניט צוזאמענגעמישט מיט דער ארומיגער היידנישער בעפעלקערונג, נאָר זיי האָבען געוואוינט בעזונדער און זיינען נעבלִיבען געטרייי צו זייער אמונה, זייערע דינים און מנהגים. אין דער פרעמד האָט זיך ערשט שטארק דערוועקט אין זיי די צוגעבונדקייט צו זייער אייגען פאטערלאנד און גלויבען. זיי האָבען נעטרויערט נאָך דעם פערלארענעם פאטערלאנד און האָבען חרטה געהאט אויף זייערע טעות'ן, וואָס האָבען געבראכט צום דאָזיגען אומגליק. צו די אָננעקומענע גולים פון יהודה זיינען צוגעשטאנען פיעלע, וואס האָבען אבגעשטאמט פון די אלטע גולי־ישראל, וועלכע האָבען נעלעבט אין די שכנ'ישע לענדער (פון אמאָליגען אשור) און וואס האָבען נאָך קיין צייט ניט געהאט זיך צו פערשמעלצען מיט די ארומיגע פעלקער.

נבוכדנאצר, דער בעזיעגער פון יהודה, האָט ניט געדריקט די אידען, וועלכע ער האָט פארטריבען אין בבל. פון די פארטריבענע האָט ער נאָר גענאדערט זיי זאלען אנערקענען די הערשאפט פון באבילאנישען מלך און זאלען ניט שטרעבען צו אויפשטעלען צוריק זייער מלוכה, אבער אין זייער אינוועניגסטען לעבען און אין זייער גלויבען האָט ער זיי גענעבען פולע פרייהייט. א סך האָבען פערמאגט פרוכטבארע ערד, וועלכע זיי האָבען אליין בעארבייט; אנדערע האָבען זיך בעשעפטיגט מיט מלאכות און מסחר. סיי אין דער הויפטשטאָדט בבל, סיי אין די אַנדערע שטעדט האָבען די אידען נעוואוינט אין בעזונדערע קהלות, האָבען געהאט זייערע עלטסטע, זייערע גייסטיגע פיהרער און בתי־תפלה. ביי די רעליגיעזע פערזאמ־

לונגען פלעגט מען זינגען קאפיטלעך פון תהלים און מען פלעגט לייענען די הייליגע ספרים. די מתפללים פלעגען זיך שטעלען מיט'ן פנים צו ירושלים, אזוי ווי זיי וואלטען זיך אריבערגעטראגען אין געדאנק צו דעם פערוויסטען בית־המקדש. פיער טעג אין יאהר, וועלכע זיינען געווען פארבונדען מיט דעם אונטערגאנג פון דעם פאטערלאנד, זיינען בעשטימט געווארען פאר תעניתים, פאר טעג פון פאסטען און טרויערען. דאס זיינען געווען די טעג וועו ירושלים איז בעלאגערט געווארען (עשרה בטבת), וועו זי איז געפאלען (שבעה עשר בתמוז), דער טאג וועו דער בית המקדש איז פארברענט געווארען (תשעה באב) און דער טאג פון גדליה'ס טויט (צום גדליהו). די רעליגיעזע אסיפות האבען געבראכט צו א גיים־טיגער פעראייניגונג צוויישען די אידען. דאָ האבען די פארטרי־בענע גערעדט און געלייענט אויף זייער אייגענער שפראך, האבען געהערט די בעגייסטערטע רעדעס פון זייערע לעהרער און נביאים, וועלכע האבען אויפגעהאלטען אין זיי די האפנונג אויף א בעסערער צוקונפט.

פעריאדט פון זייער פאטערלאנד האבען די פארטריבענע גע־לעבט מיט די זכרונות וועגען איהם. זייער ברענענדיגע בענקשאפט נאך זייער היים איז בעזונגען געווארען אין ריהרענדע שירים, פון וועלכע איינער איז אויף אייביג געווארען די נאציאנאלע טרויער־הימנע פון אידישען פאלק:

ביי די טייכען פון בבל זיינען מיר געזעסען און געווויינט. דערמאנענדיג ציון. אויף די וועלבעס דארטען האבען מיר אויפ־געהאנגען אונזערע הארפען; דארט האבען געפאדערט פון אונז אונזערע פאנגער לידער, און די שפאטער — פרייד: „זינגט אונז פון ציונ'ס לידער!" נאר ווי זאלען מיר זינגען גאט'ס ליער אין א פרעמדען לאנד? אויב איך וועל דיך פארגעסען, א, ירושלים, זאל אבט־זוקענען מיין רעכטע האנד! זאל זיך צוקלע־בען מיין צונג צו מיין גומען אויב איך וועל דיך ניט געדענקען, אויב איך וועל ניט שטעלען ירושלים העכער פון אלע מיינע פרייד־ען".

עס איז פארען א פאלקס־מסורה, אין וועלכער עס שפיגעלט זיך אב, ווי געטריי די אידישע פארטריבענע האבען אבגעהיט זייערע

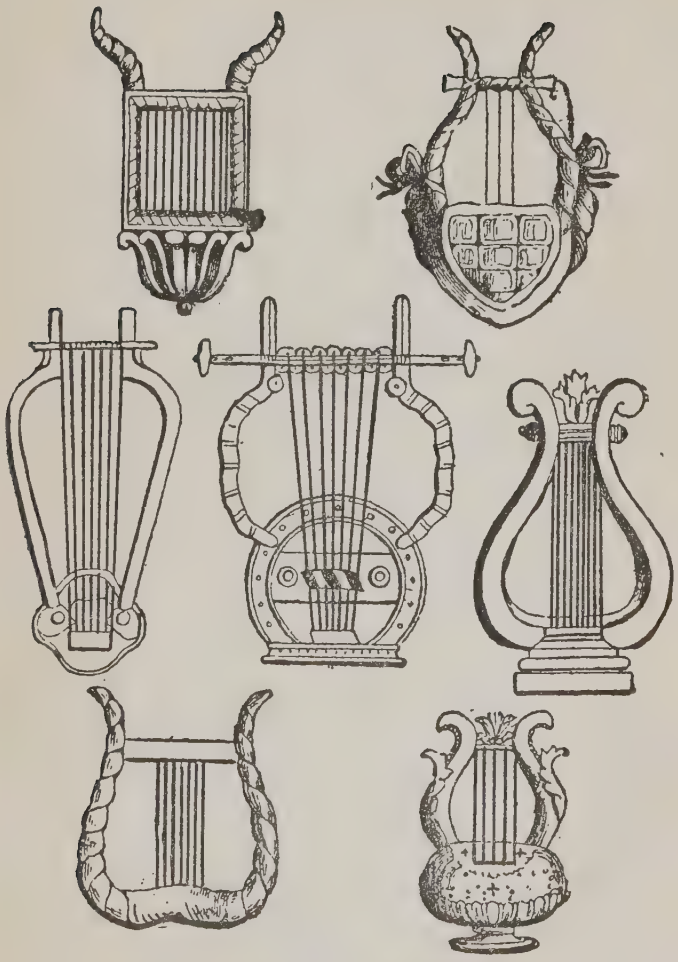

פארצייטיגע אידישע הארפען.

דינים און מנהגים. די מסורה דערצעהלט, אז אין נבוכדנאצר׳ס הויף אין בבל האָט זיך געפונען א פארטריבענער מיט׳ן נאָמען דניאל, וועלכער האָט געשטאמט פון די מלכים פון יהודה, און מיט איהם זיינען געווען נאָך דריי פון יהודה׳ס אדעל: חנניה, מישאל און עזריה. דניאל און זיינע חברים האָבען זיך אויפגעצויגען אין קעניגליכען הויף און האָבען זיך אויסגעלערנט די כאלדעאישע שפראך און אלע וויסענשאפטען, מיט וועלכע די דעמאלטיגע כאלדעאישע חכמים האָבען שטאָלצירט. נאָר פונדעסטוועגען זיינען זיי ניט אבגעטראטען פון זייער אמונה. זיי האָבען געקראגען זייער שפייז פון קעניגליכען טיש, אבער זיי האָבען זיך אבגעזאגט צו עסען די קעניגליכע פלייש און טרינקען די קעניגליכע וויין, וואס איז געווען פערבאטען נאָכ׳ן אידישען דין, און זיי האָבען זיך דערנעהרט מיט גרינס און געטרונקען וואסער. איינמאל האָט נבוכדנאצר געוואלט צווינגען דניאל׳ס דריי חברים צו בוקען זיך צום באבילאנישען אבגאָט, נאָר זיי האָבען ניט געוואלט פאלגען און דער קעניג האָט געהייסען זיי אריינווארפען אין א ברענענדיגען קאלך־אויוון. אבער די יונגען זיינען ארויס אונבעשעדיגט פון פייער און אפילו זייערע האָר האָבען זיך ניט אבגעברענט. דעמאלט — דערצעהלט די לעגענדע — האָט דער קעניג זיך איבערצייגט אז דער אידישער גאָט איז אלמעכטיג און האָט שוין מעהר ניט געצוואונגען די אידען זיך צו בוקען צו אנדערע אבגעטער.

צווישען די אידישע פארטריבענע אין בבל האָט געלעבט דער גרויסער נביא יחזקאל, וועלכער איז אהין אוועקגעפיהרט געווארען נאָך מיט׳ן קעניג יהויכין, פאר׳ן חורבן ירושלים (§88). יחזקאל איז געווען דער גייסטיגער פיהרער פון די גולי־בבל. מיט זיינע וואראמע רייד האָט ער אויפגעהויבען דעם דערשלאגענעם מוט פון דעם וואנדער־פאָלק. ער האָט נביאות געזאָגט, אז די צושפרייטע נאציאן וועט נאָך אויף האָם ניי אויפלעבען. איינע פון יחזקאל׳ס גלענצענדסטע נבואות איז זיין בעריהמטע זעהונג וועגען די טויטע ביינער:

עס איז געווען אויף מיר גאָט׳ס האנד און גאָט האָט מיך ארויסגעפיהרט אין א ווינד און האָט מיך געלאזען שטעהן אין א טאָל, וואס איז פול געווען מיט ביינער. און ער האָט מיך

יחזקאל הנביא.

געפיהרט ארום און ארום זיי און זעה: זעהר פיעל זיינען זיי אויפ'ן פלאַך פון טאָל, און טרוקען זיינען זיי זעהר. און ער האָט נעזאגט צו מיר: מענשען־זוהן, צי וועלען די דאָזיגע ביינער אויפלעבען? און איך האָב געענטפערט: מיין האַר און גאָט, נאָר דו אליין ווייסט עס. און ער האָט צו מיר געזאגט: זאג נביאות איבער די טרוקענע ביינער און זאג זיי: איהר טרוקענע ביינער, הערט גאָט'ס וואָרט! אָט וועל איך אריינזעצען אין אייך א גייסט און איהר וועט אויפלעבען, און איך וועל אייך גע־בען אָדערען און ארויפלעגען אויף אייך פלייש און בעציהען אייך מיט א הויט. און איך האָב נביאות געזאגט, ווי מיר איז בעפעהלען געווארען. און ווי נאָר איך האָב אויסגעזאגט מיין נבואה האָט זיך דערהערט א רעש און די ביינער האָבען אָנגע־הויבען צו דערנעהנטערען זיך צו איינאנד. און איך האָב דער־זעהן: אט איז אויף זיי פאראן אָדערען און פלייש איז אויסגע־וואקסען, און פון אויבען האָט א הויט זיי בעדעקט, נאָר קיין גייסט איז אין זיי ניט געווען. אין גאָט האָט צו מיר געזאגט: „זאג נביאות וועגען גייסט און זאג: פון פיער זייטען קום, אָ, גייסט און בלאז אויף די דאָזיגע טויטע און זאָלען זיי לעבעדיג ווערען!" און איך האָב נביאות געזאגט ווי מיר איז בעפעהלען געווארען. און עס איז אריין אין זיי א גייסט און זיי האָבען אויפגעלעבט און געשטעלט זיך אויף די פיס, זעהר א גרויסער חיל. און ער האָט צו מיר געזאגט: מענשען־זוהן! די דאָזיגע ביינער זיינען דאָס הויז ישראל. זיי זאָגען: אויסגעטריקענט זיינען אונזערע ביינער, פערלארען איז אונזער האָפנונג, אָבגעשניטען זיינען מיר (פון פאָטערלאנד). דעריבער זאג צו זיי אזוי: אזוי האָט געזאגט גאָט: איך עפען אייערע קברים און וועל אייך ארויספיהרען פון אייערע בעגרעבנישען, מיין פאלק, און וועל אייך ברענגען אין לאנד פון ישראל, און וועל אריינזעצען אין אייך מיין גייסט, און איהר וועט אָבלעבען, און איך וועל אייך געבען מנוחה אין אייער לאנד, און איהר וועט וויסען, אז איך, גאָט, ווי איך האָב געזאָגט אזוי האָב איך געטאָן (יחזקאל ל"ז).

§92. דער אונטערגאנג פון בבל און די האָפנונגען פון די אידען. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט (562) האָט די מאַכט פון בבל

אין מזרח אנגעהויבען צו זינקען. נבוכדנאצר'ס זוהן, אויל־מרודך, האָט געקעניגט בלויז צוויי יאָהר. ער האָט בעפרייט פון תפיסה דעם געוועזענעם אידישען מלך יהוכין, וועלכען זיין פאטער האָט אמאל אוועקגעפיהרט געפאנגען און איהם אבגעהאלטען אין געפענגנים 36 יאָהר; מרודך האָט יהויכינ'ען מקרב געווען און איהם געגעבען א חשוב'ען פלאץ אין קעניגליכען הויף. נאָך נבוכדנאצר'ס טויט האָבען פערשיידענע האַרען און קריעגספיהרער אנגעהויבען קעמפפען צווישען זיך פאר דער קעניגליכער מאַכט. אויל־מרודך איז ארונטערגעזעצט געוואָרען און אין פערלויף פון פינף יאָהר האָבען זיך אין לאנד געביטען דריי מלכים. דער לעצטער מלך פון בבל איז געווען נבונידם (555). פאר זיין צייט איז צופאלען גאָר וואָרען די גרויסע מזרח־אימפעריע.

אין די צייטען פון נבונידם איז ביי דער זייט פון מלכות בבל אויסגעוואקסען א נייע מלוכה, וועלכע איז אין קורצען געוואָרען די הערשערין פון גאנץ פאָדער־אזיען. דאס בריטע לאנד אין מזרח זייט פון מעסאפאטאמיען, מיט'ן נאָמען איראָן, איז געווען בעזעצט פון צוויי פעלקער: די מעדיער (מדי) און פערסיער (פרס). די מעדיער צוזאמען מיט די באביל־אנער זיינען עס געווען די יענע וואָס האָבען אמאל צושטערט די אסירישע מלוכה. פון דעמאלט אן זיינען די מעדיער געווען די הערשער פון איראָן און די פערסיער זיינען געווען אונטערטעניג צו זיי. נאָר צולעצט האָבען אין איראָן געקראָגען די אויבערהאנד די פערסיער. אונטער דער פיהרערשאפט פון זייער העלדישען קריעגספיהרער כורש האָבען זיי בעזיעגט מעדיען און איינגענומען איהר הויפטשטאָדט עקבאטאן. כורש איז געוואָרען דער קעניג פון דער פעראייניגטער מלוכה פון פרס ומדי (ארום 550) און האָט זיך אוועקגעלאזט איינצונעהמען נייע לענדער. ער האָט איינגענומען קליין־אזיען און סיריען, און דערנאָך האָט ער בעשלאָסען צו בעזיעגען די גרויסע מלוכה פון בבל. אין א קורצער צייט האָט ער איינגענומען איניגע פראווינצען פון בבל און האָט זיך נענומען גרייטען צוצוטרעטען צו איהר הויפטשטאָדט. די ידיעה וועגען כורש'ס גרויסע נצחונות האָט אנגעפילט מיט פרייד די הערצער פון די אידישע באַרטריבענע אין בבל. וועגען דעם נייעם זיעגער פלעגט מען דערצעהלען, אז ער

בעגעהט זיך פריינדליך מיט אונטערדריקטע פעלקער. די אידן האבען דעריבער געהאפט, אז ווען כורש וועט איינגעהמען בבל, וועט ער זיי בעפרייען און לאזען זיך אומקעהרען אהיים. א נביא, וועלכער האט געלעבט צווישען די פארטריבענע, האט אין פלא־מענדיגע רעדעס געלויבט די גוטהערציגקייט פון כורש'ן און האט ערקלערט, אז גאט האט איהם געשיקט צו זיין דער אויסלייזער פון די אידן.

דער דאזיגער גרויסער נביא, וואס זיין נאמען איז ניט בע־וואוסט, קען אנגערופען ווערען „דער נביא פון דער אויפלעבונג". (עס איז אנגענומען איהם צו רופען ישעיהו דער צווייטער, וואס זיינע רעדעס זיינען פערבליבען אין דעם צווייטען טייל פון דעם ספר ישעיהו דער ערשטער, דער בעריהמטער נביא פון חזקיהו'ס צייטען). אויב אין די נביאות פון יחזקאל שפיגעלט זיך אב די פינסטערע נאכט פון גלות איז אין די נביאות פון דעם נייעם נביא שיינט דער אבגלאנץ פון דעם אויפגעהענריגען מארגענ־שטערן און עס הערט זיך דער מונטערער רוף צו בעפרייאונג און נייעם לעבען. דער נביא הערט די שטימע פון גאט, וועלכע זאגט צו די פיהרער פון אידישען פאלק: „נחמו נחמו עמי, טרייסטעט, טרייסטעט מיין פאלק. רעדט צו דעם הארצען פון ירושלים און רופט צו איהר. אז פול געווארען איז איהר צייט, אז פארגעבען געווארען איז איהר פארברעך, אז זי האט געקראגען פון דער האנד פון גאט דאפעל פאר אלע איהרע זינד. א שטים רופט אין דער וויסטע: רייניגט אב דעם וועג (צווישען בבל און יהודה) פון גאט, גלייכט אויס אין דער סטעפע א שטעג פאר אונזער האר.... געהט ארויס פון בבל, אוילט אוועק פון כשדים, זאגט: בעפרייט האט גאט זיין קנעכט יעקב!" די נעציינ אין גאט'ס הענד אין דער דאזיגער איבערקערעניש איז כורש, דער מלך פון פרס. „אזוי האט געזאגט גאט צו זיין געזאלבטען, צו כורש'ן: איך שטיץ זיין רעכטע האנד אום אונטערטענג צו מאכען נאציאנען פאר איהם, און מאך די לענדען פון די קעניגען לויז, אום צו עפענען טירען פאר איהם און טוירען זאלען ניט פערשלאסען בלייבען... צוליעב מיין דיענער יעקב און ישראל מיין אויסערוועהלטען. איך האב איהם (כורש'ן) פאר גערעכטיג־

קייט אויפגעוועקט און אלע זיינע וועגען וועל איך גליך מאכען. ער וועט אויפבויען מיין שטאדט און מיינע פארטריבענע וועט ער צוריקשיקען". (יהואש'ס איבערזעצונג).

דער נביא ענטוויקעלט דעם געדאנק, אז ה' איז ניט נאר דער גאָט פון אידישען פאלק, נאָר אויך דער גאָט פון דער גאנצער וועלט און ער בעשטימט דעם גורל פון אלע פעלקער. דאס אידיש פאלק איז גאָט'ס אויסדערוועהלטער, און איז געוופען געווארען צו אויפדעקען פאר אנדערע פעלקער דעם אמת'ן גלויבען און פערווירקליכען די אידעאלען פון גערעכטיגקייט אויף דער וועלט. און דער דאָזיגער „אויסדערוועהלטער" האָט געדארפט ליידען פיין און רדיפות, אָבער סוף־כל־סוף וועט ער נאָך גליקליך זיין: ער וועט זיין דאָס „ליכט פאר די פעלקער", דער פאהנען־טרעגער פון אמת פאר דער גאנצער מענשהייט. דאָס דאָזיגע ליכט וועט ווידער אויפשיינען אויפ'ן בארג ציון, אין א בעפרייטער יהודה. אן אויסגעלייטערטע דורך די צרות וועט די אידישע נאציאָן זיך אומקעהרען אין איהר לאנד און דארטען וועלט א ביישפיעל פון גייסטיגער שטארקייט. דער נביא זאָגט־צו דעם בעפרייטען פאלק נישט קיין קריעגעריש מאכט, ניט קיין הערשאפט איבער אנדערע פעלקער דורכ'ן שווערד און גוואלט, נאָר א זיעג איבער די מוחות און הערצער דורך די געדאנקען פון אמת און יושר.

§93. שיבת ציון. דער קעניג פון פרס. אין דער צייט ווען כורש'ס גרויזאמע חילות האָבען זיך דערנעהנטערט צו בבל האָט דער באביל־אנישער קעניג גארניט געטהאָן צו בעשיצען זיין הויפטשטאָדט. ער האָט געהאפט, אז בבל, וועלכע איז געווען ארום־גערינגעלט מיט צוויי שורות דיקע וועגד וועט מען קיינמאל ניט קענען איינענעהמען. דער קעניג און זיינע מקורבים זיינען נעווען זיכער, אז עס איז קיין סכנה ניטא און דעריבער האָבען זיי זיך אריינגעלאזט אין פערגעניגענס, אין עסען און אין זויפען. וועגען איינעם פון די דאזיגע מאלצייטען דערצעהלט דער תנ"ך פאלגענדעם: דער באביל־אנישער קעניג בלשצר (נבונידם אליין אדער זיין זוהן) האָט געמאכט א גרויסע סעודה פאר זיינע שרים און האָט נעהייסען ברענגען אין פאלאץ די כלים, וועלכע נבוכדנאצר האָט

אמאל צוגענומען פון בית־המקדש אין ירושלים. בשעת דער קעניג און זיינע געסט זיינען געזעסען ביים טיש און האבען געטרונקען ווין פון די הייליגע כלים האט זיך אויפ'ן וואנד אנטקעגען טיש בעוויזען א מענשליכע האנד און האט אנגעשריבען עפּיס אונפערשטענדליכע ווערטער. דער קעניג האט זיך דערשראקען און האט נערופען זיינע חכמים זיי זאלען איבערלייענען די אויפשריפט, אבער די חכמים האבען עס ניט געקענט איבערלייענען. דעמאלט האט מען גערופען דעם אידישען חכם דניאל, און ער האט באלד איבערגעלייענט די אויפשריפט און נעזאגט צום מלך: „דא זיינען אויסגעקריצט פאלגענדע ווערטער „מנה מנה תקל ופרסין, דאס הייסט, געצעהלט אבגעווויגען און צוטיילט. די בעדייטונג פון דער מאדנער אויפשריפט איז, אז געצעהלט זיינען די טעג פון דיין קעניגען, אבגעווויגען אויפ'ן וואגשאל זיינען דיינע שלעכטע מעשים, און צוטיילט איז דיין מלוכה צווישען מדי און פרס." די דאזיגע נבואה איז באלד מקוים געווארען.

כורש'ס מעכטיגער חיל איז צוגעטראטען צו בבל און זי בעלאגערט. כורש האט איינגעזעהן, אז צו נעהמען די דאזיגע גרויסע בעפעסטיגטע שטאדט מיט שטורם איז אונמעגליך. האט ער געהייסען אויסגראבען הינטערן שטאדט א קאנאל און איהם פעראייניגען מיט'ן טייך פרת, וועלכער איז דורכגעלאפען דורכ'ן שטאדט. דאס וואסער פון טייך איז אבגעצויגען געווארען אין קאנאל אריין און פון דאנען — אין א טיעפען אזערע וואס איז געלעגען דערביי. אין טייך איז געבליבען אזוי ווענig וואסער, אז מען האט איהם געקענט אריבערגעהן צופוס. איינמאל ביי נאכט ווען די באבילאנער האבען זיך זארגלאז משמח געווען אויף א יום־טוב לכבוד זייער גאט האבען די פערסישע זעלנער זיך אריינגעריסען אין שטאדט אריין איבער'ן אויסגעטריקענטען גרונד פון דעם טייך פרת. בבל איז גענומען געווארען. כורש האט זיך ערקלערט פאר'ן הערשער פון מלכות־בבל און האט די אמאליגע גרויסע אימפעריע צוגעשלאסען צו פערסיען (538).

די גרויסע אידישע בעפעלקערונג פון בבל האט מיט פרייד בעגענעט דעם פערסישען זיעגער. די דאזיגע איבערגעבענקייט פון די אידען איז כורש'ן געפעלען געווארען. ער האט בעשלאסען צו בע־

פרייען די אידען פון זייער לאנגען גלות און לאזען זיי זיך אומקאהרען אין יהודה, וועלכע איז צוזאמען מיט דער נאנצער מלוכה פון בבל געווארען א טייל פון דער פערסישער מלוכה. אין גיכען זיינען איבער נאנץ בבל צושיקט געווארען קעניגליכע שטאפעטען, וועלכע האבען מודיע געווען כורש'ס בעפעהל, אז אלע אידען וואס געפינען זיך אין די שטעדט פון בבל און פרס מעגען זיך אומקאהרען אין יהודה און אויפבויען די חרב'ע ירושלים און דעם בית־המקדש. געלד אויף בויען דעם בית־המקדש האט כורש געהייסען געבען פון זיין אייגענער קעניגליכער קאסע, און דעם אויפזעהער פון די קעניגליכע אוצרות האט ער בעפעהלען ארויסצוגעבען צו די צוריקגעקאהרטע אידען אלע נאלדענע און זילבערנע כלים, וועלכע נבוכדנאצר האט צוגענומען פון בית־המקדש.

צעהנדליגע טויזענדער אידען האבען זיך ערקלערט גרייט צו פערלאזען בבל און זיך אומקאהרען צו זייער פאטערלאנד. בראש פון די אויסוואנדערער איז געשטעלט געווארען דער פירשט זרבבל, אן אייניקעל פון קעניג יהויכין, און יהושע, אן אייניקעל פון שריהו, דעם לעצטען כהן־גדול פון ירושלים. א טייל אידען זיינען נאך געבליבען אין בבל, אבער אויך זיי האבען ניט פארגעסען זייער פאטערלאנד און האבען געהאפט שפעטער זיך צוריקצוקאהרען אהין. די איבערגעבליבענע האבען אויסגעריכט זייערע ברידער אין וועג אריין מיט גלד, שפייז און פיה. כורש האט געגעבען די אויסוואנדערער א וואך פון טויזענד רייטער צו בעשיצען זיי אויפ'ן וועג פון ווילדע שבטים. און אין יאהר 537 האט א גרויסע צאל אידען זיך אוועקגעלאזט פון בבל אין זייער אייגען לאנד, נאך וועלכען עם האבען אזוי שטארק געבענקט נאנצע צוויי דורות פון פארטריבענע. די אומגעריכטע בעפרייאונג פון גלות האט זיך זיי אויסגעוויזען וויא נס פון גאט אדער א וואונדערליכער חלום. א שפעטערדינגער שיר ניט איבער די גליקליכע שטימונג פון די צוריקגעקאהרטע:

אז גאט האט אומגעקאהרט ציון'ס נעפאנגשאפט
זיינען מיר ווי אין חלום געווען;
דאן איז מיט פרייד־געלעכטער פול געווען אונזער מויל
און אונזער הארץ מיט געזאנג.

דעמאָלט פלעגט מען רעדען צווישען די פעלקער:
„גאָט האָט גרויסעם געטהאָן מיט די דאָזיגע!"
גאָט האָט מיט אונז גרויסעם געטהאָן,
פריידען פול זיינען מיר געווען.

פערצעהנטער קאַפּיטעל.

יהודה אונטער דער פּערסישער הערשאַפט.

(537—332 פאר דער קריסטל. צייטר.)

§94. **די אויפלעבונג פון יהודה און דער בית שני.** נאָך ניין־און־פערציג יאָהר גלות אין בבל האָבען זיך צעהנדליגער טויזענדער אידען אומגעקעהרט קיין יהודה אונטער דער פיהרערשאפט פון דעם פירשט זרבבל און דעם כהן גדול יהושע (537). באלד נאָך זיי האָבען זיך אויך אנגעהויבען ציהען צוריק אין זייער פאטערלאנד א סך אידען וואס זיינען געווען צושפרייט אין אנדערע לענדער: אין מצרים, קליין־אזיען און אויך די אינזלען פון מיטלענדישען ים. פון אומעטום זיינען די פּאַרטריבענע געלאָפען קיין יהודה מיט דער האָפנונג צו אָנהויבען דאָרט א רוהיג לעבען אונטער'ן שוץ פון דעם נערעכטיגען מלך כורש. די צוריקגעקעהרטע האָבען געפונען זייער לאנד אין א טרויעריגען צושטאנד: די הייליגע שטאָדט ירושלים איז געווען א הויבע פון חורבות, א סך שטערט און דערפער זיינען געשטאנען לעדיג, אָהן איינוואוינער; די פעלדער וועלכע זיינען לאנג ניט בעארבייט געווארען, זיינען פארוואנדעלט געווארען אין א וויסטעניש. אייניגע געגנדען פון יהודה זיינען אונטער דער צייט פערכאפט געוואָרען פון די פיינדליכע שכנ'ישע פעלקער. און די פיהרער פון פאלק, זרבבל און יהושע, האָבען זיך נענומען איינצופיהרען ארדנונג אין דעם פערוויסטען לאנד.

פריהער פון אלץ האָבען זיי צוריק אויפגעשטעלט דעם גאָטעסדיענסט אין ירושלים. וועז עס איז געקומען דער יום־טוב סכות האָבען זיי געלאזט אויסבויען א מזבח צו ברענגען קרבנות.

דערנאָך זיינען זיי צונעטראטען צו בויען א קליינעם בית־המקדש, אויפ'ן זעלבען אָרט וואו עס איז געשטאנען דער ערשטער בית־המקדש. וועז עס איז געקומען דער טאָג פון לענען דעם ווינקעל־שטיין פאר'ן נייעם בית־המקדש איז מען זיך צוזאמענגעפאהרען פון אלע שטעדט פון יהודה צום גרויסען יום־טוב. די כהנים זיינען ערשינען אין זייערע כהונה־קלייַדער, די לויים האָבען געזונגען געזאנגען (וועלכע זיינען פערבליבען עד היום אין תהלים); די נביאים האָבען אין זייערע רעדעם פאראויסגעזאגט א גליקליכע צוקונפט און ווייט ארום האָבען געהילכט די פרייד־געשרייען פון פאלק. אבער אין מיטען פון דער דאָזיגער גליקליכער פערזאמלונג זיינען געשטאנען זקנים און ביטער געוויינט: די דאָזיגע אלטע לייט האָבען נאָך געזעהן דעם ערשטען בית־המקדש (שלמה'ס) אין זיין גאנצען פראכט, און וועז זיי האָבען פערגליכען מיט איהם דעם נאָר־וואס אָנגעפאנגענעם בעשיידענעם „הויז פון גאָט", האָבען זיי זיך ניט געקענט איינהאלטען פון טרעהרען. „און דאס פאלק — שרייבט א היסטאָריקער פון יענער צייט — האָט ניט געקענט אונטערשיידען די פרייד־געשרייען צוליעב דעם גרויסען געווויין".

נאָר אפילו דעם דאָזיגען קליינעם בית־המקדש איז דעם פאלק ניט גרינג אָנגעקומען צו בויען. אויפ'ן גרעניץ פון יהודה האָבען געלעבט די שמרונים (§79). הגם מיט דער צייט האָבען די שמרונים איבערגענומען דעם אידישען גלויבען, דאָך זיינען ביי זיי געבליבען א סך הייַדנישע מנהגים. וועז זיי האָבען זיך דערוואוסט, אז די אידען בויען אין ירושלים א נייעם בית־המקדש האָבען זיי אויך געוואלט האָבען א חלק אין דעם בויען, כדי דער טעמפעל זאָל זיין אן אלגעמיינער פאר די אידען און די שמרונים. נאָר זרבבל און יהושע האָבען זיך ענטזאגט אריינצונעהמען די שמרונים אין זייער עדה, ווייל זיי האָבען זיי געהאלטען נאָר פאר האלבע אידען. דעמאָלט האָבען די בעליידיגטע שמרונים בעשלאָסען צו נעהמען נקמה פון די אידען. זיי האָבען געמסר'ט אויף זיי פאר די פערסישע הערשער און מיט אלע כחות האָבען זיי געשטערט דאס בויען פון דעם בית־המקדש.

דערווייל האָט זיך אויך די אלגעמיינע לאגע פון יהודה פערערגערט. איהר בעשיצער כורש איז געשטארבען און דעם טראהן

האָט געירש'עט זיין זוהן קאמביז (529). דער נייער קעניג איז געגאנגען מלחמה האלטען מיט מצרים און עטהיאָפּיען (כוש). די פערסישע חילות זיינען דורכגעגאנגען דורך יהודה און די איינוואוינער האָבען דורכדעם שטארק געליטען. מחמת דעם האָט זיך דאָס בויען פון דעם בית־המקדש אבגעשטעלט, און האָט זיך אָנגעהויבען צוריק ערשט דעמאָלט, וועו אויפ'ן פערסישען טראהן איז ארויף דריוש דער 1טער (521). דער דאָזיגער מלך האָט בעשיצט די אידען אזוי ווי כורש. אויף דער בקשה פון זרבבל און יהושע האָט ער ערלויבט אנצוהויבען ווייטער דאס בויען פון בית־המקדש אוז האָט אפילו געהייסען נעבען שטיצע פון דער קעניגליכער קאסע. די נביאים חגי און זכריה האָבען מיט זייערע רייד געמונטערט דאס פאָלק און איהם געוועקט צו ארבייטען פאר „גאט'ס הויז". דאס פאָלק האָט זיך פליייסיג נעמומען פאר דער ארבייט און אין פיער יאָהר צייט איז דער בנין פארטיג געווארען. דער נייער בית־המקדש איז פארטיג געווארען אין יאָהר 516, דאס הייסט אין זיבעציג יאָהר ארום נאָכ'ן חורבן בית ראשון.

§95. עזרא הסופר. נאָכ'ן טויט פון זרבבל און יהושע האָט דאָס פאָלק ניט געהאט קיין פעהיגע און אונטערנעהמעריש פיהרער יהודה איז ווי פריהער געבליבען אונטערטעניג צו פערסיען, און די אינוועניגסטע ענינים האָבען געפיהרט די כהנים גרולים, וועלכע האָבען אבגעשטאמט פון יהושע. די דאָזיגע גייסטיגע פיהרער האָבען נאָר געזארגט, אז די צערעמאניעס פון בית־המקדש, דער גאָטעסדיענסט און די קרבנות, זאָלען שטרענג אָבגעהיט ווערען, אָבער זיי האָבען נאָרניט געטהאָן צו פערשטארקען און פערבעסערן דעם לאגע פון דעם צובראכענעם פאָלק. זייענדיג ארומגערינגעלט מיט פרעמדע בעלקער אינוועניג אין לאנד האָבען זיך די אידען אָנגעהויבען מקרב זיין צו זיי און אפילו זיך מתחתן זיין מיט זיי. נישט קוקענדיג אויפ'ן פערבאט פון תורת משה, האָבען א סך אידען געמומען זיך פאר ווייבער די טעכטער פון די מואבים, עמונים און שומרונים. די קינדער וואָס זיינען ארויסגעקומען פון אזעלכע שרוכים האָבען נערעדט די שפראך פון זייערע מוטערס און האָבען ניט געקענט רעדען די שפראך פון די אידען. דער דעמאָלטיגער נביא מלאכי (דער לעצטער פון די אידישע נביאים) האָט געווייזען

דעם פאלק זיין נעפעהרליכען טעות און האָט אויך געשטראפט די שלעכטע נביאים, וואס האָבען ניט געטהאָן זייער וויכטיגסטע פליכט — צו זיין די לעהרער און פיהרער פון פאלק. ער האָט נביאות געזאגט, אז עס מוז קומען א גרויסער רעפארמאטאָר, א שליח פון גאָט, וועלכער וועט איבעראנדערשען און בענייען דאס גאנצע לעבען פון פאלק.

דער דאָזיגער רעפארמאטאר איז געקומען פון „לאנד פון גלות". האָם איז געווען עזרא, וועלכער האָט געשטאמט פון די כהנים, און האָט געלעבט אין בבל. ער איז געווען בעריהמט מיט זיין געלערנטקייט און ער פלעגט זיך מיט ליעבשאפט אבגעבען מיט איבערשריבען ספרים, דעריבער האָט ער געקראגען דעם צונאָמען סופר (שרייבער). וועגן ער האָט זיך דערוואוסט אז די אידישע עדה אין ירושלים איז שטארק געפאלען, האָט ער בעשלאָסען זיך דארט צו בעזעצען און וועקען די אידען צו אויפלעבונג. דער פערסישער קעניג ארטאקסערקסעס I האָט איהם געגעבען די מאכט צו אנשטעלען אין יהודה עלטסטע און ריכטער, וועלכע זאלען רעגירען דאָם פאלק לויט די געזעצען פון משה. צוזאמען מיט עזרא'ן זיינען אין יהודה געקומען ארום אנדערהאלבען טויזענד אידען פון בבל (458). וועגן עזרא איז אָנגעקומען קיין ירושלים האָט ער צונויפגערופען א גרויסע פאלקס־פערזאמלונג אויפ'ן פלאץ וואס פאר'ן בית־המקדש. דאָ האָט ער געהאלטען א פייערדיגע רעדע און האָט אויפגעפארערט דאס פאלק זיי זאלען זיך אָנהויבען פיהרען לויט דער תורה, און זאלען זיך ניט אויסמישען מיט די פרעמדע פעלקער. עזרא האָט געפאדערט, אז די אידען וואס האָבען געהאט פרויען פון פרעמדע פעלקער, זאלען זיך מיט זיי באלד צושיידען. פיעלע האָבען באלד אזוי געטהאָן: די פרעמדע פרויען זיינען אוועקגעשיקט געוואָרען און זיי האָבען זיך אומגעקערט צו זייערע אייגענע. דאס האָט ארויסגערופען א האס ביי די שכנ'ישע פעלקער צו די אידען. די מואבים, עמינים און שומרונים האָבען אנגעהויבען מאכען אנפאלען אויף ירושלים און האָבען נעמאכט א חורבן אין שטאָדט. ירושלים איז ניט געווען בעפעסטיגט און איהרע אייגנוואוינער האָבען ניט געקענט זיך בעשיצען נעגען די אנפאלען פון די שונאים. אבער כדי דאס גייסטיגע לעבען פון אידישען

פאלק זאל איבערגעבויט ווערען, אזוי ווי עס האָט געוואלט עזרא, איז נויטיג געווען פריהער צו בעפעסטיגען די מלוכה און איהר הויפטשטאָדט. די דאָזיגע ארבייט האָט אויף זיך גענומען א צווייטער גרויסער פיהרער, נחמיה.

§96. נחמיה. נחמיה האָט געלעבט אין שושן, די הויפט־שטאָדט פון פערסיען, און איז געווען דער שר־המשקים אין דעם הויף פון דעם קעניג ארטאקסערקסעס. דערווייסענדיג זיך וועגען דער טרויעריגער לאגע פון זיינע ברידער אין יהודה, האָט ער זיך שטארק מצער געווען. איינמאל וען נחמיה האָט דערלאנגט וויין צו ארטאקסערקסעס האָט איהם דער מלך געפרעגט, וואָרום ער איז אזוי טרויעריג. נחמיה האָט געענטפערט: „ווי אזוי זאל איך ניט טרויערען, וען די שטאָדט וואו עס ליגען די קברים פון מיינע אבות איז חרב?" דער קעניג האָט מיטגעפיהלט נחמיה'ס שמערץ און האָט איהם ערלויבט צו פאהרען אויף א צייט קיין ירושלים דארט צו בעפעסטיגען די שטאָדט און איינפיהרען אין יהודה נייע ארדנונגען. דעריבער האָט נחמיה געקראגען דעם נא־מען פחה (פאשא אדער פערוואלטער) פון יהודה.

אין יאָהר 445 איז נחמיה אָנגעקומען קיין ירושלים, און האָט באלד געמומען וועקען די אייגוואוינער צו ארבייטען פלייסיג צו בעפעסטיגען די שטאָדט. אין פערלויף פון כמעט צוויי חדשים האָט דאס פאלק געארבייט טאג און נאכט אויפצושטעלען די פעס־טונגס־וואנד ארום דער שטאָדט. די אידישע שונאים און בע־זונדערס די שומרונים, מיט זייער פיהרער סנבלט אן דער שפיץ, האָבען געזוכט מיט אלע מעגליכקייטען צו שטערען די ארבייט און פלענען אפילו בעפאלען די מויערער; אבער נחמיה האָט בעוואל־פענט אלע ארבייטער און האָט געהייסען איין טייל היטען די וואנד אויף פערשיידענע פונקטען, אין דער צייט וען דער אנדע־רער טייל האָט געארבייט אויפ'ן בויען. צוויישען די ארבייטער זיינען אפילו געווען אזעלכע, וואס מיט איין האנד האָבען זיי ge־לענט די שטייגער און אין דער אנדערער האָבען זיי געהאלטען א שווערד זיך צו בעשיצען. נאָך צוויי חדשים אנגעשטרענגטער אר־בייט איז די פעסטונגס־וואנד ארום דער שטאָדט פארטיג געווא־רען, און אין גיכען זיינען אויך אויפגעשטעלט געווארען צוריק די

חרב'ע שטאָדט־טויערען. ביי די טויערען איז געשטעלט נעווארען א וואך. אויף ביינאכט פלעגט מען די טויערען פערשפארען, און עפענען פלעגט מען זיי ערשט אין דער פריה וועז „די זון האָט שוין געווארעמט". די אידישע הויפט שטאָדט, וואָס איז פריהער געווען שוצלאז, איז איצט געווארען א בעפעסטיגטע און פערשלאָסענע שטאָדט און האָט אביסעל אבגעשראקען די ארומיגע פעלקער.

וועז די פעסטונג ארום דער הויפט שטאָדט איז אויפגעשטעלט געווארען האָט מען זיך נענומען צו בויען די חרב'ע הייזער אינ־וועניג אין שטאָדט. אזוי ווי אין ירושלים זיינען געווען זעהר ווינ־ציג איינוואוינער, האָט נחמיה אריבערגעפיהרט אהין א טייל פון דער בעפעלקערונג פון די דערפער. אין יענער צייט איז אין יהודה געווען א לאנגע ניט־גערעטענים אויף די פעלדער און דאס פאלק האָט שרעקליך געליטען. די רייכע וועלכע האָבען געהאט א סך אָבגעשפאָרטע תבואה פלעגען זי פערקויפען צו די אָרימע אויף באָרג, נאָר וועז די אָרימע בעלי־חוב האָבען ניט געקענט בעצאָלען זייערע חובות צום טערמין, פלעגען די רייכע צונעהמען ביי זיי זייערע הייזער און ביסעל פערמעגען, און אָפטמאָל פלעגען זיי אפילו מאכען זיי פאר קנעכט. נחמיה איז געווען זעהר אויפגעבראכט דערפון און האָט געצוואונגען די רייכע צו בעפריין די אָרימע בעלי־חוב און אומקעהרען וואָס זיי האָבען ביי זיי צוגענומען.

אויף אוא אופן האָט נחמיה איינגעפיהרט אביסעל אן אָרד־נונג אין לאנד. דעמאלט האָט ער זיך פעראייניגט מיט עזרא'ן צו ארבייטען מיט איהם צוזאמען פאר דער גייסטיגער אויפלעבונג פון די אידען. אין חדש תשרי האָבען זיי פערהופען אין ירושלים א גרויסע פאלקס־פערזאמלונג, וואס איז בעשטאנען פון מענער און פרויען. עזרא האָט זיך געשטעלט פאר'ן פערזאמלטען עולם און האָט פארגעלייענט אויפ'ן קול עטליכע קאפיטלען פון דער תורה, און האָט איבערגעגעבען די לויים זיי זאָלען דייטליך ערקלערען צום פאלק וואס עס איז גלייענט געווארען. דאס פאלק איז געווען טיף גריהרט. אלע האָבען זיך אויפגעהויבען פון זייערע פלע־צער לכבוד דער הייליגער תורה. טרעהרען האָבען זיך געגאסען פון די אויגען פון די צוהערער, וועלכע האָבען יעצט פערשטאנען, ווי שטארק זיי האָבען זיך דערווייטערט פון די הויכע מאָראלישע גע־

באַטען פון דער תורה. דער פיער־און־צוואנציגסטער טאָג פון תשרי איז בעשטימט געווארען פאר א טאג פון תשובה פאר'ן גאנצען פאלק. אלע האָבען נעפאסט אין דעם דאָזיגען טאג און האָבען זיך אָנגעטאָן אין טרויער־קלייַדער. די לויים האָבען זיך געווענדט צום פאלק און האָבען פאָרגעשטעלט אין העלע פארבען זיין גאנצע פערגאנגענהייט, זיינע גרויסע גבורות און אומגליקלעכע טעות'ן. נאָכדעם האָט מען פאר די פערטרויערטע צוהערער פאָרגעלייענט א געשריבענעם כתב אין וועלכען זיי האָבען אלע געשווארען אָבצוהיטען די דינים און מצוות פון דער תורה. אויף דעם דאָזיגען כתב האָבען זיך גע'חתם'עט די פאָרשטעהער פון פאלק, די כהנים און די לויים.

דערנאָך האָט נחמיה געזאָרגט, אז די אידען וועלכע האָבען נאָך געהאט גוי'שע וויבער זאלען זיי גט'ען, אז דאָס פאלק זאל שטרענג אָבהיטען דעם שבת און אז די אומווירדיגע כהנים זאלען זיך ניט געפינען אין בית־המקדש. איינעם פון די הויפט כהנים, מנשה, וועלכער האָט חתונה געהאט מיט דער טאָכטער פון דעם שומרון'ישען בעאמטען סנבלט, האָט מען ארויסגעטריבען פון ירושלים (ארום 430 יאָהר). דעמאָלט האָט דער שומרון'ישער בעאמטער אויסגעבויט פאר זיין פאלק א בעזונדער בית־המקדש אויפ'ן בארג גריזים, נעבען דער שטאָדט שכם, און האָט געמאכט מנשה'ן פאר'ן כהן גדול אין יענעם בית־המקדש. פון דעמאָלט אָן האָבען זיך די שומרונים אלץ מעהר דערווייטערט פון די אידען אין זייער גלויבען און אין זייער ארט לעבען. פון אלע הייליגע שריפטען (כתבי־הקדש) האָבען זיי אנערקענט בלויז דעם חומש אדער תורת־משה און דעם ספר יהושע. נאָר אפילו אין די דאָזיגע ספרים האָבען זיי שפעטער אויך א סך נעענדערט. די שומרונים האָבען זיך נאָך א לאַנגע צייט פערטראָגען פיינדליך צו די אידען און האָבען געוואכט זיי צו שעדיגען ביי יעדער גינסטיגער געלעגנהייט.

§97. **די כנסת הגדולה; פורים.** נאָכ'ן גלות בבל האָט די מהעטיגקייט פון די נביאים, די פריהערדיגע פיהרער פון פאלק, בים־לעכווייז אויפגעהערט. מלאכי איז געווען דער לעצטער אידישער נביא. אנשטאט די נביאים האָבען אָנגעהויבען ווירקען געלעהרטע לייט, וועלכע זיינען געווען געלערנט אין תורת משה און אין די

קופּיש	סיריש	עסטראַנגעלאָ	שומרוניש	אַראַמיש	פּעניציש	פּאלמיריש	העברעאיש
ا	ـا	ا	𐡀	𐡀	𐤀	𐡠	א
ب	ـب	ب	𐡁	𐡁	𐤁	𐡡	ב
ج	ـج	ج	𐡂	𐡂	𐤂	𐡢	ג
د	ـد	د	𐡃	𐡃	𐤃	𐡣	ד
ه	ـه	ه	𐡄	𐡄	𐤄	𐡤	ה
و	ـو	و	𐡅	𐡅	𐤅	𐡥	ו
ز	ـز	ز	𐡆	𐡆	𐤆	𐡦	ז
ح	ـح	ح	𐡇	𐡇	𐤇	𐡧	ח
ط	ـط	ط	𐡈	𐡈	𐤈	𐡨	ט
ي	ـي	ي	𐡉	𐡉	𐤉	𐡩	י
ك	ـك	ك	𐡊	𐡊	𐤊	𐡪	כ
ل	ـل	ل	𐡋	𐡋	𐤋	𐡫	ל
م	ـم	م	𐡌	𐡌	𐤌	𐡬	מ
ن	ـن	ن	𐡍	𐡍	𐤍	𐡭	נ
س	ـس	س	𐡎	𐡎	𐤎	𐡮	ס
ع	ـع	ع	𐡏	𐡏	𐤏	𐡯	ע
ف	ـف	ف	𐡐	𐡐	𐤐	𐡰	פ
ص	ـص	ص	𐡑	𐡑	𐤑	𐡱	צ
ق	ـق	ق	𐡒	𐡒	𐤒	𐡲	ק
ر	ـر	ر	𐡓	𐡓	𐤓	𐡳	ר
ش	ـش	ش	𐡔	𐡔	𐤔	𐡴	ש
ت	ـت	ت	𐡕	𐡕	𐤕	𐡵	ת

סעמיטישע אלף־בית'ן.

אלטע הייליגע ספרים. די דאזיגע מענשען, וועלכע האבען זיך גע־רופען סופרים, האבען געטהאן ווי עזרא האט געלערענט: זיי הא־בען בעקענט דאס פאלק מיט די רעליגיעזע, מאראלישע און געזעל־שאפטליכע געוועצען, וועלכע האבען זיך אויפגעהיט אין די הייליגע ספרים און אין מסורות בעל־פה. הגם יהודה האט זיך געפונען אונטער דער ממשלה פון פערסיען דאך האט זי אין איהר אינווע־ניגסטען לעבען זיך געפיהרט לויט די געזעצען פון דער תורה. די עלטסטע פון פאלק זיינען געווען די כהנים גדולים. זיי האבען רעגירט מיט דער הילף פון א ראט, אדער „פערזאמלונג פון די עלטסטע". דער דאזיגער ראט האט זיך גערופען „כנסת הגדולה" און איז בעשטאנען פון געלעהרטע לייט און די בעסטע פארשטע־הער פון פאלק. די מסורה דערצעהלט אז די אנשי כנסת־הגדולה האבען זיך פירגענומען דריי זאכען: צו איינפיהרען אמת און יושר אין משפט, צו לערנען דאס פאלק, און „מאכען א צאם (סיג) צו דער תורה", דאס הייסט: ארומצאמען די אלטע געזעצען מיט נייע שטרענגע דינים. די כנסת־הגדולה האט געשטעלט ריכטער, וועלכע האבען גע׳משפט דאס פאלק לויט די געזעצען פון תנ"ך. די כנסת־הגדולה האט זיך אויך געזארגט צו ערציהען און בילדען די יוגענד און צו לערנען דעם בריטען המון לעזען און שרייבען. כדי צו מאכען גרינגער דאס לעזען האט מען געענדערט דעם אלטען אידישען שריפט. אנשטאט די אלטע, זעהר שווערע אותיות האט מען אנגע־הויבען צו בענוצען שעהנע פיערעקיגע אותיות וועלכע זיינען זעהר גרינג צום לעזען (דער דאזיגער נייער אלף־בית, וועלכער ווערט ער היום געברויכט ביי אידען, רופט זיך אן דער „פיערעקיגער" אדער אסירישער.) דורך די אלע מיטלען פון דער כנסת־הגדולה און די סופרים האט זיך דאס וויסען פון תנ"ך אלץ מעהר פער־שפרייט צווישען פאלק.

אין פערלויף פון א נאנצען יאהרהונדערט נאך עזרא'ס און נחמיה'ס טויט האבען די אידען געלעבט רוהיג אין זייער לאנד אונ־טער דער אויבערהערשאפט פון פערסיען. די פערסישע מלכים הא־בען זיך ניט געמישט אין די אינוועניגסטע ענינים פון יהודה, און האבען זיך בענוגענט דערמיט, וואס זיי פלעגען קריגען פון די איינוואוינער דעם בעשטימטען יעהרליכען צינז. אין פערסיען גופא

און אין איהר אונטערטעניגער בבל האבען זיך אויך אין יענער צייט געפונען גרויסע אידישע עדות וועלכע זיינען געשטיצט געוואָרען פון די פערסישע הערשער. די מסורה דערצעהלט נאָר וועגען איין פאל וועז די אידען זיינען געווען פערפאָלגט אין פערסיען. אין דעם הויף פון פערסישען מלך אחשורוש (קסערקסעס) אין שושן, האָט זיך געפונען איינער א בעאמטער מיט'ן נאָמען המן, וועלכער האָט די אידען שטארק געהאסט. איינמאל האָט ער געזאָגט צום מלך: עס איז דא איין פאלק, וועלכעס איז צושפרייט און צעוואָרפען איבער אלע טיילען פון דיין מלוכה; זיינע מנהגים אונטערשיידען זיך פון די מנהגים פון די איבריגע פעלקער, און די קעניגליכע געזעצען היט ער ניט. אויב דער מלך וויל, זאל ארויסגעלאָזען וועדען א בעפעהל צו טויטען אלע אידען." אחשורש האָט באלד ארויסגעגעבען אזא בעפעהל, ערלויבענדיג די פערסיער צו רויבען און הרג'נען די אידען וואָס האבען געוואוינט אין די שטעדט פון דער פערסישער מלוכה. די אידען אין פערסיען זיינען געווען אין סכנה אין גאנצען פערניכטעט צו ווערען. דעמאָלט איז דעם ע'רודפ'טען פאלק געקומען צו הילף מרדכי, איינער פון די חשוב'ע אידען פון שושן, וועלכער איז געשטאנען נאָהנט צום קעניגליכען הויף און האָט אמאל געטהאן דעם מלך א גרויסע טובה. מרדכי האָט געהאט א קרובה, א יתומה וואס ער האָט ערצויגען, מיט'ן נאָמען אסתר, וועלכע איז דורך איהר שעהנקייט אָנגענעקומען אין קעניגליכען הויף און איז געווארען די בעליעבטסטע ווייב פון אחשורש'ן. וועז אסתר האָט זיך דערוואוסט פון מרדכי'ן וועגען דעם שרעקליכען גורל וואס ערווארטעט איהרע פאלקס־ברידער האָט זי בענוצט איהר נאנצען איינפלוס אויפ'ן קעניג צו פערמיידען דאס אומגליק. אזוי ווי זי איז פריהער געווען דערוויטערט פון די אידען אזוי האָט זי איצט דערפיהלט איהר בלוט־פערוואנדשאפט מיט איהר פאלק. אסתר האָט געבעטען דעם קעניג ער זאל צוריקרופען די שרעקליכע גזרה אויף די אידען און האָט דערביי אויפגעדעקט פאר איהם המ'ס בייזע מחשבות. אחשורש האָט זיך איבערצייגט אין דער ריכטיגקייט פון איהרע רייד, און ער האָט זיך אויך דערמאָנט אן דער טובה, וואס מרדכי האָט איהם אמאל געטהאן, און ער האָט דערפילט די בקשה פון אסתר המלכה. ער האָט

בעפעלען אויפצוהענגען חמן הרשע און די אידען האָט ער ערלויבט זיך צו פערטיידיגען געגען די שונאים, וואס חאָבען זיך געקליבען זיי אומצוברענגען. דער סוף איז געווען, אז אין דעם טאָג וואָס חמן האָט בעשטימט צו פערטילגען די אידען (דעם דרייצעהנטען אדר) זיינען זיי מיט געוועהר אין די הענד בעפאלען זייערע שונאים און האָבען זיי נע'הרג'עט אין דער פראָווינץ אזוי נוט ווי אין דער הויפטשטאָדט שושן. פאר א זכר דערפון, וואס די פערסישע אידען זיינען גערעטעוועט געוואָרען פון דער נזרה, איז איינגעפיהרט געוואָרען דער יום־טוב פורים, וועלכער ווערט נאָך עד היום אָבגעהיט ביי די אידען דעם פערצעהנטען טאָג אין אדר (א חדש פאר פסח). אין דיזען יום־טוב לייענט מען אין די שוהלען די מגלת „אסתר" וואו די גאנצע נעשיכטע איז בעשריבען.

§98. **די צוזאמענשטעלונג פון דעם תנ"ך.** עזרא הסופר און זיינע נאָכפאָלגער, די סופרים, האָבען אָנגעהויבען צונויפזאמלען די נייסטינע אוצרות פון אידישען פאָלק, וואָס זיינען געשאפען געוואָרען אין פריהערע צייטען. א סך גרויסע לעהרער זיינען אויפגעשטאנען אין אידישען פאָלק, אָנהויבענדיג מיט משה'ן און ענדיגענדיג מיט די לעצטע נביאים. זייערע לעהרען און נבואות האָבען זיך טיילווייז אויפגעהיט אין ספרים און טיילווייז זיינען זיי איבערגעגאנגען בעל־פה פון דור צו דור; פיעלעם איז מיט דער צייט פערלאָרען און פארגעסען געוואָרען און איז ניט דערגאנגען צו די שפעטערע דורות. כדי אויפצוהיטען די פערבליבענע ווערק האָט עזרא און די סופרים זיך נענומען זיי פלייסיג צונויפזאמלען, און ברענגען אין אָרדנונג און פארשרייבען דאס, וואס איז נאָך ניט געווען פערשריבען. אזוי איז צוזאמענגעשטעלט געוואָרען דאָס גרעסטע בוך פון דער וועלט — דער ת נ " ך, דיזער ערשטער קוואל פון דער אידישער אמונה, פון דער אידישער געזעצגעבונג און פון דער עלטסטער געשיכטע פון אידישען פאָלק. די דאָזיגע כתבי־הקדש זיינען אויסגעשטעלט געוואָרען לויט די פאָלגענדע דריי אָבטיילונגען:

די ערשטע אָבטיילונג: ת ו ר ה, אָדער תורת משה. זי בעשטעהט פון פינף ספרים, אדער חומשים. אין דעם ערשטען ספר, ב ר א ש י ת, ווערט דערצעהלט וועגען דעם לעבען פון די

מענשען פון בריאת־העולם ביז אברהמ'ן, און וועגען דעם לעבען פון אידישען פאָלק פון אברהמ'ן ביז דעם טויט פון יעקב'ן און יוסף'ן אין מצרים. אין דעם אנדערען ספר, ש מ ו ת, ווערט דערצעהלט וועגען דער קנעכטשאפט פון די אידען אין מצרים, וועגען משה'ן, וועגען יציאת מצרים, וועגען מתן־תורה, וועגען דעם משכן אין מדבר און אויך די וויכטיגסטע געזעצען פון תורת־משה. אין דעם דריטען ספר, ו י ק ר א, ווערט גערעדט דער עיקר וועגען די דינים פון קרבנות אין דעם בית המקדש, וועגען די ימים טובים און וועגען דעם ווי אזוי עם דארף זיך אויפפיהרען דער מענש אין דער פאמיליע און אין דער געזעלשאפט. אין דעם פערטען ספר, ב מ ד ב ר, ווערט בעשריבען די וואנדערונג פון די אידען אין מדבר צווישען מצרים און כנען. אין פינפטען ספר, ד ב ר י ם אָדער משנה תורה, ווערען איבערגע'חזר'ט די וויכטיגסטע געזעצען, וואָס זיינען ענטהאלטען אין די פריהערינע ספרים, און צו זיי וועט ווערן צוגעגעבען נייע געזעצען און דינים, — הויבט מאָראָלישע לעהרען, וועלכע משה האָט אָנגעזאָגט ניט לאַנג פאר זיין טויט.

די צווייטע אָבטיילונג: נ ב י א י ם. דיזע אָבטיילונג בעשטעהט פון צוויי חלקים. דער ערשטער חלק ענטהאלט די ספרים י ה ו ש ע, ש ו פ ט י ם, ש מ ו א ל און מ ל כ י ם, און ווערט אָנגערופען נ ב י א י ם ר א ש ו נ י ם. דאָ ווערט דערצעהלט די געשיכטע פון אידישען פאָלק פאר א משך פון זיבען הונדערט יאהר, פון דער צייט ווען זיי זיינען אריין אין כנען אונטער יהושע'ן ביז'ן חורבן ירושלים און גלות בבל. דער צווייטער טייל, וועלכער רופט זיך נ ב י א י ם א ח ר ו נ י ם, ענטהאלט די ספרים פון דריי „גרויסע" נביאים — י ש ע י ה ו, י ר מ י ה ו און י ח ז ק א ל און צוועלף „קלענערע" נביאים: ה ו ש ע, י ו א ל, ע מ ו ס, ע ו ב ד י ה, י ו נ ה, מ י כ ה, נ ח ו ם, ח ב ק ו ק, צ פ נ י ה, ח ג י, ז כ ר י ה ו, און מ ל א כ י. די ערהאבענע רעדעם פון די נביאים, וועלכע זיינען צונויפגעקליבען אין די דאָזיגע ספרים, זיינען א ווייטערע ענטוויקלונג פון תורת־משה. די תורה און די נביאים צוזאמען נעהמען ארום דאם גאנצע ביבלישע יודענטום.

די דריטע אבטיילונג: כ ת ו ב י ם. דאָ זיינען צונויפגע־

שטעלט סיי די אלטע, סיי די שפעטערע רעליגיעז־מאראלישע, פא־
עטישע און פילאזאפישע ווערק פון די אידען. צוערשט קומט דער
גרויסער ספר ת ה ל י ם, אדער רעליגיעזע שירים, א סך פון
וועלכע זיינען געזונגען געווארען אין ביתהמקדש פון די כארען פון
די לויים. א גרויסער טייל פון די דאזיגע שירים טראגען דעם
נאמען פון דוד המלך און זיינען פערבונדען מיט פאסירונגען פון
זיין לעבען. דערנאך קומט דער ספר מ ש ל י ש ל מ ה,
וועלכער ענטהאלט א סך קלוגע משלים און כללים ווי אזוי צו לע־
בען און זיך אויפפיהרען. נאך „משלי" געהט דער ספר „איוב",
וואו עם ווערט דערצעהלט דער שיקזאל פון דעם ליידענדען איוב,
וועלכער האט פערלארען אלע ערדישע גליקען און ער טענה'ט וועגען
דער נישטיגקייט פון מענשליכען לעבען. אין דער פארמע פון
וכוחים צווישען איוב'ן און זיינע חברים ווערט דא פאנאנדערגע־
וויקעלט א טיעפע מאראלישע און רעליגיעזע פילאזאפיע. די ווי־
טערע פינף קליינע ספרים ווערען אנגערופען מ ג ל ו ת. אין ש י ר
ה ש י ר י ם ווערט אונטער דעם נאמען פון שלמה המלך בעזונ־
גען די שעהנקייט פון דער נאטור, פון ליעבע און דאס גליק פון יו־
גענד. אין „קהלת" לאזט זיך דער זעלבער מלך אריין אין טרוי־
עריגע מחשבות וועגען דער צוועקלאזיגקייט פון לעבען. אין דעם
קליינעם ספר ר ו ת ווערט געשילדערט דאס פריעדליכע דאר־
פישע לעבען אין דער צייט פון די שופטים, און אין א י כ ה
ווערען בעזונגען די ליידען פון די אידען אין דער צייט פון חורבן
בית־המקדש. אין מגלת א ס ת ר ווערט דערצעהלט ווי אזוי די
פערסישע אידען זיינען גערעטעט געווארען פון המנ'ס גזרה. דער
לעצטער טייל פון כתובים בעשטעהט פון די שפעטערע כראניקען,
ד נ י א ל, ע ז ר א און נ ח מ י ה. דא ווערט דערצעהלט
וועגען דעם לעבען פון די אידען אין דער צייט פון דער באביל־א־
נישער און פערסישער הערשאפט. צום שלוס קומט דער ספר
ד ב ר י־ ה י מ י ם, וואו עם ווערט אין קורצען איבערגע'חזר'ט
די אידישע געשיכטע פון די עלטסטע צייטען ביז דער ענדע פון
גלות בבל.

אזוי איז צוזאמענגעשטעלט דער תנ"ך, וועלכער איז די
פרוכט פון דעם נייסטינגען שאפען פון אידישען פאלק אין דעם

משך פון א נאנצען יאהרטויזענד. די דאזיגע אלטע ספרים ענט־
האלטען די העכסטע און טיעפסטע אמת'ן פון רעליגיאן, מאראל און
מענשליכען צוזאמענלעבען. דערפאר איז דער תנ"ך נעווארען דאס
חיילינע בוך ניט נאר פון די אידען, וועלכע האבען איהם נעשא־
פען, נאר אויך פון אלע פעלקער פון דער וועלט, וואס גלויבען אין
אן איינציגען נאט. אפילו די אלטע אידישע שפראך, אין וועלכער
דער תנ"ך איז געשריבען — א שעהנע, בילדליכע און קרעפטיגע
שפראך, — וועלט אנגערופען די חיילינע שפראך, אדער לשון־קדש.

כראָנאָלאָגיע פון די אידישע מלכים.

די מלכים פון גאַנצען אידישען פאָלק

שאול (ארום יאָהר 1055—1967)
דוד (ארום יאָהר 1015—1055)
שלמה (ארום יאָהר 977—1015)

די מלכים פון מלכות יהודה
(דוד'ס דינאַסטיע):

רחבעם (960—977).
אבים (957—960).
אסה (918—957).
יהושפט (894—918).
יהורם (887—894).
אחזיהו (887).
עתליה (קעניגין, 880—886).
יואש (843—881).
אמציה (815—843).
א צייט אָהן אַ קעניג (805—815)
עוזיה (754—805).
יותם (739—754).
אחז (724—739).
חזקיהו (695—724).
מנשה (640—695).
אמון (638—640).
יאשיהו (608—638).
יהויקים (597—608).
יהויכין (597).
צדקיהו (586—596).

די מלכים פון ישראל:

ירבעם 1 (955—977).
נדב (954—955).
בעשא (933—954).
אלה (932—933).
א צייט אָהן אַ קעניג (928—932)
עמרי (922—928).
אחאב (901—922).
אחזיהו (899—901).
יורם (887—899).
יהוא (860—886).
יהואחז (845—860).
יהואש (830—845).
ירבעם 11 (769—830).
זכריה (769).
מנחם (757—763).
פקחיה (755—757).
פקח (735—755).
הושע (724—734).

אינדעקס

א

אבימלך, 91—93.
אברהם, 16—23.
אבשלום, 129—133.
אדום, 40, 66—67, 75.
אדם 9—12.
אהוד, 86—87.
אהל מועד, זעה משכן.
אהרן, 60, 61.
אחאב, קעניג 150 ; געצעגדיענסט 155 ; קאמפף מיט אליהו 153 — 156 ; מלחמות, 156—159 ; טויט 158—159.
אחז, 188, 191—192.
אחזיהו, 159—160.
אחימלך, 117—118.
אחשורוש, 240.
אידען, אבשטאמונג, 38.
איזבל, 151, קאמפף מיט נביאים 151—153, 156 ; טויט 161.
אליהו הנביא, 153—156.
אליעזר, 22, 24.
אלישע, 159—160, 165.
אמורי, 66—67.
אמנון, 129.
אמציה, 166—167.
אסה, 157.
אסתר, 240.
אפרים, 28 ; שבט 42, 78—80. זעה מלכות ישראל.
אפֿים 148.
ארם, 73, 75.
ארם נהרים, זעה מעסאפאטאמיען.
ארץ־ישראל, זעה כנען.
אשור, 7, 73, 184—186.
אשר, 28, שבט 42, 68.

ב

בבל, 7, 73, 208—209.
בית־אל, 148.
בית־המקדש, גרינדונג 138—141; חורבן, 214, זעה אויך בית־שני.
בית־שני, 232—233.
בבורה 25—26.
בלעם, 67—68.
בלק, 67—68.
בנימין, 29 ; שבט, 42, 68.
בעל, 85.
בצלאל, 61.

נ

נבעון, גבעונים, 76—77.
גד, 28 ; שבט, 42, 68.
גדליהו, 217—218.
גדעון, 89—91.
גושן, 37, 41, 52.
גלער, זעה עבר־הירדן.

ד

דבורה הנביאה, 87—89.
דוד, אבשטאמונג 114; ביי שאול'ן 114 ; זיעג איבער גלית, 115—116 ; קאמפף מיט שאול 116—117 ; וואנדערונג 117—120 ; קעניג 123—124 ; מלחמות, 124—126 ; אבשלום'ס מרידה 129—133 ; טויט, 135.
דור המדבר, 65—66.
דור הפלגה, 15—16; 38—39.
דינה, 28, 30.
דן, 28 ; שבט 42, 78—80.
דן, שטאדט, 148.
דניאל, 223.
דריוש, 233.

ה

הבל, 12—13.
הגר, 20—21.
הושע, נביא, 186—187.
הושע, קעניג, 189—190.
המן, 240—241.
העברעער, זעה עברים.

ו

וועלט־בעשאפונג, 9—10 ; 88—89.

ז

זבולן, 28 ; שבט 42, 78—80.
זכריה, נביא, 242.
זכריה, קעניג, 184.
זרבבל, 231—233.

ח

חבקוק, 242.
חגי, 242.
חוה, 10—12.
חורב, זעה סיני.
חזקיהו, 192, 197—201.
חם, 15—16.
חתים, 75.

י

יאשיהו, 201—206.
יבוסים, 124.
יהוא, 160—163, 164, 165.
יהואחז, 165.
יהואש, 165—166.
יהודה, 28 ; שבט, 42, 78—80.
יהויכין, 209—210.
יהויקים, 206—209.
יהורם, 159.
יהושע, בעזיעגט עמלקים, 55 ; מיט די מרגלים 64 ; ווערט פיהרער, 69 ; ערַאבערט כנען, 76—81 ; טויט 81—82.
יהושע, כהן גדול, 231, 233.
יהושפט, 157—159.
יואל, 242.
יואש, 164—166.
יונה, 242.
יונתן, 110, 117, 122.
יוסף, געבורט, 28 ; שנאת פון ברי־דער, 81—82 ; פערקויפט 82 ; אין מצרים 82 ; לעבען אין תפיסה, 83—84 ; ביי פרעה'ן, 84—85, 52. בעגעגענוש מיט ברידער, 85—87 ; בעגעגענוש מיט יעקב, 87—88 ; טויט, 88.
יורם, 159—161.
יותם, 188.
יחזקאל, 211, 223—225.
ים־המלח, 73.
ים־סוף, 50 ; קריעת ים־סוף 51.
יעקב, 24—88.
יפת, 15—16.
יפתח, 93—95.
יצחק, 20—24.
יציאת מצרים, 49—50.
ירבעם, 143, 144, 145—149.
ירבעם 11, 180—181, 184.
ירדן, 78 ; איבערגאנג איבער'ן 76.
ירושלים, 124 ; חורבן 212—214.
ירמיהו, 207—208, 210—212 ; 214—217, 218.
ישמעאל, 20—21 ; שבט, 39—40.
ישעיהו, 192—196, 200—202.
ישעיהו 11, 227—228.
יששכר, 28 ; שבט 42, 78—80.
יתרו, 45, 55—56.

כ

כהן, 61.
כורש, 226—230.
כנסת הגדולה, 239.
כנען, לאנד און איינוואוינער 73—76 ; ערַאבערונג 76—77, חלוקת, 78—81.
כנענים, 75.
כנרת (ים), 73.
כרמל, 74.
כתובים, זעה תנ"ך.

ל

לאה, 27—28.
לבן, 23—24.
לבנון, 78.
לוחות, 59, 61.
לוט 17, 20, 89.
לוי, 28, שבט 42.
לויים, 61, 80—81.
ליטעראטור, 177—180. זעה אויך תנ"ך.

מ

מבול, 13—14, 88—89.
מדי, 226.
מדין, 89—40.
מואב, 20 ; מואלק, 89, 66—67, 75.
מיכה, 242.
מלאכי, 233—234.

מלכות יהודה, גרינדונג, 116 ; אונטערגאנג, 214—219.
מלכות ישראל, גרינדונג 146 ; אונטערגאנג, 188—191.
מן, 55.
מנחם, 184, 186.
מנשה, 28 ; שבט 42, 68.
מנשה, קעניג, 201—202.
מעסאפאטאמען, 7.
מצות, 49—50.
מצרים, 7.
מרגלים, 63—64.
מרדכי, 240.
מרים, 44, 51.
משה, געבורט, 44 ; יוגענד, 45 ; אין מדבר, 45—46 ; קאמפף פאר בעפרייאונג, 47—49; יציאת מצרים, 49—51; מתן תורה, 56—59; טויט די אידען אין מדבר, 54—69; טויט, 69.
משכן, בויען פון, 61—63 ; פלאץ, 81 ; צושטעלונג, 102.
מתן תורה, 56—59.

נ

נבוזראדן, 214.
נבוכדנצר, 208—225.
נביאים, זעה תנ"ך.
נח, 13—15.
נחום, 242.
נחמיה, 235—236, 237.
ניל, 42.
נפתלי, 28 ; שבט 42, 80—81.
נתן, 128—129.

ס

סדום, 17—19.
סוכות, 168.
סיריען, זעה ארם.
סיני, 46; זעה מתן תורה.
סנחריב, 198—200.
סעמיטען, 7—8.

ע

עבר־הירדן, 73; שלאכט פון 67—68 ; חלוקה, 68—69.
עברים, 8, 40—41 ; זעה אויך אידען.
ענל, 59.
עובדיה, 242.
עוג, 67.
עוזיהו, 187—188.
עזרא, 234—235, 236.
עלי, 100—102.
עמון, 39, 75, 126.
עמוס, 182—184.
עמלקים, 55, 75, 112—113.
עמרי, 149—150.
עקדה, 21—22.
עשו, 24, 25—26, 29—30.
עשרה בטבת, 221.
עשרת הדברות, זעה מתן תורה.
עשרת השבטים, זעה מלכות ישראל.
עתליה, 163—164.
עתניאל, 86.

פ

פאלעסטינא, זעה כנען.
פורים, 241.
פלשתים, 75, 95—98, 101—102, 104, 110—111, 115—116, 120—122, 125—126.
פסח, 50.
פקח, 186, 189.
פרס, 226.

פ

פעניציער, 75, 137—138.

צ

צדקיהו, 210—214.
צום גדליה, 221.
ציון, 74.
צפניה, 242.
צפרה, 45—46.

ק

קין, 12—13.
קינים, 53, 59.
קרח, 65.

ר

ראובן, 28, שבט 42, 68.
רבקה, 23, 26, 31.
רחבעם, 144, 149.
רחל, 27—28, 30.

רעליגיאן, אין ציוט פון אבות 17; ציוט פון משה, 56—59, 70—72; ציוט פון די צוויי מלוכות 175—177.

ש

שאול, אבשטאמונג, 106 ; מלך 106 —107 ; מלחמות 107—116 ; קאמפף מיט דוד, 116—120 ; טויט 122.
שבט, אנפאנג פון 42.
שבעה עשר בתמוז, 221.
שבועות, 168.
שומרון, גרינדונג 149 ; חורבן 190.
שומרונים, 191, 232, 237.
שופט, 84.
שיבת ציון, 228—231.
שלה, 61, 81, 102.
שלום, 184.
שלמה, געבורט, 129, קעניג 134 ; זיין חכמה, 135—137 ; ענט־ וויקעלט האנדעל, 137—138 ; בויט בית־המקדש, 138—141, צושטאנד פון לאנד, 141—144 ; טויט, 144.
שמואל, געבורט 102—103 ; שופט און נביא 104—107. זעה אויך שאול.
שמעון, 28 ; שבט 42, 80.
שמשון, 95—98.
שם, 15—16.
שרה, 18, 20, 22.

ת

תורה, זעה תנ"ך.
תנ"ך, 241.
תשעה באב, 221.

ספריה עממית פבליק לייברערי
יידישע
פאלקס ביבליאטעק
פובליק לייברערי טאראנטא